

પ્રથમ વર્ષ
સેમેસ્ટર : 01
SKTMJ -102
સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યો

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ.૧૯૮૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫ મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. **BAOU**ના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્દો સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી ડૉ.અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યો

નિદર્શન:	
પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
વિષયસમિતિ:	
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. યોગિની એચ. વ્યાસ	એસોસિએટ પ્રોફેસર તથા અધ્યક્ષ, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર
ડૉ. મનસુખ કે. મોલિયા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડૉ. પ્રફુલ્લકુમાર વી. જોશી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સંપાદન	
ડૉ. વિનોદ માજીરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. રાખી જૈન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શન (વિષય)	
પ્રો. રવીન્દ્રકુમાર પંડા	પ્રોફેસર, સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત વિભાગ, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડા.
ડૉ. કશ્યપ એમ. ત્રિવેદી	અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, કે.એસ.કે.વી.કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ (કચ્છ)
ડૉ. મનસુખ કે. મોલિયા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડૉ. રીતા ત્રિવેદી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, એમ.ટી.બી.આર્ટ્સ કોલેજ, સુરત.
લેખન	
પ્રો. ભાવપ્રકાશ ગાંધી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત, ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંભોઈ, ગાંધીનગર.
ડૉ. સંજય એન. પંડ્યા	અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ, આર્ટ્સ કોલેજ, શામણાજી.
ડૉ. પારુલ એમ. મેહતા	પ્રોફેસર, સંસ્કૃત, મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટ્સ, કોમર્સ એન્ડ હોમસાયન્સ કોલેજ, ગોંડલ.
ડૉ. પંકજ કે. ઠાકર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, કે.એસ.કે.વી.કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ (કચ્છ).

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ-2024

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યો

SKTMJ-102

વિભાગ-1 ભાસ રચિત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ : અંક- ૧, ૨ અને ૩

એકમ : 1

સ્વપ્નવાસવદત્ત કથાસાર

એકમ : 2

અંક ૧

એકમ : 3

અંક ૨ અને ૩

એકમ : 4

સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નો

રૂપરેખા

1.0. ઉદ્દેશ

1.1. પ્રસ્તાવના

1.2. મહાકવિ ભાસનું જીવનવૃત્ત

1.3. ભાસનો સમય

1.4. મહાકવિ ભાસની કૃતિઓ

1.5. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ નાટકનું શીર્ષક

1.6. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ કથાસાર અને સમીક્ષા

1.7. તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1.0 ઉદ્દેશ :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી

- મહાકવિ ભાસના જીવન, સમય અને કૃતિઓનો પરિચય મેળવી શકશો.
- નિર્ધારિત કૃતિ 'સ્વપ્નવાસવદત્તમ્'નો વિસ્તૃત પરિચય મેળવી શકશો.
- નિર્ધારિત 1, 2 અને 3 અંક વિશેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી શકશો.
- ભાસની વિશેષતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- નાટકની પાત્રસૃષ્ટિ અને નિરૂપાયેલી સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ ભાસ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીન કવિઓમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેમની કુલ 13 કૃતિઓ વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. જેમાં સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ ખૂબ જ લોકપ્રિય નાટક છે. આ નાટકના કારણે મહાકવિ ભાસને 'જવલનમિત્ર' આ ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. ભાસની કૃતિઓનો સામાન્ય પરિચય મેળવી સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના 1, 2 અને 3 અંકોનો વિશેષ અભ્યાસ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. વૈદર્ભી શૈલીના સિદ્ધહસ્ત મહાકવિ ભાસની આ કૃતિના માધ્યમથી સંસ્કૃત સાહિત્યના નાટક નામના રૂપકના પ્રકારનું સૌંદર્ય જાણી સહૃદયમનથી રસાસ્વાદન કરાવવાનો અહીં મુખ્ય આશય રહ્યો છે. આ વિશેનો વિસ્તૃત પરિચય આપણે મેળવીશું.

1.2 મહાકવિ ભાસનું જીવનવૃત્ત

સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય કવિઓની જેમ ભાસના અંગત જીવન વિશે કશી પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી નથી. ભાસે પોતાની કૃતિઓમાં પોતાના જીવન વિશે નાટકોની

પ્રસ્તાવનામાં કંઈ લખ્યું નથી. પોતાનો નામોલ્લેખ પણ નથી કર્યો તેથી ભાસના વિશે કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધતાં પહેલા ઘણો વિચાર કરવો પડે છે. મહાકવિ કાલિદાસ માલવિકાગ્નિમિત્રની પ્રસ્તાવનામાં ‘પ્રથિતયશસાં ભાસકવિપુત્રસોમિલ્લકાવીનાં પ્રબન્ધાનતિક્રમ્ય વર્તમાનકવે: કાલિદાસસ્ય ક્રિયામિનાં દ્રષ્ટં કથં પરિષદો बहुमान:’ લખીને મહાકવિ ભાસને પૂર્વવર્તી અને પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર તરીકે સાદર સ્મરણ કરે છે.

આવા અજ્ઞાત જીવનવૃત્તને જાણવા કેટલીક કિંવદન્તીઓનો આશરો લેવો પડે છે. ભાસ વિશે મુખ્ય રીતે ત્રણ કિંવદન્તીઓ પ્રસિદ્ધ છે.

1. પ્રથમ દંતકથા મુજબ તે જાતિએ ધોબી (ધાવક) હતાં. મમ્મટાચાર્ય ધાવકને રાજા હર્ષવર્ધનના સમકાલીન માનતાં હતાં. આ વાતમાં તથ્ય દેખાતું નથી. કેમ કે હર્ષવર્ધન કાલિદાસથી અર્વાચીન હતાં.
2. બીજી જનશ્રુતિ અનુસાર ભાસ જાતિથી ધોબી હતા અને મહાકવિ બન્યા પછી પણ ઘડાના ભાંગેલા અર્ધા ટૂકડાથી પાણી ભરી લાવતા તેથી બીજા કવિઓ તેમને ‘ઘટકર્પર’ આ નામથી મશ્કરી કરીને બોલાવતા. પછીથી આ તખલ્લુસ તેના માટે રૂઢ બની ગયું.
3. ત્રીજી કિંવદન્તી પ્રમાણે એક વખત વ્યાસ અને ભાસની વચ્ચે પ્રતિજ્ઞાની બાબતમાં સ્પર્ધા થઈ. નિર્ણય માટે બન્નેએ પોતાના ગ્રંથો અગ્નિમા નાખ્યાં. ભાસનો વિજય થયો. તેના ગ્રંથોને અગ્નિ બાળી શક્યો નહીં. આ વિશે રાજશેખરની ઉક્તિ ‘સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોઢમૂન્ન પાવક:’ અને વાકપતિરાજ પણ પોતાના ગ્રંથ ‘ગુડ્ડવહો’માં ભાસને જવલનમિત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. આ દંતકથા મુજબ પ્રાચીન સમયમાં ભાસના નાટકોની વિશેષ લોકપ્રિયતા સૂચવાઈ છે. એટલું જ નહીં ટીકાકારોની ટીકાથી પણ પરે આ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ નાટક દૂર રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આમ, આ દંતકથાઓમાં કોઈ વિશેષ તથ્ય દેખાતું ન હોવાથી ભાસના નાટકોના અભ્યાસ પરથી તેમના જીવનની કેટલીક વિગતો તારવી શકાય એમ છે.

1. મહાકવિ ભાસ ઉત્તર ભારતની ભૂગોળથી સારી રીતે પરિચિત હોવાથી તેમનું જીવન ઉત્તર ભારતમાં વીત્યું હશે એવું માની શકાય. ઉજ્જૈન, અયોધ્યા, કાશી, મથુરા, કૌશામ્બી જેવા નગરોનો તેમને પ્રત્યક્ષ પરિચય હોઈ શકે.
2. તપોવન, યજ્ઞ, દાન, બ્રાહ્મણપૂજા, વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા વગેરેના ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા. સંભવતઃ તે અગસ્ત્ય-ગોત્રની પ્રશાખા એવી ભાસ-નામના ગોત્રના બ્રાહ્મણ હતાં. આ ભાસ તેમનાં ગોત્રનું નામ હશે.
3. શ્રી પુસાલકરના મત પ્રમાણે તેમના નાટકોમાં આવતા અંતિમ ભરતવાક્યમાં કહે છે, રાજસિંહ: પ્રશાસ્તુ ન: - તેમનો સિંહ જેવો રાજા (રાજસિંહ) હિમાલય અને વિંધ્યાચલ વચ્ચે એકછત્ર સામ્રાજ્ય કરે. આના પરથી રાજસિંહ નામના કોઈ રાજા અથવા પદવીધારીનાં રાજ્યમાં આશ્રિત કવિ તરીકે ભાસને સ્વીકારી શકાય.
4. મહાકવિ ભાસનો રાજકુલો સાથે ગાઢ સંબંધ રહ્યો હશે. રાજકુલની પ્રાયઃ બધી આંતરિક અને બાહ્ય બાબતોથી તે વાકેફ હશે એવું એમના રૂપકોના અભ્યાસ પરથી જણાય છે.

5. નાન્દી શ્લોક પરથી કેટલાક વિદ્વાનો તેમને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના માને છે. જોકે તેમણે શિવ, કાર્તિકેય વગેરે દેવો પ્રત્યે પણ આદર વ્યક્ત કર્યો હોવાથી તેમને સર્વધર્મસમાનવાદી માની શકાય.
6. ભાસ વેદ, પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર - એમ અનેક શાસ્ત્રોના અભ્યાસી હોય એમ લાગે છે.
7. તેઓ જ્યોતિષ અને ભાગ્યમાં વિશ્વાસ રાખનાર શ્રદ્ધાળુ કવિ છે. સાથે સ્વભાવથી નમ્ર, હાજરજવાબી અને હાસ્યપ્રિય લાગે છે. મનુષ્યના સ્વભાવથી સારી રીતે પરિચિત અને તેમાં રહેલાં ગુણોને ગ્રહણ કરવાની વિશેષ શક્તિ ધરાવતા હતા. દુર્યોધન જેવા ખલનાયકને ઊરુભંગમાં સુયોધન નામ આપી તેનો પશ્ચાત્તાપ રજૂ કરે છે. કૈકેયીના પાત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ પ્રતિમાનાટકમાં જોઈ શકાય છે. કર્ણને દાનવીર તરીકેની નામના અપાવવામાં ભાસનું અમૂલ્ય યોગદાન છે.
આમ મહાકવિ ભાસના જીવન વિશે આટલી માહિતીઓ મળી આવે છે જેનો આધાર માત્ર એના દ્વારા રચાયેલા ગ્રંથો છે.

1.3 ભાસનો સમય

મહાકવિ ભાસના સમય વિશે કોઈ બાબત નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ નથી. ઉપલબ્ધ સંદર્ભોના આધારે સામાન્ય નિષ્કર્ષ તારવી શકવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

માલવિકાગ્નિમિત્રની પ્રસ્તાવનામાં કલિકુલગુરુ કાલિદાસે આદરપૂર્વક એમનું સ્મરણ કર્યું છે. આથી એ સ્પષ્ટ છે ભાસ કાલિદાસના પૂર્વવર્તી છે. મહાકવિ કાલિદાસનો સમય અનિશ્ચિત છે છતાં મોટાભાગના વિદ્વાનો એમને વધુમાં વધુ ઈ.સ. 400 પછીના સમયના તો માનતા નથી. બીજો સંદર્ભ મહાકવિ બાણના હર્ષચરિતમાં મળે છે. હર્ષવર્ધનનો સમય ઈ.સ. 606થી 646 હોવાથી ત્યારબાદનો સમય ભાસનો ન હોઈ શકે.

શૂદ્રકનું મૃચ્છકટિક ચારુદત્ત નાટક પરથી ઉતરી આવ્યું હોવાથી શૂદ્રકનો સમય ઈ.પૂ. 200 સ્વીકારાય છે. તેથી ભાસનો સમય તે પહેલાનો ઈ.પૂ. 300ની આસપાસ હોઈ શકે.

- ટી.ગણપતિશાસ્ત્રી ભાસને ઈ.પૂ. છઠી સદીથી 4થી સદી સુધીનો સ્વીકારે છે.
- ડૉ. ધ્રુવ અને કેટલાંક વિદ્વાનો ભાસને ઈ.પૂ. બીજી સદીથી પહેલી સદી સુધી સ્વીકારે છે.
- ડૉ. કીથ અશ્વઘોષને તેમના પૂર્વવર્તી માનીને ભાસને બીજી સદીની પછીના માને છે.
- ★ આમ જોતા મહાકવિ ભાસના સમયને નક્કી કરવાં અંતરંગ અને બહિરંગ પરીક્ષણ કરવા પડે એમ છે.

1.3.1 બહિરંગ પુરાવા

1. યાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સૈનિકોને પ્રોત્સાહિત કરવા બે શ્લોકોમાંથી એક શ્લોકને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરામાયણમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. સાથે પ્રતિમાનાટકમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની જગ્યાએ ‘બાહસ્પત્યમર્થશાસ્ત્રમ્’ બૃહસ્પતિના અર્થશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી ભાસ યાણક્યના પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે એવું માની શકાય. યાણક્યનો

સમય ઈ.સ. પૂ. 400 માનવામાં આવે છે.

2. અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિતમાં અને પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં બે શ્લોકો મળતાં આવે છે. અશ્વઘોષનો સમય ઈ.સ. 200 થી મોડો અંદાજાય એમ નથી.
3. દંડીએ કાવ્યાદર્શમાં 'લિમ્પતીવ તમોડજ્ઞાનિ' આ શ્લોક ટાંક્યો છે જે બાલચરિત અને ચારુદત્તમાં જોવા મળે છે.
4. વાકપતિરાજ તેમને 'જ્વલનમિત્ર' ઉપાધિ આપે છે. જેમનો સમય ઈ.સ. 800 છે.
5. રાજશેખરે (ઈ.સ. 900) પોતાના ગ્રંથમાં 'ભાસનાટકચક્ર' નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આમ અભિનવગુપ્ત, રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર, ભોજદેવ, શારદાતનય, કાલિદાસ, જયદેવ જેવા કવિઓએ પોતાની કૃતિમાં કોઈને કોઈ રીતે ભાસને અથવા તેમના શ્લોકને સ્વીકાર્યા છે.

1.3.2 અંતરંગ પુરાવાઓ

1. પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણ અને અવિમારકમાં કાશીરાજના ઉલ્લેખ પરથી તેમના સમવર્તી તરીકે કેટલાક વિદ્વાન સ્વીકારે છે. કાશીનું રાજ્ય ઈ.સ. પૂ. પાંચમી સદીમાં અસ્ત પામ્યું હતું. મગધ રાજ્યના પાટનગર તરીકે રાજગૃહનો ઉલ્લેખ છે. ભરતવાક્યમાં મળતો રાજસિંહ શબ્દ સંદિગ્ધ છે, છતાં તેના પરથી મૌર્ય પૂર્વેનું સામ્રાજ્ય સૂચિત થઈ શકે. પરચક આવો ભરતવાક્યનો શબ્દ અસ્વસ્થ રાજકીય દશાનું વર્ણન કરે છે. શ્રી ઐય્યર આનાથી સેલ્યુકસની ચડાઈનું સૂચન કરે છે.
2. ધાર્મિક ઉલ્લેખો પરથી તે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાતી હતા આમ જણાય છે. કૃષ્ણને દૂતવાક્યમાં તેઓ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે માને છે. એમના ગ્રંથોમાં શાક્ય, નગ્નશ્રમણક, નાગવન, વેણુવન વગેરે સ્થળોના નામ બુદ્ધનાં જન્મ પછીનો સમય સૂચવે છે.
3. મધ્યમવ્યાયોગમાં કેશવદાસ બ્રાહ્મણના વયલા પુત્ર વડે શ્રાદ્ધવિધિનો ઉલ્લેખ છે. આવી શ્રાદ્ધવિધિની ભલામણ બોધાયને કરી છે. જેમનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે 700 છે.
4. ભાસનાં નાટકોના આધારે કહી શકાય કે તેમને તંત્ર-મંત્ર અને જાદુવિદ્યામાં શ્રદ્ધા હતી. આ વિદ્યાના પારંગત આચાર્યોની યાદી તેમણે અવિમારક અને ચારુદત્તમાં આપી છે.
5. ભાસની ભાષામાં આર્ષ વ્યાકરણીય પ્રયોગ જોઈ શકાય છે. વ્યાકરણના નિયમોમાં પાણિનીય નિયમોનો જડતાપૂર્વક ઉપયોગ તે નહોતા કરતા.

આમ, આંતર અને બાહ્ય પુરાવાઓના આધારે નીચે મુજબના વિદ્વાનો જુદો જુદો સમય નિર્ધારિત કરે છે. જેમાં શ્રી ભીંડ, દીક્ષિતાર, ટી. ગણપતિશાસ્ત્રી વગર ઈ.સ. પૂર્વ 600 થી 400, સરૂપ, લીન્ડેન્યુ અને કોનો ઈ.સ. પૂ. 200 થી 100, ભાંડારકર, જેકોબી, બેનરજી ઈ.સ. 300, વિન્ટરનિટ્ઝ ઈ.સ. 400, શંકર ઈ.સ. 500 થી 600, બારનેટ, દેવધર અને પીશારોટી ઈ.સ.ની 7મી સદી સ્વીકારે છે. કાણે - 9મી

સદીમાં રામાવતાર શર્મા 10મી, રેડી શાસ્ત્રી 11મી સદીમાં ભાસને મૂકે છે. આમ ભાસનો સમય અનિશ્ચિત જણાય છે. છતાં ઉદયનના સમકાલીન તરીકે ભાસને સ્વીકારી શકાય જેના આધારે ભાસનો સમય ઈ.પૂ. 450ની આજુબાજુનો સમજી શકાય છે.

1.4 મહાકવિ ભાસની કૃતિઓ

મહાકવિ ભાસની કૃતિઓ વિશે આપણે ઈ.સ. 1912 પહેલાં નામ સિવાય કશું પણ જાણતા નહોતા. ઈ.સ. 1909માં મહામહોપાધ્યાય ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ પોતાના સંશોધન પ્રવાસ દરમિયાન પદ્મનાભપુરમ્ પાસેના મનલિકામઠમ્ પાસેથી 105 તાડપત્રોમાં મલયાલમલિપિમાં લખાયેલા લગભગ 300 વર્ષ જૂના 13 રૂપકો પ્રાપ્ત કર્યાં. આ તાડપત્રોનો અભ્યાસ કરી ઈ.સ. 1912માં ‘અનંતશયન ગ્રંથમાળા’ અંતર્ગત ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યાં. આ ભાસના તેર રૂપકો ‘ભાસનાટકચક્ર’ નામથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સાથે જ આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે જુદા જુદા મતભેદો પ્રચલિત થયા. આ જ વિવેચકોના મતભેદ વિચારને ‘ભાસ સમસ્યા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સૌપ્રથમ ‘ભાસસમસ્યા’ વિશે વિચાર કરીએ.

1.4.1 ભાસ સમસ્યા : ડૉ. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રકાશિત કરેલાં રૂપકો મૂળ ભાસે લખ્યા હશે કે કેમ ? આ બાબતમાં ત્રણ પક્ષ જોવા મળે છે.

1. અનુકૂળ પક્ષ
2. પ્રતિકૂળ પક્ષ
3. તટસ્થ પક્ષ

★ **અનુકૂળ પક્ષ :** મ.મ.ટી. ગણપતિશાસ્ત્રી અને ડૉ. કીથ જેવાં વિદ્વાનો માને છે કે આ તેર કૃતિઓ એક જ કવિની એટલે કે ભાસની છે. તેમના મત માટે તેઓની આ પ્રકારની દલીલો છે.

1. ભાસના રૂપકોનો પ્રારંભ સૂત્રધારના મુખે નાન્દીપાઠથી થાય છે. આ ભાસની શૈલી છે. ‘સૂત્રધારકૃતારમ્ભૈઃ’ આ પ્રમાણે બધા રૂપકોમાં આ સામ્યતા જોવા મળે છે.
2. ભાસની કૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ પારિભાષિક શબ્દોની જગ્યાએ અપ્રસિદ્ધ પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. જેમ કે પ્રસ્તાવના માટે સ્થાપના શબ્દનો પ્રયોગ
3. આ કૃતિઓમાંથી ચાર રૂપકોની નાન્દીમાં મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ થયો છે. જેમાં કૃતિના મુખ્ય પાત્રોનું નામ આવે છે. જેમ કે સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નો મંગલશ્લોક.
4. પ્રાયઃ બધા રૂપકોમાં નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનો ભંગ થયેલ છે જેમ કે નાટકોમાં અંકની સંખ્યાનો નિયમ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્માં અને બીજા રૂપકોમાં પણ અનુસરાયો નથી.
5. એક રૂપક બીજા રૂપક સાથે કોઈને કોઈ રીતે જોડાયેલા છે. જેમ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ પૂર્વ અને ઉત્તર કથાવસ્તુને જોડી પૂર્ણ થાય છે. દશ્યોની પણ સામ્યતા છે. જેમ અવિમારક અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ બન્નેમાં પુત્રી માટે યોગ્ય, કુલીન અને વીર વર શોધવાની ચિંતા પિતા કરે છે. મૃત્યુના સમયે દર્શાવાતાં કરુણ દશ્યો સમાન છે. ‘આપસ્તાવત્’ મૃત્યુ સમયે તરસ્યો માણસ

આ વાક્ય દ્વારા છઠ્ઠા અંકમાં પાણી માંગે છે.

6. રૂપકોમાં એકંદરે રંગસૂચનો ખૂબ જ ઓછા અને અપૂરતા છે.
7. વિશિષ્ટ દૃશ્ય, પ્રસંગ, કલ્પના, અપાણિનીય પ્રયોગ શ્લોકનું નામ, પાત્રનું નામ વગેરેની પુનરુક્તિઓ દેખાય છે.
8. ભાસની અને તેના રૂપકોની વિશેષતાઓનો ઉલ્લેખ બાણે કરેલો છે. કાલિદાસે પણ આદરપૂર્વક ભાસનું સ્મરણ કર્યું છે. જે પ્રમાણેની વિશેષતાઓ અહીં જોવા મળે છે.
9. ભામહ, દંડી, રાજશેખર વગેરે અલંકારશાસ્ત્રીઓએ પણ ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.
10. 'इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः' આ ભરતવાક્ય કેટલાંય નાટકોમાં મળી આવે છે.

જૈકોબી, સ્ટેનકાનો, લૈકાટે, વિંટરનિટ્રજ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ આ મતના પક્ષધર છે.

★ પ્રતિકુળ પક્ષ

કેટલાક શ્રી કે.એસ.ધ્રુવ, શ્રી.એ.કે. પીસારોટી જેવા વિદ્વાનો આ કૃતિઓને ભાસની કૃતિ તરીકે સ્વીકારતા નથી. આમની દલીલ નીચે મુજબ છે.

1. કોઈ એક વ્યક્તિના સંશોધન મુજબ બધા જ નાટકોને એક જ વ્યક્તિના ન માની શકાય. કેમ કે આ સંદર્ભે કોઈ ચોક્કસ પુરાવો મળતો નથી.
2. આ રૂપકોમાં ક્યાંય પણ તેના રચયિતાનું નામ નથી તેથી બધી કૃતિઓના પ્રણેતા ભાસ છે આ કથન યોગ્ય નથી.
3. સૂત્રધાર દ્વારા થતો આરંભ દક્ષિણ ભારતના નાટકોમાં સાર્વત્રિક રીતે જોવા મળે છે.
4. નાટકોમાં દર્શાવેલ વિશેષતાઓ મલયાલમના બધાં નાટકોમાં સામાન્યતઃ જોવા મળે છે.
5. નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોનું ઉલ્લંઘન પરવર્તી કાળના સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે.
6. ભાષા, અપાણિનીય પ્રયોગ, કલ્પના વગેરે પણ નાટ્યાત્મક એનો કોઈ ઠોસ પુરાવો ન હોવાથી ગ્રંથકૃતિત્વને અસર કરતો નથી.
7. સુભાષિત ગ્રંથોમાં કે શ્લોકસંગ્રહમાં પ્રાપ્ત થતા ભાસના નામથી કહેવાયેલા શ્લોકો રૂપકોમાં મળતા નથી.
8. ઉત્તરકાલીન ગ્રંથોમાં ભાસના જે શ્લોકોને કવિઓએ ઉદ્ધૃત કર્યા છે તેમણે ભાસના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આમ આ નાટકોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ માની દક્ષિણ ભારતમાં શાક્યાર લોકોની મંડળી દ્વારા ભજવાતાં નાટકોમાંથી તૈયાર કરેલા આ રૂપકો માની ભાસને મૂળકવિ તરીકે નથી સ્વીકારતા.

★ તટસ્થ પક્ષ

ઉપરોક્ત બંને પક્ષની દલીલોમાંથી તથ્યાંશને સ્વીકારનારા સમાધાનપ્રિય કેટલાક

વિદ્વાન નિષ્પક્ષ રીતે પોતાનો મત રજૂ કરતાં રૂપકોનો આસ્વાદ માણવાનું વલણ અપનાવે છે. કેટલાંક નાટકો ભાસનાં છે અને કેટલાંક નથી આમ ડૉ. સરૂપ, ડૉ. દેવધર અને દાસગુપ્તા જેવા વિદ્વાનો આ મતને સ્વીકારે છે.

આમ, સમસ્ત મતોનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યા પછી આટલું જ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે સ્વપ્નવાસવદત્તમ્, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, દરિદ્ર ચારૂદત્ત જેવા નાટકોમાં સામ્યતા હોવાને લીધે આ નાટકોને ભાસનું કર્તૃત્વ સ્વીકાર કરવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. સાથે વસ્તુસંકલ્પના, ભાષા શૈલી, કેટલાંક પારિભાષિક શબ્દાવલીનો પ્રયોગ અને એક જ જગ્યાથી હસ્તપ્રતો મળવાના લીધે રૂપકો ભાસના સ્વીકારી લેવા જોઈએ. અધિકાંશ વિદ્વાનો આ 13 નાટકોનું એક કર્તૃત્વ હોવાનું માને છે અને આ કર્તા ભાસ જ હોવા જોઈએ એવું પણ માને છે.

આમ, આ નાટકચક્રને ભાસરચિત માનીને વિદ્વાનોએ આનું નામકરણ ‘ભાસનાટકચક્ર’ આ રીતે કર્યું છે.

1.4.2 ભાસનાટકચક્ર

મહાકવિ ભાસના આ 13 નાટકોના સમૂહની સંજ્ઞા ‘ભાસનાટકચક્ર’ છે, જેનું નીચે પ્રમાણે 5 ભાગોમાં વર્ગીકરણ આપવામાં આવે છે.

1. રામાયણ પર આધારિત અભિષેક નાટક, પ્રતિમાનાટક
બે (2) રૂપકો
2. મહાભારત પર આધારિત પંચરાત્ર, મધ્યમવ્યાયોગ
સાત (7) રૂપકો દૂતવાક્ય, દૂતઘટોત્કચ, કર્ણભાર,
ઉરૂભંગ
3. હરિવંશ પર આધારિત બાલચરિત
એક (1) રૂપક
4. ઉદયન કથા પર આધારિત પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણ,
બે (2) રૂપકો સ્વપ્નવાસવદત્તમ્
5. લોકકથા પર આધારિત દરિદ્રચારૂદત્ત, અવિમારક
બે (2) રૂપકો

આ રૂપકોમાં એકાંકીથી માંડી સાત અંક સુધીના વૈવિધ્યસભર વ્યાયોગ જેવા રૂપકપ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

1.4.3 રામાયણ પર આધારિત રૂપકો

1. અભિષેક નાટક

રામાયણની કથા પર આધારિત આ છ અંકનું નાટક છે જેમાં રાજ્યાભિષેકની વાત કેન્દ્રબિંદુમાં છે. સીતાહરણ પછી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પહોંચ્યા પછી વાલીના વધ પછી સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક અને રાવણવધ પછી વનવાસ પૂર્ણ કરી રામનો રાજ્યાભિષેક, અને વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક આમ ત્રણ રાજ્યાભિષેકનું કથાનક અહીં નિરૂપાયેલ છે. રાજ્યાભિષેકની કથાના લીધે જ આનું અભિષેકનાટક નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

આ નાટકમાં રામને મળેલી સીતા અને રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ ફલશ્રુતિ છે. સુગ્રીવ સાથેની મૈત્રી અને રાવણની અતિશય કામાસક્તિથી તેનો વિનાશ થાય છે. વીરસ પ્રધાન આ નાટકમાં હનુમાન, સીતા, સુગ્રીવ, વિભીષણ જેવા અનેક પાત્રો છે. આમ આ નાટક મધ્યમ કક્ષાનું છે જેની પ્રસિદ્ધિ સંસ્કૃત જગતમાં વિશેષ નથી જણાતી.

2. પ્રતિમા નાટક

પ્રસ્તુત નાટક ભાસના શ્રેષ્ઠ નાટકોમાંનું એક અને વિવેચકો દ્વારા પણ પ્રશંસિત છે જેમાં સાત (7) અંક છે. આમાં રામવનગમનથી રાવણવધ સુધીની ઘટના સંક્ષેપરૂપે જોવા મળે છે. નાટકના પ્રારંભમાં રામનો રાજ્યાભિષેક રોકાઈ જાય છે અને રામને 14 વર્ષના વનવાસની સજા સંભળાવવામાં આવે છે. આ દુઃખથી રાજા દશરથનું ક્ષમયે મૃત્યુ થઈ જાય છે. આ સમયે પ્રતિમાગૃહમાં પ્રતિમાઓનું દર્શન કરતો ભરત દેવકુલિક પાસેથી પોતાના પિતાના અવસાનના સમાચાર સાંભળે છે. દશરથના અવસાનના સમાચાર વિશિષ્ટ રીતે આપવા ભાસે 'પ્રતિમા દશ્ય'નો કલાત્મક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. આના આધારે જ આ નાટકનું નામ 'પ્રતિમા નાટક' રાખવામાં આવ્યું છે. રામને મનાવવા ભરત દંડકારણ્ય જાય છે. તેમજ રામના આદેશાનુસાર તેમની ચરણપાદુકા લઈને અયોધ્યા આવી જાય છે. પિતાનું પ્રથમ શ્રાદ્ધ સુવર્ણમૃગથી કરવું આવી સાધુવેશધારી કપટી રાવણની સલાહથી રામ મૃગને મારવા જાય છે. આમ રામાયણમાં સીતાની મૃગચર્મની લાલસાનો ભાસે છેદ કર્યો છે. આ સીતાહરણનો પ્રસંગ ભાસે બુદ્ધિગમ્ય રીતે રજૂ કર્યો છે.

નાટકનાં છઠા અંકમાં ભરત અને કૈકેયીનો સંવાદ છે. ભરત કૈકેયી પર ગુસ્સો કરતા રામનું વનગમનનું રહસ્ય કૈકેયી રજૂ કરે છે. રામનું વનગમન માગવા પાછળ રામના જીવનને બચાવી લેવાનો તેમજ શ્રવણના માતાપિતાના શાપને સાચો પાડવાનો શુભ આશય જણાવે છે. તેમજ ચૌદ દિવસની જગ્યાએ ભૂલથી ચૌદ વર્ષ ગભરાટથી બોલાયું. આમ કૈકેયીના પાત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવાનો ભાસનો પ્રયાસ અત્યંત મૌલિક અને પ્રશસ્ય છે.

1.4.4 મહાભારત પર આધારિત રૂપકો

3. પંચરાત્ર : પાંચ રાતની શરત પર આધારિત ત્રણ અંકનું આ સુંદર રૂપક છે. વિદ્વાનો આને 'સમવકાર'ની શ્રેણીમાં મૂકે છે. આની વાર્તા મહાભારત પરથી બનાવવામાં આવી છે જેમાં કલ્પનાનો અદ્ભૂત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દુર્યોધન મોટો યજ્ઞ કરે છે અને ગુરૂ દ્રોણાચાર્યને ગુરૂદક્ષિણા આપવાનું નક્કી કરે છે. ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપવાનું કહે છે. શકુનિના વિરોધ પછી તેની સલાહથી પાંડવો પાંચરાત્રિમાં મળે તો તે અડધું રાજ્ય આપવા તૈયાર થાય છે. આ બાજુ કીચકવધના સમાચારથી દ્રોણને ભીષ્મ પાંચ રાત્રિની શરત સ્વીકારી લેવા સૂચવે છે. ભીષ્મની સલાહથી કૌરવો યજ્ઞમાં હાજર ન રહેનાર વિરાટ રાજાની ગાયો વાળે છે. કૌરવો વિરાટરાજા પર આક્રમણ કરે છે. જેમાં રાજકુમાર ઉત્તર બૃહન્નલાના વેશમાં અર્જુનની સહાયથી કૌરવોને હરાવે છે. પાંડવોના સાચા સ્વરૂપની જાણ થતાં વિરાટરાજા અર્જુનની સાથે ઉત્તરાના વિવાહની વાત કાઢે છે. અર્જુન પોતાના પુત્ર અભિમન્યુ માટે ઉત્તરાનો સ્વીકાર કરે છે. પાંડવોનો ભાળ પાંચરાત્રિ પૂર્ણ થયાં પહેલાં મળ્યો હોવાથી શરત મુજબ દુર્યોધન તેને અડધું રાજ્ય આપી દે છે. આવી વાર્તા મહાભારતમાં નથી. મહાકવિ ભાસ પંચરાત્રના કથાવસ્તુના હેતુપૂર્ણ આયોજન દ્વારા કલ્પનાશક્તિના

જોરે મહાભારતના લોહિયાળ અંતનો છેદ ઉડાડે છે.

4. **મધ્યમવ્યાયોગ** - આ એકાંકી રૂપક છે. તેમાં વચેટ પાંડવ ભીમને કેન્દ્રસ્થળે રાખી આ કથાનકનું નામ મધ્યમવ્યાયોગ આપવામાં આવ્યું છે. રૂપકપ્રકારોમાં 'વ્યાયોગ'ની શ્રેણીમાં આ રૂપક આવે છે. મુખ્ય કથા તરીકે મધ્યમ પાંડવ ભીમ અને ઘટોત્કચનું મિલન અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં આવતો બકાસુરવધ પ્રસંગ અને બ્રાહ્મણગ્રંથમાં આવતું શુન:શેષ આખ્યાન આ નાટકના વસ્તુનિર્માણમાં ઉપજીવ્ય તરીકે લેવામાં આવ્યું છે. પાંડવોના વનવાસ સમયે ઘટોત્કચ રાક્ષસ પોતાની માતા હિરિમ્બાના ઉપવાસના પારણા માટે કેશવદાસના મધ્યપુત્રને લઈ જાય છે. નદીએથી આવતાં મોડું થતાં ઘટોત્કચ મધ્યમ પુત્રને જલદીથી આવવા બૂમ પાડે છે. એકસાથે બે મધ્યમપુત્ર એટલે કે બ્રાહ્મણકુમાર અને મધ્યમ પાંડવ ભીમ હાજર થાય છે. બ્રાહ્મણની વિનંતીથી ભીમ તેના બદલે પોતે ઘટોત્કચની સાથે જવા રાજી થાય છે. ઘટોત્કચ તેને પોતાની પાસે આવવા જણાવતાં ભીમ તેને યુદ્ધ માટે આમંત્રણ આપે છે. રાક્ષસ વૃકોદર ભીમને પરાસ્ત કરવામાં અસમર્થ હોવા છતાં વચન અનુસાર ભીમ તેની સાથે જાય છે.

નિવાસસ્થાને પહોંચી ભીમને બહાર ઊભો રાખી ઘટોત્કચ પોતાની માતાને બોલાવી લાવે છે. હિરિમ્બા આવીને ભીમને ઓળખી આર્યપુત્ર તરીકે તેનું સંબોધન કરી અભિવાદન કરે છે. ઘટોત્કચ આ કાર્ય માટે લજ્જિત થઈ પોતાના પિતા ભીમની ક્ષમા માંગે છે. તેની પાછળ આવેલા બ્રાહ્મણનો પણ યથોચિત સત્કાર કરી તેમને વિદાય આપે છે. વ્યાયોગના અંતે ભીમ (મધ્યમ, પત્ની હિરિમ્બા) અને પુત્ર ઘટોત્કચનું પરસ્પર મધુર મિલન દર્શાવ્યું છે. આ રીતે સુખાન્ત નાટક સમાપ્ત થાય છે.

5. **દૂતવાક્ય** - આ પણ એકાંકી રૂપક છે. વ્યાયોગની શ્રેણીમાં આ કૃતિનો સમાવેશ વિદ્વાનો કરે છે. કૃષ્ણ દૂત તરીકે દુર્યોધન પાસે જાય છે તે પ્રસંગ અહીં મુખ્યરૂપે વ્યક્ત કરાયો છે. પાંડવપક્ષ તરફથી શ્રીકૃષ્ણ 11 અક્ષૌહિણી સેનાના નાયક તરીકે ભીષ્મ પિતામહની વરણી થતાં દૂત તરીકે સંધિ પ્રસ્તાવ લઈને જાય છે. દુર્યોધન તેમને 'પુરૂષોત્તમ નારાયણ' તરીકે નહીં, પરંતુ 'કેશવ' તરીકે ઓળખવાનું સૂચવે છે. શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનની સભામાં સંધિનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. દુર્યોધન તેમને અપમાનિત કરી 'સૂચ્યગ્રં નૈવ દાસ્યામિ વિના યુદ્ધેન કેશવ' સોઈની અણી જેટલી જમીન પર યુદ્ધ વગર આપવાની ના પાડે છે. કાયરોની જેમ તે શ્રીકૃષ્ણને બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. દુર્યોધન હતપ્રભ થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણના આયુધો, શંખ, ગદા, ચક્ર વગેરે યાદ કરતાંની સાથે એક પછી એક આવે છે. પરંતુ દુર્યોધનને જીવતો રાખવો જરૂરી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ બધાંયને વિદાય કરે છે. છેલ્લે ધૃતરાષ્ટ્ર આવી તેમનો ચરણસ્પર્શ કરીને અર્ધ આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને સ્વીકારે છે. આ સાથે આ રૂપક પૂર્ણ થાય છે.

નવીનતાની દૃષ્ટિએ શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે આયુધોનું સદેહરૂપે આવવું તે ભાસની સુંદર અને અભિનવ સૂઝ દર્શાવે છે. રાજનીતિના કેન્દ્રવર્તી વિષય

પર વીરરસ અને અદ્ભૂત રસનો સુભગ સમન્વય અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

6. દૂતઘટોત્કચ - પ્રસ્તુત નાટક એકાંકી પ્રકારનું છે. જેમાં અભિમન્યુના વધ પછી ઘટોત્કચ દૂત બનીને કૌરવોની પાસે જાય છે. આ સંપૂર્ણ કથાનક કવિકલ્પના પ્રસૂત હોવાથી મહાભારતમાં આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અભિમન્યુના વધના સમાચારથી ધૃતરાષ્ટ્ર અપ્રસન્ન થાય છે. બીજી બાજુ અભિમન્યુનો વધ કરનાર જયદ્રથની પત્ની દુઃશલા પોતાના વૈધવ્યને નજીક જોઈને કરૂણ આકંઠ કરે છે. દુર્યોધન, દુઃશાસન અને શકુનિ અભિમન્યુના વધથી પ્રસન્ન છે. દુર્યોધન અને ઘટોત્કચ વચ્ચે વિવાદ થાય છે. ઘટોત્કચ શ્રીકૃષ્ણને સંદેશ આપતાં કહે છે કે એક પુત્રના વિનાશથી અર્જુનની આવી દશા થઈ તમારી શી દશા થશે. હવે ક્ષત્રિયોનો અંત આવ્યો જાણો. એટલામાં શકુનિ, દુઃશાસન અને દુર્યોધન ઉગ્ર બની જાય છે. ઘટોત્કચ તેમને રાક્ષસોથી પણ અધમ કહીને યુદ્ધ માટે પડકાર ફેંકે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર બધાને શાંત પાડે છે. અંતમાં ઘટોત્કચ અભિમન્યુના વધનો પ્રત્યુત્તર અર્જુન જયદ્રથના વધથી આપશે આમ ધર્મ આચરવાનું કહી પાછો પાંડવોની શિબિરમાં વળે છે.

આ સંપૂર્ણ કથાનક મોટેભાગે કવિની કલ્પનાનું નિર્માણ છે. સાથે આમાં ભરતવાક્ય નથી. આ રૂપકમાં વીરરસની જમાવટ ખૂબ સારી રીતે થઈ છે.

7. કર્ણભાર - સાધારણ કર્ણને દાનવીર કર્ણની ઉપાધિથી સંપૂર્ણ વિશ્વમાં ખ્યાતિ અપાવતું એકાંકી રૂપક એટલે કર્ણભાર. મહાભારતના યુદ્ધના અંતિમ તબક્કામાં કૌરવોના સેનાપતિ તરીકે લડવા જતાં કર્ણનું મનોમંથન અહીં નિરૂપાયું છે. રૂપકની શરૂઆતમાં દુર્યોધનનો સૈનિક યુદ્ધની જાણ કરવા આવે છે. કર્ણ ગમગીન દશામાં હોય છે. તે શલ્યને અર્જુન પાસે રથ લઈ જવા કહે છે. તેનું મન હતાશાથી ભરેલું છે. એક બાજુ પાંડવો તેના ભાઈઓ અને પોતે કુંતીને વચન આપ્યું છે ને બીજી તરફ ગુરૂ પરશુરામે વિદ્યાદાન પછી આપેલો શ્રાપ છે આમ બંને બાજુથી કર્ણ ચિંતામગ્ન છે તે જ સમયે બ્રાહ્મણવેષમાં ઈન્દ્ર આવે છે. દાનવીર કર્ણ તેમને હાથી, ઘોડા, વીર યોદ્ધા અને છેલ્લે પોતાનું મસ્તક પણ આપવા સજજ છે પણ ઈન્દ્ર તરફથી એક જ જવાબ મળે છે - ‘નેચ્છામિ કર્ણ નેચ્છામિ’ છેવટે કવચકુંડળના દાનની વાત આવતાં જ ઈન્દ્ર તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. શલ્યે રોક્યો હોવા છતાં કર્ણ તે અંગો સાથે જન્મેલું કવચ અને કુંડળ ઉતારીને આપી દે છે. પોતાના આ નિમ્નકર્મથી લજ્જિત ઈન્દ્ર કર્ણને પ્રતિદાન તરીકે વિમલા શક્તિ આપે છે. જેનાથી પાંડવપક્ષના એક યોદ્ધાનો નાશ થશે એવું વરદાન મળે છે. નાછૂટકે જેનો પ્રયોગ કર્ણ ઘટોત્કચને હણવા કરે છે. આ રીતે ‘હુતં ચ દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ’ (હોમેલું અને આપેલું એમનું એમ રહે છે.) વાક્ય સાથે આ એકાંકી રૂપકનું સમાપન થાય છે.

મહાભારતના આદિપર્વમાં કવચકુંડળ હરણનો પ્રસંગ છે જે વનપર્વમાંથી આવે છે. શાંતિપર્વમાં પરશુરામના શાપનું વૃત્તાન્ત છે. આમ, છૂટા છૂટા પ્રસંગો અને ઘટનાઓમાંથી પ્રેરણા લઈ ભાસના આ એકાંકીનું સર્જન થયું છે. સમસ્ત

યુદ્ધની જવાબદારી હવે અંગરાજ કર્ણના શિરે આવી પડી છે. તેથી જ આ કૃતિનું નામ કર્ણભાર રાખવામાં આવ્યું છે.

8. **ઊરુભંગ** - મહાભારતના યુદ્ધના અંતિમ અધ્યાયની ઘટના રજૂ કરતું આ એક એકાંકી રૂપક છે. દ્રૌપદીના ચીરહરણ વખતે ભીમની દુર્યોધનના સાથળ ભાંગી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતું આ એક કરુણાન્તક રૂપક છે. નાટકની શરૂઆત વિષ્ણુભક દ્વારા ભીમ અને દુર્યોધનના ગદાયુદ્ધનું વર્ણન કરવાથી થાય છે. દુર્યોધન બુદ્ધિયાતુર્યથી ભીમને હંફાવે છે. જ્યારે ભીમ બળના જોરે દુર્યોધનને હરાવવાની નાકામ કોશિશ કરે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણના સંકેતથી ભીમ સુયોધનની જાંઘ પર ગદાનો પ્રહાર કરે છે. આમ યુદ્ધમાં બળ કરતાં કળ વાપરવાથી ભીમનો વિજય નક્કી છે. બલરામ આથી નારાજ થાય છે અને હથિયારથી ભીમની છાતી ચીરી નાખવાની વાત છે. પણ મૃત્યુશય્યા પર પશ્ચાતાપની આગમાં બળતો સુયોધન તેમને આ કરતાં રોકે છે. ‘વૈરં પશ્ચાતાપં સંવૃત્તમ્’ અર્થાત્ વૈર પશ્ચાતાપમાં પરિણમ્યું. દુર્યોધનનો પુત્ર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને તેની બે રાણીઓ યુદ્ધભૂમિમાં આવે છે અને તેમની સાથે કૌટુંબિક મિલન થાય છે. બધાને દુર્યોધન આશ્વાસન આપે છે. પુત્ર દુર્જયને સંપથી રહેવાની સલાહ આપે છે. જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં દુર્યોધનને થતો પરિતાપ અને પશ્ચાતાપ આ રૂપકમાં દર્શનીય છે. સાથળની સાથે તેનું અભિમાન પણ ચૂરચૂર થઈ ગયું છે. આમ કહી અશ્વત્થામા કૃષ્ણ સાથે પાંડવોને ખતમ કરી નાખવાની વાત કરે છે પણ વૈર, વિગ્રહની વાર્તા અને આપણે સૌ સમાપ્ત છીએ આમ કહી દુર્યોધન મૃત્યુના મુખમાં સત્યનું દર્શન કરે છે. અશ્વત્થામા તેને ગણકાર્યા સિવાય દુર્જયનો વિપ્રવચનથી અભિષેક કરી રાત્રિયુદ્ધમાં પાંડવોને હણવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. દુર્યોધનના મૃત્યુ સાથે વિલાપ અને દુઃખમય વાતાવરણમાં આ કરુણાંત નાટક પૂર્ણ થાય છે.

1.4.5 હરિવંશ પર આધારિત રૂપક

9. **બાલચરિત** - શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓનું દિવ્ય વર્ણન પ્રસ્તુત કરતું આ પાંચ અંકનું રૂપક છે. આનો આધાર હરિવંશ અને ભાગવત પુરાણ છે. શ્રીકૃષ્ણના જન્મથી માંડી કંસવધ સુધીની વાર્તા આનો મુખ્ય વિષય છે. વિષ્ણુના દર્શન માટે આવેલા નારદ દેવકીના હાથમાં નવજાત શિશુનાં દર્શન કરી બ્રહ્મલોક તરફ જાય છે. વસુદેવ પાસે જઈ દેવકી બાળકને સુરક્ષિત સ્થળે મૂકી આવવા કહે છે. વસુદેવ ભારે વરસાદ વચ્ચે અંધકારમાં બે કાંઠે વહેતી યમુના નદીને પાર કરી પોતાના મિત્ર નંદગોપને ત્યાં જાય છે. નંદની મૃતપુત્રીને લઈ પાછા ફરે છે. પાછા લાવતાં તેના રૂદનનો અવાજ સંભળાય છે. કંસ તે કન્યાને મારી નાખે છે. આ બાજુ વ્રજમાં સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ પ્રસરવા લાગી છે. કંસને જ્યોતિષીઓ દ્વારા દિવ્ય બાળકના જન્મની માહિતી મળે છે.

આ પછી કંસ પૂતના, શકટાસુર, ધેનુકાસુર અને કેશી રાક્ષસને મોકલે છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણ પોતાની લીલા અને દિવ્ય શક્તિથી હણી નાખે છે. અરિષ્ટ, વૃષભ અને કાલીય નાગને પણ કૃષ્ણ મારી નાખે છે. કાલીયનાગ સાથે યુદ્ધનો વૃત્તાંત અહીં ખૂબ જ કલાત્મક

રીતે મહાકવિ ભાસે રજૂ કર્યો છે. યશોદા બાળકૃષ્ણને તેના તોફાનો માટે દોરડાથી બાંધે છે તેથી તેમનું નામ 'દામોદર' એવું પડ્યું છે. ભટો પાસેથી મથુરાના મહાધનુમહોત્સવ વિશે સાંભળી ત્યાં જવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે. માર્ગમાં કુવલયાપીડ હાથીને હણે છે. ધનુષ્યશાળાના રક્ષકને, યાણુર, મુષ્ટિક જેવા પહેલવાનોને પણ મારી નાંખે છે અને છેલ્લે કંસનો પણ વધ કરી મથુરાને કંસના આતંકથી મુક્ત કરાવે છે. કંસના પિતા ઉગ્રસેનને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરાવે છે. ગગનમાં દુંદુભિઓ વાગે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. નારદજી આવી શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરી પાછા જતાંની સાથે આ રૂપકનો અંત થાય છે.

અહીં શ્રીકૃષ્ણને એક દિવ્ય પુરૂષોત્તમ સાક્ષાત્ ભગવાનના રૂપે મહાકવિ ભાસ વર્ણવે છે. રાધાનું પાત્ર આ રૂપકમાં જોવા મળતું નથી. મૃતપુત્રીની કલ્પના પણ મહાકવિ ભાસની લાગે છે. વીરરસમાં આ કૃતિ ગોવાળોના આનંદી જીવનયાત્રાની ઝલક કરાવે છે. પ્રતિષ્ઠિતં ઇદાનીં વૃષ્ણિરાજ્યમ્ - હવે વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયું. આ વિધાનમાં બાલચરિતની પરિસમાપ્તિ દેખાય છે.

1.4.6 ઉદયન કથા પર આધારિત રૂપકો

10. પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણ - સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ની પૂર્વભૂમિકાને સારી રીતે વ્યક્ત કરતું રાજનીતિવિષયક આ ચાર અંકનું નાટક છે. જેમાં વત્સરાજ ઉદયન ઉજ્જૈનની મહાસેનપુત્રી વાસવદત્તાનું અપહરણ કરે છે. પ્રદ્યોત ઉદયનને બનાવટી હાથીના ષડ્યંત્રથી બાંધી લે છે અને તેનો વિશ્વાસુ મંત્રી યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને છોડાવવા માટે બે વાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેથી આનું નામ પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણ છે.

આ નાટકનું કથાનક વાસવદત્તા અને ઉદયનની નજીક જ ફરતું હોવા છતાં બન્ને પાત્રો રંગભૂમિ પર આવતાં જ નથી. છતાં બન્નેના પ્રણયની અને તેના પરિણામે જન્મેલી વાતો અહીં ગુંજયા જ કરે છે. વેણુવનમાં શિકાર કરતાં ઉદયનને અવંતીરાજ મહાસેન કેદ કરી લે છે. બન્ને ઉદયન સાથે વાસવદત્તાનો વિવાહ કરાવવા તૈયાર છે પણ ઉદયન શત્રુરાજ્યનો હોવાથી આ શક્ય નથી બનતું. વિદુષક, યૌગન્ધરાયણ અને રૂમણવાન વેશ બદલી ઉજ્જૈનમાં આવે છે. બધા એક જીર્ણ દેવાલયમાં મળી યોજના ઘડે છે. વિદુષક ઉદયનને મળીને આવે છે અને વાસવદત્તા પ્રત્યે ઉપજેલ પ્રેમના લીધે તેને છોડીને આવવા માટે તૈયાર નથી એવું જણાવે છે. યૌગન્ધરાયણ અર્જુને કરેલા સુભદ્રાહરણની જેમ ઉદયન સાથે તેની વીણા, હાથી અને વાસવદત્તાનું અપહરણ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. ચોથા અંકમાં પ્રદ્યોતના ઉન્મત્ત હાથી નગગિરીને વશમાં લેવા મુક્ત થયેલા ઉદયન અને વાસવદત્તા સાથે ભદ્રવતી હાથણી પણ ભાગી જાય છે. યૌગન્ધરાયણ અને સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. જેમાં યૌગન્ધરાયણની તલવાર તૂટી જાય છે. એટલામાં મહાસેને મોકલેલી સુવર્ણની ઝારી લઈને કંચુકી આવે છે. મહાસેન ઉદયન-વાસવદત્તાનો વિવાહ માન્ય રાખ્યો એમ જાણતાં તે ભેટ સ્વીકારે છે અને નાટક પૂર્ણ થાય છે.

બૃહત્કથામાં આ કથાનક મળે છે પણ મહાકવિ ભાસે તેને જીવંત અને નાટ્યક્ષમ બનાવવા છતાં ઘણાં પરિવર્તનો કર્યા છે. રાજાના સ્થાને આ રૂપકનો

નાયક યૌગન્ધરાયણ છે. આ એક વિશેષ અને બીજા નાટકો કરતાં જુદા નાટક તરીકે તરી આવે છે. આને પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક કેટલાંક વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

- 11. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્** - ઉદયનકથા ઉપર રચેલ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટકનું આ અનુસંધાન નાટક છે. જેમાં ઉદયન અને વાસવદત્તાનો વિપ્રલંભશ્રૃંગાર વિશેષરૂપે નિરૂપાયેલો છે. મહાકવિ ભાસની આ સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. સ્વપ્નમાં જોયેલી વાસવદત્તાના પ્રસંગને આધારે આ નાટકનું નામ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ પાડવામાં આવ્યું છે. વાસવદત્તાના પ્રેમમાં ગળાડૂબ ઉદયનના રાજ્યને પાડોશી રાજા અરુણિ પડાવી લે છે તે પાછું મેળવવા યૌગન્ધરાયણ યોજના ઘડે છે. લાવાણક ગામમાં યૌગન્ધરાયણ અને વાસવદત્તા આગ લાગવાથી બળીને મરી ગયા છે આવી વાયકા ઉદયનને પદ્માવતી સાથે વિવાહ કરવાના માર્ગને પ્રશસ્ત કરે છે. જેમાં વાસવદત્તા પણ સહભાગી બની છે.

નાટકની શરૂઆતમાં યૌગન્ધરાયણ અને વાસવદત્તા વેશપલટો કરીને મગધના તપોવનમાં પ્રવેશે છે. પદ્માવતી ત્યાં આવી તપસ્વીઓને દાન કરવાની ઈચ્છા જાહેર કરે છે જેનો લાભ લઈ યૌગન્ધરાયણ પ્રોષિતભર્તૃકા બહેન તરીકે વાસવદત્તાને થાપણરૂપે પદ્માવતી પાસે મૂકે છે. લાવાણકથી આવેલા બ્રહ્મચારીના મુખે ગામમાં આપેલી આફત અને ત્યારબાદ ઉદયનની દશાનું માર્મિક ચિત્રણ રજૂ કરે છે. જેનાથી એકબાજુ વાસવદત્તા આશ્ચર્ય થાય છે તો બીજી બાજુ પદ્માવતીના મનમાં ઉદયન પ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત થાય છે.

આવન્તિકાના વેશમાં વાસવદત્તાની પદ્માવતી સાથે આત્મીયતા બંધાય છે. ઉદયનના ગુણોને જોઈ પદ્માવતી તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે. એટલામાં ઉદયન-પદ્માવતીના વેવિશાળના અને તરત જ લગ્ન લેવાના સમાચાર મળે છે.

વાસવદત્તા સ્વભાવગત રીતે દુઃખી થાય છે. મહારાણીના કહેવાથી તે રાજા માટે કૌતુકમાળાનું ગુંફન કરે છે. ચોથા અંકમાં પ્રમદવનમાં પદ્માવતી અને વાસવદત્તા સંતાઈને રાજા અને વિદુષકનો સંવાદ સાંભળે છે તથા રાજાના પદ્માવતી અને વાસવદત્તા વિશેના અભિપ્રાયો જાણી બન્ને આશ્ચર્ય થાય છે. નાટકનું પ્રમુખ સ્વપ્નદ્રશ્ય પાંચમાં અંકમાં આવે છે. પદ્માવતીને શિરોવેદના થાય છે. સમુદ્રગૃહમાં તેની પથારી છે. તેને મળવા રાજા અને વિદુષક જાય છે, ત્યાં પદ્માવતીને ન જોતાં રાજા વાર્તા સાંભળતો-સાંભળતો સૂઈ જાય છે. વિદુષક ત્યાંથી જતો રહે છે. એટલામાં ત્યાં વાસવદત્તા આવે છે. રાજા સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાને યાદ કરે છે. વાસવદત્તા ગભરાઈ જાય છે પણ રાજા સ્વપ્ન જોતા હોવાથી તેની નજીક આવીને સૂઈ જાય છે અને રાજાના પ્રશ્નોના જવાબ આપે છે. રાજાને વાસવદત્તાનો સ્પર્શ થાય છે અને તે જાગી જાય છે. સ્વપ્ન અને હકીકતની દ્વિધામાં ફસાયેલો રાજા વાસવદત્તા જીવે છે એવી શંકા કરે છે. એટલામાં આરુણિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે ચડાઈ કરવાના સમાચાર આપે છે. છેલ્લા અંકમાં નાટકીય રીતે ચિત્રફલક પરથી પદ્માવતી વાસવદત્તાને ઓળખે છે. વાસવદત્તા જાહેર થાય છે. ઉદયન પદ્માવતી અને વાસવદત્તા સાથે ઉજ્જૈન

જવાનો નિર્ણય કરે છે. આ રીતે આ નાટક પૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકમાં વાસવદત્તાનું બલિદાન અને પરિપક્વતા તથા પૂર્ણ વ્યવહારના દર્શન થાય છે. પદ્માવતીની ઉદારતા અને સંસ્કારિતા, ઉદયનની પ્રણય પ્રત્યેની વફાદારી અને મનોમંથન આ નાટકનું જમા પાસું છે. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે શિષ્ટ સમાજની ઉચ્ચ કોટિના બે આત્માઓના ભવ્ય પ્રણય અને અપૂર્વ ત્યાગના દર્શન અહીં થાય છે.

1.4.7 લોકકથા પર આધારિત નાટકો

12. દરિદ્રચારુદત્ત - આ ચાર અંક ધરાવતું રૂપક છે. મૃચ્છકટિકના પ્રથમ ચાર અંકોની કથાવસ્તુ અહીં નિરૂપાયેલી છે. જેના પરથી શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકની રચના કરી છે. આમાં ચારુદત્તની ગરીબાઈનું વર્ણન કર્યું હોવાથી આ નાટક દરિદ્રચારુદત્ત તરીકે પ્રખ્યાત છે.

વિદૂષક ચારુદત્તની ગરીબાઈનું વર્ણન કરે છે. શકાર અને વિટ રાત્રિના અંધકારમાં વસંતસેનાનો પીછો કરે છે. વસંતસેના ચારુદત્તના ઘર નજીક આવીને ઊભી રહે છે. વસંતસેના સાડીના છેડાથી દીવાને હોલવી દે છે. વિદૂષક રદ્દનિકાને ચકલામાં જવાનું કહી દીવો પ્રગટાવવા ઘરમાં જાય છે. વિટ રદ્દનિકાને વસંતસેના માની પકડે છે. વિદૂષક તેને છોડાવે છે. આ બાજુ વસંતસેનાને ચારુદત્ત રદ્દનિકા માની લે છે. તે વખતે વિદૂષક આવીને શકારનો સંદેશ આપે છે ત્યારે વસંતસેનાની ઓળખ થાય છે. વસંતસેના ચારુદત્ત પાસે પોતાના ઘરેણાં થાપણ તરીકે મૂકીને જાય છે.

વસંતસેના ચારુદત્ત પ્રત્યે આકૃષ્ટ થાય છે. દરિદ્રતા તેના પ્રેમમાં બાધક નથી. ચારુદત્તનો પૂર્વસેવક સંવાહક જુગારમાં હારી ગયો હોવાથી વસંતસેનાના શરણે આવે છે. વસંતસેના તેનું દેવું ચૂકવી દે છે. આ પછી સંવાહક સાધુ બની જાય છે. હાથીના પંજામાંથી સંન્યાસીને છોડાવનાર વસંતસેનાના મહાવતને ચારુદત્ત પોતાનો ખેસ ભેટ તરીકે આપે છે. આઠમના દિવસે રાત્રે ચારુદત્તે વિદૂષકને આપેલા સુવર્ણભાંડને સજ્જલક ચોરી જાય છે. ચારુદત્ત દરિદ્રતાના લીધે બેઈમાની કરવાના ભયથી પોતાના પત્નીની મોતીની માળા વસંતસેનાને મોકલે છે. મદનિકા ચિત્રફલક ઘરમાં લઈને પ્રવેશ કરે છે. વસંતસેના પોતાની સાથે ચારુદત્તનું ચિત્ર દોરે છે. એ સમયે વસંતસેનાને શકારના આવવાના સમાચાર મળે છે જેને તે નકારી દે છે. સજ્જલક મદનિકાને છોડાવવા તે ઘરેણાં લઈને વસંતસેનાના ઘરે પહોંચે છે. મદનિકા સજ્જલકને ઘરેણાં ચારુદત્તને પાછાં મોકલવાનું કહે છે. આ દરમિયાન વિદૂષક ચારુદત્તની જુગારમાં હાર અને ઘરેણાંના બદલામાં માળા મોકલ્યાની વાત કરે છે. સજ્જલક વસંતસેનાને ઘરેણાં સોંપે છે. તે ઘરેણાંથી શણગારી મદનિકાને મુક્ત કરે છે. ચારુદત્તે મોકલેલી મુક્તાવલી પહેરી વસંતસેના તેના ઘરે જાય છે આ રીતે આ નાટક પૂર્ણ થાય છે. આ નાટકને અપૂર્ણ નાટક તરીકે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

લોકકથા પરથી કે પરંપરાગત કથા પરથી આ કથાનક લઈને મહાકવિ ભાસે સામાજિક પરિસ્થિતિને ધ્યાને લઈ નાટ્યકલાથી સમૃદ્ધ ખૂબ જ સુંદર નાટક રચ્યું છે. પ્રેમ દરિદ્રતા કે લાચારીને વશ હોતો નથી. આવો સંદેશ આ

પ્રણયપ્રધાન નાટકમાંથી મળી આવે છે.

13. **અવિમારક :** આ નાટકમાં કુલ છ અંક છે જેમાં રાજા કુંતિભોજની પુત્રી કુરંગી અને રાજા સૌવીરરાજના પુત્ર વિષ્ણુસેનાના પ્રણયપ્રસંગને આવરી લેવામાં આવ્યું છે. અવિ એટલે ઘેટું અને મારક એટલે મારનાર. આમાં ઘેટાનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસને વિષ્ણુસેન રાજકુમાર હણી નાખે છે તેના પરથી અવિમારક એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. આ નાટક કલ્પનામૂલક છે.

એક વખત વિષ્ણુસેન ઉદ્યાનમાં મદોન્મત્ત હાથીથી રાજકુમારી કુરંગીને બચાવે છે. ત્યારથી બન્ને વચ્ચે પ્રેમ અંકુરિત થાય છે. કુરંગીની દાસી વિદૂષકને છેતરી તેની વીંટી પડાવી લે છે. કુરંગીની ધાત્રી તેને રાત્રે મળવા અંતઃપુરમાં નિમંત્રે છે. વિદૂષક તેને ચેતવે છે છતાં વિષ્ણુસેન મળવા જાય છે. આ બાજુ કાશીરાજ સાથે પોતાના વિવાહના નકારવનો નિશ્ચય કરી કુરંગી શિલાતલ પર ચિંતામગ્ન અવસ્થામાં બેસે છે. અવિમારક જેમ તેમ વિવિધ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરી રાજગૃહે આવી પહોંચે છે. બન્નેનું મિલન થાય છે. આ બન્નેના ઉત્કટ પ્રેમની જાણ રાજાને થાય છે. પકડવાના ભયથી અવિમારક ભાગી જાય છે. વિરહથી વ્યથિત તે અગ્નિપ્રવેશ કરવા જતાં અગ્નિ તેને બચાવી લે છે હવે તે પર્વત પરથી પડતું મૂકીને આપઘાત કરવા જાય છે. એટલામાં વિદ્યાધર નામની વ્યક્તિ તેને એક વીંટી આપે છે. જે ડાબા હાથે પહેરવાથી અદૃશ્ય થવાય અને જમણા હાથે પહેરવાથી દૃશ્ય થવાય. આમ વીંટી પામી ફરીથી કુરંગીને મળવા માટેનો વિશ્વાસ મેળવે છે. બીજુ બાજુ કુરંગી પણ ગળે ફાંસો લગાવીને મરવાનો વિચાર કરે છે. વાદળ ગરજવાનો અવાજ સાંભળી ભયભીત થઈ જાય છે. એ વખતે વિદૂષક સાથે અવિમારક હાજર થાય છે. બન્નેનું મિલન થાય છે.

આ બાજુ કુરંગી સાથે કાશીરાજપુત્રના વિવાહની વિચારણા થાય છે. ત્યાં સૌવીરરાજ તે નગરમાંથી મળી આવે છે પરંતુ અવિમારક મળતો નથી. નારદ આવીને બન્નેના ગાંધર્વવિવાહની વાત જણાવે છે. રાજા કુંતિભોજ મુંઝાય છે. પણ નારદ તેની બીજી પુત્રી સુમિત્રાના લગ્ન કાશીરાજપુત્ર સાથે કરવાની સલાહ આપે છે.

આ રૂપકને પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક માની શકાય. શુદ્ધ પ્રણય અને શ્રૃંગારના પ્રાધાન્યથી પૂર્ણ આ ખૂબ જ રોચક રૂપક છે. જેમાં અદ્ભુત રસથી ભરેલી ઘણી બધી ઘટનાઓના સામંજસ્યથી ચમત્કાર સર્જવામાં આવ્યો છે. અનાવશ્યક સંવાદો અહીં નથી જોવા મળતા. નાટકમાં અભિનય ક્ષમતા પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. આમ વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિના ઘણાં નાટકોના રચયિતા તરીકે મહાકવિ ભાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. કુતૂહલ અને રોચકતા સાથે પ્રસંગોને સહજ રીતે રજૂ કરવાની ક્ષમતા હોવાથી અવાન્તર કવિઓએ એમની નાટ્યકળા અને શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે.

આ તેર નાટકો ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના ગોંડલ ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ 'યજ્ઞફલ' નામના નાટકને પણ ભાસના નાટક તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ આ વિશે બધા

વિવેચકો એકમત નથી. આમ મહાકવિ ભાસ લોકપ્રિય એવા આ તેર નાટકોના માધ્યમથી ઉત્તમ નાટ્યકાર તરીકે આદર સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણવામાં આવ્યા છે.

1.5 'સ્વપ્નવાસવદત્તમ્' નાટકનું શીર્ષક

કોઈપણ નાટકની પ્રસિદ્ધિમાં સૌપ્રથમ તેના શીર્ષકનું મહત્ત્વ રહેલું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં શીર્ષક આપવાની જુદી જુદી પ્રથાઓ જોવા મળે છે. કોઈપણ કૃતિનું શીર્ષક આકર્ષક, નવીન, ભાવપૂર્ણ અને કથાવસ્તુને અનુરૂપ ટૂંકું, સચોટ અને સમગ્ર ભાવના આધારે હોવું જોઈએ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શીર્ષકો આપવા માટેની વિવિધ પ્રણાલી જોવા મળે છે.

- નાયકના નામના આધારે શીર્ષક જેમ કે - ચારુદત્તમ્, રઘુવંશમ્ વગેરે
- નાયિકાના નામના આધારે શીર્ષક જેમ કે - રત્નાવલી
- નાયક-નાયિકાના નામના આધારે શીર્ષક જેમ કે - માલતીમાવધમ્, સૌન્દરનન્દમ્, વિક્રમોર્વશીયમ્
- કોઈ કેન્દ્રવર્તી ઘટના પરથી શીર્ષક જેમ કે - મૃચ્છકટિકમ્, સ્વપ્નવાસવદત્તમ્, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્
- કથાનકના અંતિમ લક્ષ્યને આવરી લેવાતું શીર્ષક - દા.ત. વેણીસંહારમ્, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ

આમ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નું શીર્ષક નાટકની કેન્દ્રવર્તી ઘટના - સ્વપ્ન પર આધારિત છે. પાંચમાં અંકમાં તે દૃશ્યની ઘટના સ્વાભાવિક રીતે સાકાર થાય છે જે ઉદયન અને વાસવદત્તાના પુનઃમિલન માટે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

ઉદયને ગુમાવેલા રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ અર્થે યૌગન્ધરાયણે રચેલી યોજના અનુસાર લાવાણક ગામમાં પોતાના અને વાસવદત્તાનાં બળીને મરી જવાની વાત જાહેર કરે છે. પછી વાસવદત્તાને આવન્તિકાના વેશમાં પદ્માવતીને ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકે છે. પદ્માવતી સાથે ઉદયન વાસવદત્તા હવે નથી રહી આવી ખાતરી થતાં વિવાહ કરે છે.

પાંચમાં અંકમાં પદ્માવતીને શિરોવેદના થતાં સમુદ્રગૃહમાં સ્વપ્ન અને વાસ્તવમાં બન્નેના મિલનની અપૂર્વ યોજના મહાકવિ ભાસે ખૂબ જ રોચક રીતે વર્ણવી છે. રાજા ઉદયનને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવે છે. સ્વપ્નમાં વાસવદત્તા સાથે વાતચીત કરતાં પ્રત્યક્ષ હાજર રહેલી વાસવદત્તા જવાબ આપે છે. આમ સ્વપ્ન પ્રસંગથી ઉદયનની મનોદશા પલટાય છે અને હવે પ્રથમ વખત રાણીના મૃત્યુ વિશે સંદેહ જાગે છે. વાસવદત્તાનો સ્પર્શ તેના ચિત્તમાં પુનઃમિલનની આશા જન્માવે છે. આમ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે બન્નેના ભાવિ મિલનની સચોટ ભૂમિકા આ સ્વપ્નદૃશ્ય પૂરું પાડે છે.

1.5.1 નાટકના અન્ય નામાભિધાન

નાટકની પ્રાપ્ત થતી પાંડુલિપિઓમાં અંકના અંતે આપેલી પુષ્પિકાઓ અને

ઉલ્લેખો પરથી નાટકના ત્રણ નામ કે શીર્ષક મળી આવે છે.

1. સ્વપ્નનાટકમ્ 2. સ્વપ્નવાસવદત્તા 3. સ્વપ્નનાટકમ્

1.5.2 વ્યુત્પત્તિઓ : આ શીર્ષકના આધારે આની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે થાય છે.

1. સ્વપ્નપ્રધાનં નાટકમ્ સ્વપ્નનાટકમ્ - અહીં મધ્યમપદલોપી સમાસ છે. 'સ્વપ્નનાટકમ્' શીર્ષક માટે આ વ્યુત્પત્તિ છે.
2. સ્વપ્ને દૃષ્ટા વાસવદત્તા । તત્પ્રતિપાદકે તત્સહ્બોપચારઃ । - અહીં પણ મધ્યમપદલોપી સમાસ થયો.
- 3.(અ) સ્વપ્ને દૃષ્ટા વાસવદત્તા યસ્મિન્ તત્ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ - વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસથી આ સમજૂતી સધાય જેમાં સ્વપ્નમાં જોયેલી વાસવદત્તાની કથા છે તે નાટક
(બ) સ્વપ્ને દૃષ્ટા વાસવદત્તા સ્વપ્નવાસવદત્તા । તમધિકૃત્ય કૃતં નાટકં સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ । તેને સ્વપ્નદૃષ્ટા વાસવદત્તાને અધિકૃત કરીને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલું નાટક તે સ્વપ્નવાસવદત્તમ્.
(ક) સ્વપ્ને દૃષ્ટા વાસવદત્તા -સ્વપ્નવાસવદત્તા । અહીં સ્વપ્નમાં જોવાયેલી વાસવદત્તાને અભેદ ઉપચારથી પ્રતિપાદ - પ્રતિપાદ ભાવથી સ્વપ્નવાસવદત્તા એવું નામ અપાયું.

★ ઉપસંહાર :

આમ નાટકનાં ત્રણેય શીર્ષકોમાંથી સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ અથવા સ્વપ્નવાસવદત્તા જ વધુ પ્રચલિત અને વધુ માન્ય છે. રાજશેખર પણ આને જ યોગ્ય શીર્ષક સ્વીકારે છે. પ્રો. ઠાકર, પ્રો. પુશાલકર, શ્રી કાલે વગેરે સર્વ વિદ્વાનો પાંચમા અંકના આ સ્વપ્નદૃશ્યને નાટકનું હાર્દ સમજે છે અને તેના આધારે નાટકના શીર્ષકને યોગ્ય ગણાવે છે.

1.6. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ કથાસાર અને સમીક્ષા

1.6.1 પહેલો અંક - રસદર્શન

કથાનક - ભાસરચિત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્માં કુલ છ અંક છે. જેમાં પ્રથમ અંકનું મુખ્ય વસ્તુ 'વાસવદત્તા-ન્યાસ' છે. મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ કરી નાટકના મુખ્ય પાત્રોના નામ સાથે શ્લેષયુક્ત મંગલાચરણમાં બલરામનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. ભાસની વિશેષતા મુજબ સૂત્રધારના માધ્યમથી નાટકનો શુભારંભ કુતૂહલપૂર્ણ રીતે થાય છે. પડદા પાછળથી પદ્માવતીના તપોવનપ્રવેશ વખતે સૈનિકો દ્વારા લોકોને દૂર ખસેડવાનો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો છે.

ભાસે આ તાપસસમુદાયની વચ્ચે સંન્યાસીના વેશમાં યૌગન્ધરાયણ અને આવન્તિકાના વેષમાં વાસવદત્તાને પ્રવેશ કરાવ્યો છે. રાજાના માણસો પોતાની સત્તાનું

પ્રદર્શન કરી શાંત જીવન ગાળતા તપસ્વીઓનું અપમાન કરી રહ્યા છે. વાસવદત્તાને પણ એક સામાન્ય માનવસ્ત્રીની જેમ થઈ રહેલું અપમાન અસહ્ય લાગે છે. યૌગન્ધરાયણ ‘ચક્રારપંક્તિરિવ ગચ્છતિ ભાગ્યપંક્તિઃ’ વગેરે વચનો દ્વારા આશ્વાસન આપે છે. અપરિચિત તો દેવતા પણ અપમાનિત થાય છે. કહી વાસવદત્તાને શાંત પાડે છે. એટલામાં કાંચુકીય આવી સૈનિકોને આમ કરતાં રોકે છે. ત્યારબાદ પદ્માવતીનો પ્રવેશ થાય છે અને તપોવન નિવાસીઓને કંઈક જોઈતું હોય તો માગવા માટે જાહેરાત કરાવે છે. આ વખતે અવસરનો લાભ લઈ યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને ન્યાસ (થાપણ) તરીકે થોડો સમય પદ્માવતીના હાથમાં મૂકવા માગણી કરે છે. પદ્માવતી માટે ‘દુઃસ્વં ન્યાસસ્ય રક્ષણમ્’ આ કાર્ય અધરું હતાં છતાં પણ પહેલેથી વચન આપી ચૂકેલી હોવાથી તે આવન્તિકાવેશી વાસવદત્તાને સ્વીકારે છે.

એવામાં લાવાણકથી રાજગૃહ તરફ પ્રવાસે જતાં બ્રહ્મચારીનો પ્રવેશ થાય છે. નામ અને બીજી વિગતો પૂછતા બ્રહ્મચારીએ જણાવ્યું કે તે વત્સદેશમાં લાવાણક નામના ગામમાં વેદાભ્યાસ માટે રહેતો હતો તે સમય દરમિયાન લાવાણકમાં બનેલી ઘટનાઓ - જેમ કે લાવાણકના અગ્નિદાહમાં વાસવદત્તા અને યૌગન્ધરાયણનું કહેવાતું અવસાન, વત્સરાજ ઉદયનનો અપરિચિત શોક અને રુકમણીને ઉદયનને સાચવવા માટે કરેલો પ્રયાસ વર્ણવી બતાવે છે. બ્રહ્મચારી યુવાન છે. તેનું નિવેદન લાગણીસભર, રાગાત્મક અને નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિથી સભર છે.

છેલ્લે, બ્રહ્મચારીએ કરેલું આ વર્ણન તપોવનમાં તે સમયે એકઠાં થયેલાં બધા પાત્રો સાંભળે છે અને વિવિધ પ્રકારના પ્રત્યાઘાતો અનુભવે છે. પહોર નમતાં બ્રહ્મચારી પોતાના પ્રવાસમાં આગળ વધે છે. યૌગન્ધરાયણ પણ જાય છે અને સાંજ પડતા બીજાં પાત્રો પણ પદ્માવતીને આશીર્વાદ આપી તપોવનની અંદરના ભાગમાં જાય છે. નાટકનો અંત શિખરિણી છંદમાં રચિત સુંદર શ્લોક સાથે સૂર્યાસ્તનું વર્ણન કરતા થાય છે.

★ સમીક્ષા - રસદર્શન

- પ્રસ્તુત અંકમાં નાન્દીના બદલે સૂત્રધારથી અંકનો પ્રારંભ થાય છે. મંગલ શ્લોકના માધ્યમથી મહાકવિ ભાસ પોતાની કુશળતાનો પરિચય આપી દે છે. મંગલાચરણમાં મુખ્ય પાત્રો જેમ કે ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તકના નામ ગ્રહણ સાથે બલરામની ભુજાઓ દ્વારા સહદયોને રક્ષણ પ્રાપ્ત કરાવે છે.
- અંકમાં પાત્રાંકન ખૂબ જ સરસ કરવામાં આવ્યું છે. યૌગન્ધરાયણ કુશળ, આયોજન કરનાર પ્રભાવશાળી અમાત્ય છે. રુમણવાન પણ વિશ્વાસુ, વફાદાર, સ્વામિભક્ત અમાત્ય છે. વાસવદત્તા પતિ માટે બધું જ કરી છૂટવા તૈયાર નાયિકા છે. ઉદયન કુળ, શીલ અને વ્યવહારથી નિપુણ, પ્રેમાળ, ધીરલલિત પ્રકૃતિનો નાયક છે. પદ્માવતી ધર્મનિષ્ઠ અને કુલીન રાજકુમારી છે. કાંચુકીય વ્યવહારુ, આજ્ઞાકારી સેવક છે. બ્રહ્મચારી ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂર્તિમંત બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે. સૈનિકો પણ પોતાની ફરજ બતાવનારા સિપાઈઓ છે. આમ ‘નાટકૈઃ બહુભૂમિકૈઃ’ બહુપાત્રીય નાટક તરીકેનું વિધાન સાચું જણાય છે.

- આ અંકમાં વિપ્રલંભ શ્રૃંગાર છે. તપોવનથી ઉત્સારણતા બીભત્સ લાગે છે. તપોવનનું વાતાવરણ શાંતરસને અનુરૂપ છે. ઉદયનનો થયેલો પરાજય અને યૌગન્ધરાયણની રાજકીય વ્યૂહરચના ઉત્સાહ સ્થાયી ભાવને પોષે છે. તેથી અહીં વીરરસની પણ સંભાવનાઓ દેખાય છે.
- સ્વભાવોક્તિ, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમા વગેરે અલંકારોનો પ્રયોગ યથાસમયે અને યથાસ્થાને કરવામાં મહાકવિ ભાસ સિદ્ધહસ્ત છે.
- છંદમાં પણ શાર્દૂલવિકીરિત, વસન્તતિલકા, શિખરિણી, ઉપજાતિ વગેરે છંદોનો સમુચિત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.
- વાસવદત્તા - ન્યાસ અને બ્રહ્મચારી પ્રસંગના માધ્યમથી પહેલાં જ અંકમાં પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીથી દર્શકોને અવગત કરાવે છે.

1.6.2 બીજો અંક - રસદર્શન (કંદુકકીડા પ્રસંગ)

કથાનક - બીજા અંકની શરૂઆત પદ્માવતીની કંદુકકીડાથી કરવામાં આવી છે. આ અંકની પૃષ્ઠભૂમિ મગધનો રાજમહેલ છે. પ્રવેશકમાં કુંજરિકા પદ્માવતી અને આવંતિકાના દડા રમવાની સૂચના આપે છે. આ રમતથી બન્નેની ખૂબ જ આત્મીયતા જણાઈ આવે છે. વાસવદત્તા પદ્માવતીના સૌંદર્યને વખાણે છે. પછી તેને ઉજ્જયિની-નરેશ પ્રઘોત મહાસેનની ભાવિ પુત્રવધૂ તરીકે સંબોધે છે. ચેટી તેની સાથે લગ્ન કરવા રાજકુમારીની અસહમતિ છે, આમ જણાવે છે. આ ચર્ચામાં પદ્માવતીનો ઉદયન પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પતિ તરીકે તેને સ્વીકારવાની ઈચ્છા દર્શાવવામાં આવી છે. એની સાથે ઉદયનના ગુણોની પ્રશંસા થાય છે. આ સંવાદ દરમિયાન પતિ તરફના પક્ષપાતના કારણે વાસવદત્તા ઉદયનને દર્શનીય કહી તેના વખાણ કરી બેસે છે. પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં ભળતો જવાબ આપી દે છે.

એટલામાં ધાત્રીના મુખેથી વત્સરાજ ઉદયન સાથે પદ્માવતીના વિવાહ નક્કી થયાના સમાચાર મળે છે. ઉદયને સ્વેચ્છાએ પદ્માવતી માટે પોતાની લાગણી દર્શાવી નથી પણ તેનાં કુળ, વય, વિજ્ઞાન અને રૂપ જોઈને મહારાજ દર્શકે આગ્રહપૂર્વક પોતાની બહેનનો તેની સાથે સંબંધ કર્યો છે. આવું ધાત્રીનું વચન સાંભળી વાસવદત્તા આશ્ચસ્ત બને છે. ‘અત્યાદિતમ્’ આ ગજબ થઈ ગયો. આમ અજ્ઞાતવશ કરેલી ભૂલને ચતુરાઈથી વાત વાળીને સુધારી લે છે. પોતાની યોજના સફળ થતી જોઈ એક બાજુ વાસવદત્તા પ્રસન્ન થાય છે પણ સ્ત્રીસહજ સ્વભાવને કારણે પદ્માવતી સાથે સ્વેચ્છાએ વાસવદત્તાને ભૂલી ન જાય આ ભય અને ચિંતા સતત વાસવદત્તાને થાય છે. એટલામાં દાસી આજે જ શુભ નક્ષત્ર છે અને આજે જ કૌતુકમંગળ કરવા માટેની સૂચના આપે છે. વાસવદત્તા આ ઉતાવળ જોઈને હૃદયમાં અંધકાર છવાયાની અનુભૂતિ કરે છે. આની સાથે આ અંકનું સમાપન થાય છે.

★ સમીક્ષા - સમાપન

- આ અંક ત્રીજા અંકને બાદ કરતાં સંક્ષિપ્ત છે. આ અંક દ્વારા વાસવદત્તા અને પદ્માવતીની અત્યંત આત્મીયતા બંધાવવાનું સૂચવાયું છે. પ્રારંભમાં જે પ્રસન્નમુદ્રામાં

વાસવદત્તા હોય છે, તે જેમ જેમ ઉદયનના વિશે વાતો થાય છે તેમ તેમ ધીમે ધીમે શોકમાં ગરકાવ થવા લાગે છે.

- વાસવદત્તા આ અંકનું કેન્દ્રબિંદુ છે. સાથે પદ્માવતીની પણ આ અંકમાં સુંદર છાપ ઉભી થઈ છે. પહેલા અંકમાં તપસ્વીઓને ખસેડવાના પ્રસંગે પદ્માવતી વિશે જે ભાવ જન્મ્યા હતા અહીં તેનું નિરાકરણ જોઈ શકાય છે.
- આ અંકમાં એક પણ પદ્ય નથી. સંપૂર્ણ અંક સંવાદાત્મક સરલ ગદ્યશૈલીમાં રજૂ થયો છે.
- ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જે દૃશ્યો મંચ ઉપર ભજવી શકાય નહીં અને પહેલાં બનેલી ઘટનાઓને જોડવા માટે પાંચ પ્રકારના અર્થોપક્ષેપકોનો ઉપયોગ થાય છે. વિષ્કમ્બક, ચૂલિકા, પ્રવેશક, અંકાવતાર અને અંકાસ્ય આમાંથી ભૂતકાળના બનેલા બનાવો અથવા ભવિષ્યમાં બનનાર વસ્તુના સૂચન માટે પ્રવેશક પ્રયોજાય છે. નિમ્નકોટિના પાત્રો પ્રાકૃતભાષામાં પ્રવેશકમાં પોતાના સંવાદો કહે છે. પ્રવેશકની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે

પ્રવેશકોડનુદાત્તોક્ત્યા નીચપાત્રપ્રયોજિતઃ ।

અદ્ભુદ્વયાન્ત્રવિજ્ઞેયઃ શેષં વિષ્કમ્બકે યથા ॥

વિષ્કંભકની જેમ -

વૃત્તવર્તિષ્યમાણાનાં કથાંશાનાં નિર્દર્શકઃ ॥

- આ અંકમાં ભાસે ખૂબ જ સહજતાથી કેન્દ્રવર્તી વિષયને ધ્યાને રાખી ઉદયન અને પદ્માવતીના પરિણય પ્રસંગને રજૂ કર્યો છે. ભાસની વૈદર્ભી શૈલીની વિશેષતાઓ આ અંકમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. આમ, આ અંકને કંદુક ક્રીડાપ્રસંગ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

1.6.3 ત્રીજો અંક - રસદર્શન (કૌતુકમાલાગુંફન - પ્રસંગ)

કથાનક - ત્રીજા અંકના પ્રારંભે દર્શકના મહેલમાં પદ્માવતીના લગ્નની તૈયારીઓ ધામધૂમથી ચાલી રહી છે પરંતુ લોકોની ભીડ વચ્ચે પણ એકલવાયી વાસવદત્તા પોતાના પતિને જ પારકો થતાં ન જોવાનું ઈચ્છતી પ્રમદવનના એકાંતમાં ઉદાસ મને રડે છે ‘આર્યપુત્રોડપિ નામ પરકીયઃ સંવૃત્તઃ’ આ વાક્ય બોલી આર્યપુત્ર બીજાના થઈ ગયા માનીને ચક્રવાકવધૂને ધન્ય માને છે. કેમ કે કમનસીબે તે પોતે મરી શકતી નથી. ભવિષ્યમાં ઉદયનની પ્રાપ્તિની આશાપાશમાં બંધાયેલી તે જેમ તેમ દિવસો પસાર કરી રહી છે.

પ્રિયંગુલતાની નીચેના પત્થરના આસન પર બેઠેલી વાસવદત્તાને દાસી ધુમ્મસને લીધે ઘેરાયેલી ચંદ્રકલા સાથે સરખાવે છે. દાસી આવીને રાજમાતાની આજ્ઞા મુજબ

કૌતુકમાળા (લગ્નમાળા) ને મોટા કુળમાં જન્મેલી અને સ્નેહાળ વાસવદત્તા પાસે ગૂંથાવવાનું કહે છે. આમ વિધિ વાસવદત્તા માટે વધુ કુરતા દર્શાવી તેને દુઃખ આપે છે. દાસી પોતાના ઉદયનના સમાચાર પૂછવાની ભૂલ કરી બેસે છે. લાગણીમાં આવીને પરપુરુષનું વર્ણન ન સાંભળવું જોઈએ. જાણતાં પણ દેખાવડા ઉદયન મણિભૂમિમાં સ્નાન કરી રહ્યા છે, એવા સમાચાર જાણે છે.

વાસવદત્તા લગ્નની હારમાળા ગૂંથતા હારમાં પ્રયોજાતી ઔષધિનું નામ પૂછે છે, જેમાં 'અવિધવાકરણ'ની વનસ્પતિનો હોંશથી ઉપયોગ કરે છે. કેમ કે પોતાના અને પદ્માવતીના સૌભાગ્યને માટે તે જરૂરી હોય છે પરંતુ 'સપત્નીમર્દન' – શોક્યને દબાવનાર વનસ્પતિનું નામ સાંભળતાં જ તેને માળામાં ગૂંથવા તૈયાર નથી થતી. કારણ પૂછતા દાસીને જણાવે છે કે પૂર્વપત્નીના અવસાનના લીધે બિનઉપયોગી છે. વરરાજા ઉદયન દર્શકના મહેલના ચૌકમાં આવી ગયાનું સાંભળી દાસી વરમાળા લઈને વિદાય લે છે અને ફરી એકલી વિખૂટી પડેલી વાસવદત્તા પ્રારંભમાં કહેલાં વાક્યને બેવડાવે છે. આર્યપુત્રોદપિ નામ પરકીયઃ સંવૃત્તઃ । આમ ભગ્ન હૃદયવાળી હતાશ દુઃખી વાસવદત્તા ઊંઘવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે. આ સાથે તૃતીય અંકની સમાપ્તિ થાય છે.

★ સમીક્ષા - રસદર્શન

- પ્રસ્તુત અંક સંવાદો અને આકારની દૃષ્ટિએ સૌથી નાનો છે. જેમાં વાસવદત્તાના અંતરમાં ચાલતા દ્વંદ્વનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ અંક સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં નાટકના મુખ્ય લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે અત્યંત મહત્વનો છે.
- આ અંકમાં બીજા અંકની જેમ એક પણ પદ્ય જોવા મળતું નથી. ઉપરાંત આ અંકમાં બીજા અંકની જેમ સ્ત્રીપાત્રો જ છે.
- કૌતુકમાળાગુંફનનું 'કથાસરિત્સાગર' જેવા મૂળ ગ્રંથમાં ખૂબ જ મહત્વ છે. તેમાં ઉદયન વાસવદત્તાએ ગૂંથેલી માળા જોઈને તરત જાણી જાય છે કે તેની પત્ની જીવિત છે. અહીં અલગ રીતે કરુણરસના સંવાદો સાથે આ દૃશ્યને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.
- આ અંકની કથાવસ્તુમાં હતાશ, નિરાધાર, ભગ્નહૃદયા અને દુઃખ વ્યક્ત કરતી વાસવદત્તાની વેદનાઓનું કરુણ ચિત્ર ઉપસ્થિત થયું હોવા છતાં કૌતુકમાળાગુંફનની ઘટના દર્શકોમાં એક રોચક ઉત્સુકતા જગાડે છે. જેનાથી કથાવસ્તુમાં સરસ સાતત્યપૂર્ણ ધારાપ્રવાહ બની રહે છે.
- વાસવદત્તાના ઉદયન પ્રત્યેના ઊંડાણભર્યા પ્રણયને રજૂ કરવા માટે ભાસે આ અંકનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વયં સ્વેચ્છાએ નિર્ણય લીધો હોવા છતાં વાસ્તવિક જીવનમાં જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વાસવદત્તાની મનઃસ્થિતિનું માર્મિક ચિત્રણ અહીં મહાકવિ ભાસે સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. મહાકવિ ભાસ વિશે પ્રચલિત દંતકથાઓ વિશે લખો.

.....

.....

.....

.....

2. મહાકવિ ભાસનો સમય નક્કી કરો.

.....

.....

.....

.....

3. મહાકવિ ભાસ વિશે બીજા કવિઓએ લખેલા સંદર્ભો વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

4. ભાસસમસ્યા વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

5. ભાસના ઉદયન કથામૂલક નાટકોનો પરિચય કરાવો.

.....

.....

.....

.....

6. ભાસની તેર કૃતિઓને લખો.

.....

.....

.....
.....

★ नीचेना नाटकोनो संक्षिप्त परिचय आपो.

1. कर्णभारम्

.....
.....
.....
.....

2. अभिषेकनाटक

.....
.....
.....
.....

3. दरिद्रचारुदत्त

.....
.....
.....
.....

4. बालचरित

.....
.....
.....
.....

રૂપરેખા

2.0. ઉદ્દેશ

2.1. પ્રસ્તાવના

2.2. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ પ્રથમોડકુંઃ

2.3. પ્રથમ અંકની મહત્વપૂર્ણ સૂક્તિઓ

2.5. તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

2.0 ઉદ્દેશ :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી

- પ્રથમ અંકમાં આવતાં સંવાદોના માધ્યમથી સંસ્કૃત શબ્દો અને અર્થોને જાણી શકશો.
- પ્રથમ અંકમાં આવતા શ્લોકોનો અર્થ જાણી શકશો.
- પ્રથમ અંકની પ્રમુખ ઘટનાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના પ્રથમ અંકમાં મંગલાચરણ પછી તપોવનનું સુંદર વર્ણન ભાસે રજૂ કર્યું છે. સાથે આ અંકમાં પદ્માવતી, વાસવદત્તા, બ્રહ્મચારી, યૌગન્ધરાયણ જેવા પાત્રોના માધ્યમથી કથાવસ્તુને વેગ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાસની વૈદર્ભી રીતિમાં લખાયેલા આ અંકને આપણે માણીશું.

2.2 સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ પ્રથમોડકુંઃ

(નાન્ધ્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ)

સૂત્રધાર : ઉદયનવેન્દસવર્ણાવાસવછદત્તાબલો બલસ્ય ત્વામ્ ।

પદ્માવતીર્ણપૂર્ણા વસન્તકમ્નૌ ભુજો પાતામ્ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये, किं न तु खलु मयि विजापनव्यग्रे
शब्द इव श्रूयते । अङ्ग, पश्यामि ।

(નેપથ્યે)

उत्सरत उत्सरत, आर्याः उत्सरत ।

સૂત્રધાર : ભવતુ, વિજ્ઞાતમ્ ।

ભૃત્યૈર્મગધરાજસ્ય સ્નિગ્ધૈઃ કન્યાનુગામિભિઃ ।

ધૃષ્ટમુત્સાર્યતે સર્વસ્તપોવનગતો જનઃ ॥

(નિષ્ક્રાન્ત)

સ્થાપના

(પ્રવિશ્ય)

મટૌ : ઉત્સરત ઉત્સરત, આર્યાઃ ઉત્સરત ।

(તતઃ પ્રવિશતિ પરિબ્રાજકવેષો યૌગન્ધરાયણઃ અનવન્તિકાવેષધારિણી વાસવદત્તા
ચ)

યૌગન્ધરાયણ : (કર્ણ દત્વા) કથમિહાવ્યુત્સાર્યતે । કુતઃ,

ધીરસ્યાશ્રમસંશ્રિતસ્ય વસતસ્તુષ્ટસ્ય વન્યૈઃ ફલે,

માર્નાર્હસ્ય જનસ્ય વલ્કલવતસ્ત્રાસઃ સમુત્પાદ્યતે ।

ઉત્સિક્તો વિનયાદપેતપુરુષો ભાગ્યૈશ્ચલૈર્વિસ્મિતઃ

કોઙ્ચં મ્હો નિમ્ભૂતં તપોવનમિદં ગ્રામીકરોત્યાજ્ઞયા ॥

વાસવદત્તા : આર્ય, ક ઇષ ઉત્સાર્યતિ ।

યૌગન્ધરાયણ : ભવતિ, યો ધર્માદાત્માનમુત્સાર્યતિ ।

વાસવદત્તા : આર્ય, ન હોવં વક્તુકામા । અહમપિ નામોત્સારયિતવ્યા ભવામીતિ ।

(નાન્દી પૂરી થતાં સૂત્રધાર પ્રવેશે છે.)

સૂત્રધાર - નવા ઉદય પામતા ચંદ્ર જેવા વર્ણવાળી, મદિરાથી પ્રાપ્ત પૂર્ણ બળવાળી,
લક્ષ્મીના અવતારથી પૂર્ણ બનેલી અને વસંત સમાન સુંદર, બળરામની બે
ભુજાઓ તમારું રક્ષણ કરો. (1)

આમ હું આપ સજ્જનોને જાહેર કરવા માગું છું. અરે, હું જાહેરાત કરવામાં રોકાયેલો
છું ત્યારે શબ્દ જેવું આ શું સંભળાય છે ? વારું, હું જોઉં.

(પડદા પાછળ)

ખસી જાઓ, ખસી જાઓ, સજ્જનો ખસી જાઓ.

સૂત્રધાર - હા, સમજાયું.

રાજકુમારીની પાછળ જતાં, મગધરાજના અનુરક્ત નોકરો વડે તપોવનમાં રહેલાં સર્વ
લોકોને ધૃષ્ટતાપૂર્વક દૂર કરવામાં આવે છે. (2)

(જાય છે.)

સ્થાપના

(પ્રવેશ કરીને)

બે સૈનિકો - દૂર ખસો, દૂર ખસો, સજજનો ખસી જાઓ.

(પછી સંન્યાસીના વેશમાં યૌગન્ધરાયણ તથા
આવન્તિકાના વેશમાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.)

યૌગન્ધરાયણ - (કાન દઈને) શું અહીં પણ દૂર ખસેડવામાં આવે છે ? શા માટે ?

ધીરજવાળા, આશ્રમમાં રહેલા, વનમાં ફળોથી સંતુષ્ટ રહેનારા, વલ્કલવાળા
અને માનને પાત્ર એવા લોકોને ત્રાસ ઉપજાવવામાં આવે છે ? અરે, કોણ આ
ઉદ્ધત, વિનયહીન અને ચંચળ ભાગ્યથી છકેલો માનવી છે જે આ શાંત તપોવનને
આજ્ઞાથી ગામડા જેવું બનાવી રહેલ છે ? (૩)

વાસવદત્તા - આર્ય, આ કોણ દૂર ખસેડી રહ્યા છે ?

યૌગન્ધરાયણ - બહેન, જે પોતાની જાતને ધર્મથી દૂર ખસેડે છે તે.

વાસવદત્તા - આર્ય, હું એમ કહેવા માગતી નથી. શું ખરેખર, મને પણ આમ ખસેડવામાં
આવશે ?

યૌગન્ધરાયણ : ભવતિ, એવમનિજ્ઞાતાનિ દૈવતાન્યપ્યવધૂયન્તે ।

વાસવદત્તા : આર્ય, તથા પરિશ્રમઃ પરિશ્રેદં નોત્પાદયતિ, યથાયં પરિભવઃ ।

યૌગન્ધરાયણ : ભુક્ત્વોઙ્ગિજ્ઞાત ઇષ વિષયોઽત્રભવત્યા । નાત્ર ચિન્તા કાર્યા । કુતઃ

પૂર્વં ત્વયાપ્યભિમતં ગતમેવમાસી

ચ્છલાધ્યં ગમિષ્યસિ પુનર્વિજયેન ભર્તુઃ ।

કાલક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના

ચક્રારપડિક્તરિવ ગચ્છતિ ભાગ્યપંક્તિઃ ।

મટૌ : ઉત્સરત, આર્યાઃ ઉત્સરત ।

(તતઃ પ્રવિશતિ કાઙ્ચુકીયઃ)

કાઙ્ચુકીય : સંભષક, ન સ્ત્રલુ ન સ્ત્રલુત્સારણા કાર્યા । પશ્ય પરિહર્તુ ભવાન્

નૃપાપવાદં ન પરુષમાશ્રમવાસિષ્ઠુ પ્રયોજ્યમ્ । નગરપરિભવાન્ વિમોક્તુમેતે

વનમભિગમ્ય મનોસ્વિનો વસન્તિ ॥

ઉભૌ : આર્ય, તથા ।

(નિષ્ક્રાન્તૌ)

યૌગન્ધરાયણ : હન્ત, સવિજ્ઞાનમસ્ય દર્શનમ્ । વત્સે, ઉપસપવિસ્તાવદેનમ્ ।

વાસવદત્તા : આર્ય, તથા ।

યૌગન્ધરાયણ : (ઉપસૃત્ય) કિં ભોઃ કિં કૃતેયમુત્સારણા ।

કાઙ્ચુકીયઃ મોસ્તપસ્વિન્ -

યૌગન્ધરાયણ : (આત્મગતમ્) તપસ્વિન્નિતિ ગુણવાન્ સ્ત્રલ્વચમાનલાપઃ । ઉપરિચયાતું
ન શ્લિષ્યતે મે મનસિ ।

કાઞ્ચુકીય : ભોઃ, શ્રૂયતામ્ । ઇષા સ્ત્રલુ ગુરુભિરભિહિતતાનામધેયં સ્યાસ્માકં
મહારાજદર્શકસ્ય ભગિની પદ્માવતી નામ । સૈષા નો મહારાજમાતરં
મહાદેવીમાશ્રમસ્થામભિગમ્યાનુજ્ઞાતા તત્ર ભવત્યા રાજગૃહમેવ યાસ્યતિ । તદદ્યા
સ્મિન્નાશ્રમપદે વાસોઽભિવ્રેતોઽસ્યાઃ । તદ્ ભવન્તઃ ।

યૌગન્ધરાયણ - બહેન, એમ તો અજાણ્યા દેવોનું પણ અપમાન થાય છે.

વાસવદત્તા - આર્ય, આ અપમાન જેટલો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે તેટલો ખેદ તો પરિશ્રમ
પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી.

યૌગન્ધરાયણ - આ વસ્તુ તો આપે ભોગવીને છોડેલી છે તેથી આ બાબતમાં તમારે
ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે -

પહેલાં તમે પણ આવી મનગમતી રીતે ગયા હતા અને ફરીથી સ્વામીના વિજય પછી
પ્રશંસનીય રીતે જશો. કાલક્રમને અનુસરી બદલાતી જગતના ભાગ્યની હારમાળા
પૈડાના આરાની જેમ ફર્યા કરે છે. (4)

બે સૈનિકો - ખસી જાઓ, આર્યો ખસી જાઓ.

(કાંચુકીય પ્રવેશ કરે છે.)

કાંચુકીય - સંભષક, ખસેડશો નહિ. ખસેડશો નહિ. જુઓ.

રાજા ઉપર આવતો અપવાદ તમારે ટાળવો જોઈએ. આશ્રમવાસીઓ તરફ કઠોર (વર્તન
કરવું) યોગ્ય નથી. આ સ્વમાની લોકો નગરનાં અપમાનોને ટાળવા તો વનમાં
આવી વસે છે. (5)

બંને સૈનિકો - આર્ય, ભલે.

(બંને જાય છે.)

યૌગન્ધરાયણ - વાહ, આ વિવેકપૂર્ણ દૃષ્ટિવાળો લાગે છે. બહેન, ચાલો તેની પાસે
જઈએ.

વાસવદત્તા - આર્ય, ભલે.

યૌગન્ધરાયણ - (પાસે જઈને) અરે, શા માટે દૂર ખસેડવામાં આવે છે ?

કાંચુકીય - હે તપસ્વી...

યૌગન્ધરાયણ - (સ્વગત) 'તપસ્વી' એ ખરેખર ગુણવાળું સંબોધન છે. પણ અપરિચયને
લીધે મારા મનમાં બેસતું નથી.

કાંચુકીય - અરે, સાંભળો. આ તો વડીલોએ જેમનું નામ 'દર્શક' રાખ્યું છે. તેવા અમારા
મહારાજની બહેન પદ્માવતી છે. આશ્રમમાં રહેલાં અમારા મહારાજના માતૃશ્રી
પાસે જઈને તેમની અનુજ્ઞાથી તે રાજગૃહ તરફ જ જશે. એટલે આજે આશ્રમમાં
રહેવાની તેમની ઈચ્છા છે. તો આપ

તીર્થોદકાનિ સમિધઃ કુસુમાનિ દર્માન્

સ્વૈરં વનાદુપનયન્તુ તપોધનાનિ ।

ધર્મપ્રિયા નૃપસુતા ન હિ ધર્મપીડા -

મિચ્છેત્ તપાસ્વિષુ કુલવ્રતમેતદસ્યાઃ ॥

યૌગન્ધરાનયણ : (સ્વગતમ્) એવમ્ । એષા સા મગધરાજપુત્રી પદ્માવતી નામ યા
પુષ્પકભદ્રાદિભિરાદેશિકૈરાદિષ્ટા સ્વામિનો દેવી ભવિષ્યતીતિ । તતઃ,

પ્રદ્વેષો બહુમાનો વા સંકલ્પાદુપજાયતે ।

ભર્તૃદારાભિલાષિત્વાદસ્યાં મે મહતી સ્વતા ॥

વાસવદત્તા : (સ્વગતમ્) રાજદારિકેતિ શ્રુત્વા ભગિનિકાસ્નેહોઽપિ મેઽત્ર સમ્પદ્યતે ।

(તતઃ પ્રવિશતિ પદ્માવતી સપરિવારા ચેટી ચ)

ચેટી : એત્વેતુ મર્તૃદહારિકા । ઇદમાશ્રમપદં પ્રવિશતુ ।

(તતઃ પ્રવિશલુપવિષ્ટા તાપસી)

તાપસી : સ્વાગતં રાજદારિકાયૈ ।

વાસવદત્તા : (સ્વગતમ્) ઇયં સા રાજહારિકા । અભિજનાનુરુપં સ્વલવસ્યા રુપમ્ ।

પદ્માવતી : આર્યે, વન્દે !

તાપસી : ચિર જીવ । પ્રવિશ જાતે, પ્રવિશ । તપોવનાનિ નામાતિથિજનસ્ય
સ્વગેહમ્ ।

પદ્માવતી : ભવતુ ભવતુ । આર્યે, વિશ્વસ્તાસ્મિ । અનેન બહુમાનવચનેનાનુગૃહીતાસ્મિ ।

વાસવદત્તા : (સ્વગતમ્) ન હિ રુપમેવ, વાણ્યપિ સ્વલ્વસ્યા મધુરા ।

તાપસી : ભદ્રે, ઇમાં તાવદ્ ભદ્રમુખસ્ય ભગિનિકાં કશ્ચિદ્ રાજા ન વચયતિ પ

તીર્થનું જલ, સમિધ, ફૂલ દર્ભ (વગેરે) તપનાં ધન (જેવાં સાધનો)ને ઈચ્છા મુજબ
વનમાંથી લાવજો. રાજકન્યાને ધર્મ પ્રિય છે. તપસ્વીઓને ધર્મની વાતમાં પીડા
કરવાનું એ ઈચ્છે નહિ, એ એમનું કુળવ્રત છે. (7)

યૌગન્ધરાયણ - (સ્વગત) એમ ? આ તે મગધરાજની પુત્રી પદ્માવતી, જેના માટે પુષ્પકભદ્ર
વગેરે જોશીઓએ કહેલું કે તે 'અમારા સ્વામીની રાણી બનશે.' તેથી જ.

અત્યન્ત દ્વેષ કે બહુમાન મનના સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. (એ મારા) સ્વામીની
ભાર્યા થાય તેવી (મારી) અભિલાષા હોવાથી તેના તરફ મને બહુ મમત્વ છે.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) 'રાજપુત્રી' એમ સાંભળીને મને તેના તરફ બહેન જેવો સ્નેહ
થાય છે.

(પછી પરિવાર સાથે પદ્માવતી અને દાસી પ્રવેશે છે.)

દાસી - પધારો, રાજકુમારી, પધારો. આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરો.

(પછી બેઠેલી તાપસી દેખાય છે.)

તાપસી - રાજકુંવરીનું સ્વાગત.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) આ જ તે રાજપુત્રી ! ખરેખર ખાનદાનીને યોગ્ય એનું રૂપ છે.

પદ્માવતી - આર્ય, વંદન કરું છું.

તાપસી - ઘણું જીવો, આવ, બેટી આવ, આવ, તપોવન એટલે અતિથિજનોનું પોતાનું
ઘર.

पद्मावती - सारुं, सारुं. डवे हुं आश्वस्त थई. अहुमान्तर्या वयनथी मारा उपर अनुग्रह थयो.

वासवदत्ता - (स्वगत) (मात्र) रुप नडि, ऐनी वाशी पशु मधुर छे.

तापसी - भली बाई, ऐ भला राजनी आ अडेनने परशवा कोई राज तैयार नथी?

चेटी : अस्ति राजा प्रद्योतो नामोज्जयिन्या : । स दारकस्य कारगाद् द्रुतसम्पातं करोति ।

वासवदत्ता : (आत्मगतम्) भवतु भवतु । एषा चात्मीयेदानीं संवृत्ता ।

तापसी : अर्हति खल्वियमानकृतिरस्य बहुमानस्य । उजे राजकुले महत्तरे इति श्रूयते ।

पद्मावती : आर्य, किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहीतुम् । अभिप्रेतप्रदानेन तपस्विजन उपनिमन्त्रयतां तावत् कः किमत्रेच्छतीति ।

काञ्चुकीयः यदभिप्रेतं भवत्या । भो भो आश्रमवासिनस्तपस्विजनाः शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः । इदात्रभवती मगधराजपुत्री अनेन विस्रम्भेणोत्पादितविस्रम्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

कस्यार्थः कलशेन, को मृगयते वासो, यथा निश्चितं दीक्षां पारिवातान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद् भवेत् ।

आत्मानुग्रहमिच्छतहि नृपजा धर्माभिरामप्रियो यद् यस्यास्ति सतीप्सितं वदतु तत् कस्याद्य किं दीयताम् ॥८॥

यौगन्धरायण : (स्वागतम्) हन्त दृष्टः उपायः (प्रकाशम्) भोः अहमर्थी ।

पद्मावती : दिष्ट्या सफलं मे तनपोवनाभिगमनम् ।

तापसी : सन्तुष्टतपस्विजनमिदमाश्रमपदम् । आगन्तुकेनानेन भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः भोः, किं क्रियताम् ।

यौगन्धरायण : इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्रभवत्या किञ्चित् कालं परिपाल्यमानम् । कुतः

कार्यं नैवार्थं नापि भोगैर्न वस्त्रै

नाहंकाषाय वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा

शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्या ॥९॥

દાસી - ઉજ્જયિનીનો પ્રદ્યોત નામે રાજા છે. તે પોતાના કુંવર માટે દૂત મોકલે છે ખરો.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) સારું, સારું. તો તો હવે આ અમારી આત્મીય થઈ.

તાપસી - ખરેખર, આનું રૂપ એ બહુમાનને યોગ્ય જ છે. સાંભળ્યું છે કે બંને રાજકુળો ખૂબ ઉંચા છે.

પદ્માવતી - આપણા ઉપર કૃપા કરે એવા કોઈ મુનિજન નજરે પડ્યાં ? ઈચ્છાદાન આપવામાં આવશે એમ કહીને તપસ્વીઓને જાહેર નિમંત્રણ આપો અને કોને શું જોઈએ છે (તે પૂછો)

કાંચુકીય - જેવી આપની ઈચ્છા. અરે આ આશ્રમવાસીઓ, તપસ્વીઓ, આપ સાંભળો. આ મગધની માનવંતી રાજપુત્રી આપના વિશ્વાસથી પ્રોત્સાહિત થઈને ધર્મને કારણે દાન લેવા આપને નિમંત્રે છે.

કોને કળશ જોઈએ છે ? કોણ વસ્ત્ર શોધે છે ? નિયમ પ્રમાણે દીક્ષા પૂર્ણ કરીને ગુરૂને આપવાની દક્ષિણા કોણ ઈચ્છે છે ? ધર્મને જે સુંદર અને પ્રિય ગણે છે તેવી આ રાજકન્યા પોતાને માટે (આપના) અનુગ્રહની ઈચ્છા રાખે છે. તો જેની જે ઈચ્છા હોય તે કહો. આજે કોને શું આપીએ ? (૪)

યૌગન્ધરાયણ - (સ્વગત) (હા), ઉપાય જડ્યો. (પ્રગટ) અરે, હું યાચક છું.

પદ્માવતી - સદ્ભાગ્યે, મારું તપોવનનું આગમન સફળ થયું.

તાપસી - આ આશ્રમસ્થાનમાં રહેતા (તપસ્વીઓ) સંતુષ્ટ છે. આ કોઈ આગંતુક હોવો જોઈએ.

કાંચુકીય - બોલો ભાઈ, તમારે માટે શું કરીએ ?

યૌગન્ધરાયણ - આ મારી બહેન છે. તેનો પતિ પ્રવાસે ગયો છે. આ રાજકુમારી થોડો સમય તેને સાચવે એવી ઈચ્છા રાખું છું કારણ કે,

મારે દ્રવ્યનું કોઈ કામ નથી. ભોગ કે વસ્ત્રોનું પણ (કામ નથી) ભગવાં વસ્ત્રો આજિવિકા માટે મેં ધારણ કર્યાં નથી. ધીર અને ધર્મની ગતિ જાણનારી આ રાજકન્યા મારી બહેનનું શીલ સાચવવા સમર્થ છે. (૭)

વાસવદત્તા : (આત્મગતમ્) હમ્ । इह मां निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायणः भवतु
अविचार्य कर्म न करिष्यति ।

કાઞ્ચુકીય : भवति, महती खल्वस्य व्यपाश्रयणा । कथं प्रतिजानीमः । कुतः,
सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।

સુખમન્યદ્ ભવેત્ સર્વં દુઃખં ન્યાસસ્ય રક્ષણમ્ ॥10॥

પદ્માવતી : आर्यं प्रथममुद्घोष्य कः किमिच्छतित्ययुक्तमिदानीं विचारयितुं । यदेष
भणति तदनुतिष्ठतवार्यः ।

કાઞ્ચુકીય : अनुरुपमेतद् भवत्याभिहितम् ।

ચેટી : चिरं जीवतु भर्तृदारिकैवं सत्यवादिनी ।

તાપસી : ચિરં જીવતે ભદ્રે ।

કાઙ્ચુકીય : ભવતિ, તથા (ઉપગમ્ય) ભોઃ અભ્યુપગતમત્રભવતો ભગિન્યાઃ
પરિપાલનમત્રભવત્યા ।

યૌગન્ધરાયણઃ અનુગૃહિતોઽસ્મિ તત્ર ભવત્યા । વત્સે, ઉપસર્યાપ્રભવતીમ્ ।

વાસવદત્તા : (આત્માગતમ્) કા ગતિઃ । ણ્ણા ગચ્છામિ મન્દભાગા ।

પદ્માવતી : ભવતુ ભવતુ । આત્મીયેદાનીં સંવૃતા ।

તાપસી : યદ દશશ્યસ્યા આકૃતિઃ ડ્યમપિ રાજદારિકેતિ તર્કયામીતિ ।

ચેટી : સુષ્ટુ આર્યા ભળતિ । અહમપ્યનુભૂતસુચ્ચેતિ પશ્યામિ ।

યૌગન્ધરાયણ : (આત્મગતમ્) હન્તુ ભોઃ, અર્ધમવસિતં ભારસ્ય । યથા માન્પ્રિભિઃ

સહ સમાર્થિતમ્, તથા પરિણમતિ । તતઃ પ્રતિષ્ઠિતે સ્વામિનિ તત્રભવતીમુપનયતો
નમે ડ્હાત્રભવતી મગધરાજપુત્રી વિશ્વાસસ્થાનં ભવિષ્યતિ । કુતઃ

પદ્માવતી નરપતેર્મહિષી ભવિત્રી

દૃષ્ટ વિપત્તિનરથ યૈઃ પ્રથમં પ્રદિષ્ટા ।

તત્પ્રત્યયાત્ કૃતમિદં ન હિ સિદ્ધવાક્યા -

ન્યુત્ક્રમ્ય ગચ્છતિ વિધિઃ સુપરીક્ષિતાનિ ॥111॥

(તતઃ પ્રવિશતિ બ્રહ્મચારી)

વાસવદત્તા - (સ્વગત) હું, આર્ય યૌગન્ધરાયણ મને અહીં મૂકી જવા ઈચ્છે છે. બહું
સારું. એ વિચાર્યા વિના પગલું નહિ ભરે. કાંચુકીય - રાજકુમારી, આની
માગણી તો ઘણી મોટી લાગે છે. એ કેવી રીતે કબૂલી શકીએ ? કારણ કે,
દ્રવ્ય આપવું સહેલું છે. પ્રાણ પણ સુખેથી અપાય. તપ આપવું પણ સરળ છે. બીજું બધું
સહેલાઈથી આપી શકાય, પરંતુ થાપણ સાચવવી મુશ્કેલ છે. (10)

પદ્માવતી - આર્ય, પ્રથમ 'કોને શું જોઈએ છે' એમ જાહેરાત કર્યા પછી હવે વિચાર
કરવો યોગ્ય નથી. એ જેમ કહે તેમ જ કરો.

કાંચુકીય - આપે યોગ્ય જ કહ્યું.

દાસી - આમ સાચું બોલનારા રાજકુમારી ઘણું જીવો.

તાપસી - બેટા, લાંબુ જીવ.

કાંચુકીય - બહું સારું (નજીક જઈને) અરે, આપની બહેનની સંભાળ રાજકુમારીએ
સ્વીકારી.

યૌગન્ધરાયણ - રાજકુમારીની કૃપા થઈ, બહેન, એમની પાસે જા.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) બીજો શો ઉપાય ? દુર્ભાગી હું આ ચાલી.

પદ્માવતી - સારું, સારું હવે એ આત્મીય થઈ ગઈ.

તાપસી - આની આકૃતિ જોતાં આ પણ રાજકન્યા હોય તેમ લાગે છે.

દાસી - આર્ય સાચું કહે છે. મને પણ લાગે છે એણે સુખ અનુભવ્યું હશે.

યૌગન્ધરાયણ - (સ્વગત) હાશ, હવે મારો ભાર અડધો ઓછો થયો. મંત્રીઓ સાથે વિચારણા થઈ હતી, એ પ્રમાણે થતું આવે છે. હવે મહારાજની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થશે ત્યારે આ વાસવદત્તાને તેમની પાસે લઈ જવા આ મગધની માનવંતી રાજપુત્રી ખાતરી આપશે, કારણ કે -

જેઓએ પહેલાં વિપત્તિ જોઈ હતી (તેઓએ જ) હવે પદ્માવતી રાજા(ઉદયન)ની રાણી થશે એમ ભવિષ્ય ભાષ્યું છે તેમાં વિશ્વાસ રાખીને મેં આ કર્યું છે. ખરેખર સારી રીતે વિચારેલાં સિદ્ધનાં વાક્યોને અતિક્રમીને દૈવ આગળ જતું નથી. (11)

(બ્રહ્મચારી પ્રવેશ કરે છે.)

બ્રહ્મચારી : (ઊર્ધ્વમવલોક્ય) સ્થિતો મધ્યાહ્નઃ । દૃઢમસ્મિ પરિશ્રાન્તઃ । અથ કસ્મિન્ પ્રદેશે વિશ્રમયિષ્યે । (પરિક્રમ્ય), દૃષ્ટમ્, અતિતસ્તપોવનેન ભવિતવ્યમ્ । તથાહિ -

વિસ્રબ્ધં હરિણશ્ચસ્ત્યચકિતા દેશાગતપ્રત્યયા

વૃક્ષાઃ પુષ્પફલૈઃ સમૃદ્ધવિટપાઃ સર્વે દયારક્ષિતાઃ ।

ભૂયિષ્ટં કપિલાનિ ગોકુલધનાન્યક્ષેત્રવત્યો દિશો

નિઃસંદિગ્ધમિદં તપોવનમયં ધૂમો હિ બ્રહ્મશ્રયઃ ॥12॥

યાવત્ પ્રવિશામિ । (પ્રવિશ્ય) અયે આશ્રમવિરુદ્ધઃ સ્વલ્વેષ જનઃ । (અન્યતો વિલોક્ય) અથવા તપાસ્વિજનોડપ્યત્ર । નિર્દોષમુપસર્પણમ્ । અયે, સ્ત્રીજનઃ ।

કાઞ્ચુકીયઃ સ્વૈરં સ્વૈરં પ્રવિશતુ ભવાન્ । સર્વજનસાનધારણમાશ્રમપદં નામ ।

વાસવદત્તા : હમ્ ।

પદ્માવતી : અમ્ભો, પરપુરુષદર્શનં પરિહરત્યાર્યા । ભવતુ, સુપરિપાલનીયઃ સ્વલુ મન્ત્ર્યાસઃ ।

કાઞ્ચુકીય : ભો, પૂર્વ પ્રવિષ્ટાઃ સ્મઃ । પ્રતિગૃહ્ણામતિથિસલત્કારઃ ।

બ્રહ્મચારી : (આચમ્ય) ભવતુ । નિવૃન્તપરિશ્રમોડસ્મિ ।

યૌગન્ધરાયણ : ભોઃ કુતઃ આગમ્યતે, ક્વ ગન્તવ્યં, ક્વાધિષ્ટાનમાયસ્યિ ।

બ્રહ્મચારી : ભોઃ શ્રૂયતામ્ । રાજગૃહીતોડસ્મિ । શ્રુતિવિશેષણાર્થ વત્સભૂમૌ લાવાણકં નામ ગ્રામસ્તત્રોષિતંવાનસ્મિ ।

વાસવદત્તા : (આત્મગતમ્) હી લાવાણકં નામ । લાવાણકસંકીર્તનેન પુનર્નવીકૃત
 ઇવ મે સંતાપઃ ।

યૌગન્ધરાયણ : અથ પરિસમાપ્તા વિદ્યા ।

બ્રહ્મચારી : ન સ્વલુ તાવત્ ।

યૌગન્ધરાયણ : યદ્યનવસિતા વિદ્યા, કિમાગમનપ્રયોજનમ્ ।

બ્રહ્મચારી : તત્ર સ્વલ્વતિદારુણં વ્યસનં સંવૃત્તમ્ ।

બ્રહ્મચારી - (ઉંચે જોઈને) બપોર થઈ. મને બહુ થાક લાગ્યો છે. તો હું ક્યાં વિસામો
 લઉં? (આમ-તેમ ફરીને)

હાશ, જડ્યું. નજીકમાં જ તપોવન હોવું જોઈએ. કારણ કે આ સ્થળ પર આવેલ
 વિશ્વાસથી હરણો નિર્ભયપણે અને ચમક્યા વિના ચરે છે. ફલફૂલથી ભરેલા
 બધાં જ વૃક્ષો દયાથી રક્ષાયેલાં છે. કપિલ ગાયોનું ઘણ ઘણું છે અને દિશાઓ
 ખેડ્યા વિનાના ખેતરોવાળી છે. ધુમાડો પણ ઠેકઠેકાણેથી નીકળે છે માટે ચોક્કસ
 આ તપોવન જ છે. (12)

તો અંદર જાઉં. (અંદર જઈને) અરે, આ લોકો તો આશ્રમ બહારના લાગે છે.
 (બીજે જઈને) અથવા તપસ્વીજનો પણ અહીં છે. આગળ જવામાં હરકત નથી.
 અરે? સ્ત્રીઓ !

કાંચુકીય - આપ સુખે પ્રવેશ કરો, આશ્રમનું સ્થાન તો સહુ કોઈનું છે.

વાસવદત્તા - હં !

પદ્માવતી - ઓહ ! આર્યા પરપુરુષનું દર્શન ટાળે છે ! ભલે, તો તો થાપણ સહેલાઈથી
 સચવાશે.

કાંચુકીય - મહારાજ, અમે પહેલાં આવ્યા છીએ માટે અમારો અતિથિસત્કાર સ્વીકારો.

બ્રહ્મચારી - (આચમન લઈને) ભલે, ભલે, મારો થાક ઉતરી ગયો.

યૌગન્ધરાયણ - આપ ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જશો ? આપનું રહેઠાણ ક્યાં ?

બ્રહ્મચારી - ભાઈ સાંભળો. હું રાજગૃહથી આવું છું ખાસ અભ્યાસ કરવા માટે, વત્સદેશમાં
 લાવાણક નામનું ગામ છે. ત્યાં રહેતો હતો.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) હેં ! લાવાણક ! લાવાણકનો ઉચ્ચાર થતાં જ મારો સંતાપ જાણો
 ફરીથી તાજો થયો.

યૌગન્ધરાયણ - તો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો ને ?

બ્રહ્મચારી - ના, ભાઈ !

યૌગન્ધરાયણ - જો અભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય તો પાછા ફરવાનું કારણ શું ? (૭)

બ્રહ્મચારી - ત્યાં એક મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે.

યૌગન્ધરાયણ - કેવી રીતે ?

બ્રહ્મચારી - ત્યાં ઉદયન નામનો રાજા વસે છે.

યૌગન્ધરાયણ - ત્યાં ઉદયન રાજા છે તેમ સંભળ્યું તો છે. તેનું શું ?

બ્રહ્મચારી - અવન્તિરાજની પુત્રી વાસવદત્તા નામની તેમની પત્ની તેમને અત્યંત વહાલી હતી.

યૌગન્ધરાયણ - હશે. પછી ?

બ્રહ્મચારી - પછી જ્યારે તે રાજા શિકાર કરવા ગયા હતા ત્યારે ગામમાં લાગેલી આગમાં તે બળી ગઈ.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) જૂઠું, આ જૂઠું છું. અભાગણી હું આ જીવું છું.

યૌગન્ધરાયણ - પછી, પછી ?

બ્રહ્મચારી - પછી તેને બચાવવાની ઈચ્છાથી યૌગન્ધરાયણ નામનો મંત્રી તે જ આગમાં કૂદી પડ્યો.

યૌગન્ધરાયણ - સાચે જ કૂદી પડ્યો ? પછી, પછી ?

બ્રહ્મચારી - પછી પાછા ફરેલા રાજાએ તે વાત જાણી અને બંનેના વિયોગથી સંતાપ પામીને તે પ્રાણત્યાગ કરવા ઈચ્છતા હતા ત્યારે મંત્રીઓએ તેમને મહામહેનતે અટકાવ્યા.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) જાણું છું, જાણું છું. આર્યપુત્રનો મારા તરફનો કોમળ સ્નેહ.

યૌગન્ધરાયણ - પછી, પછી ?

બ્રહ્મચારી - પછી તેણીએ શરીર પર પહેરેલાં અને બળતાં બચેલા ઘરેણાં છાતીસરસાં ચાંપીને તે રાજા બેભાન થઈ ગયા.

સર્વે - હાય !

વાસવદત્તા - (સ્વગત) આર્ય યૌગન્ધરાયણની ઈચ્છા હવે પૂરી થાઓ.

દાસી - કુંવરીબા, આ આર્યા તો ખરેખર રડે છે !

પદ્માવતી - કોમળ હૃદયવાળાં હશે.

યૌગન્ધરાયણ - બીજું શું ? મારી બહેન સ્વભાવથી જ કોમળ હૃદયવાળી છે. પછી, પછી !

બ્રહ્મચારી - પછી ધીમે ધીમે રાજા ભાનમાં આવ્યા.

પદ્માવતી - (સ્વગત) સદ્ભાગ્યે તે જીવે છે. બેભાન થઈ ગયા. એમ સાંભળીને તો મારું હૃદય જાણે કે સૂનું થઈ ગયું.

યૌગન્ધરાયણ : કથમિવ ।

બ્રહ્મચારી : તત્રોદયનો નામ રાજા પ્રતિવસતિ ।

યૌગન્ધરાયણ : શ્રૂયતે તત્રભવાનુદયનઃ । કિં સ :-

બ્રહ્મચારી : તસ્યાવન્તિરાજપુત્રી વાસવદત્તા નામ પત્ની વૃઢમભિપ્રેતા કિલ ।

યૌગન્ધરાયણ : ભવિતવ્યમ્ । તતસ્તતઃ ।

ब्रह्मचारी : ततस्तस्मिन्, मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सादग्धा ।

वासवदत्ता : (आत्मगतम्) अलीकमलीकम् खल्वेतत्, जीवामि मन्दभागा ।

यौगन्धरायण : ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी : ततस्तामभ्यवपत्तुकामो यौगन्धरायणो नाम सचिवस्तस्मिन्नेवाग्नौ पतितः ।

यौगन्धरायण : सत्यं पतित इति । ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी : ततः प्रतिनिवृतो राजा तदवृत्तान्तं श्रुत्वातयोर्वियागजनितसंतापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता यत्नेन वारितः ।

वासवदत्ता : (आत्मगतम्) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशलम् ।

यौगन्धरायण : ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी : ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि दग्धशेबाण्याभरणानि परिष्वज्यराजा मोहमुपगतः ।

सर्वे : हा ।

वासवदत्ता : (स्वगतम्) सकाम इदानीमार्ययौगन्धरायणो भवतु ।

चेटी : भर्तृदारिके, रोदिति खाल्वियमार्या ।

पद्मावती : सानुक्रोशया भवितव्यम् ।

यौगन्धरायण : अथ किमथ किम् । प्रकृत्या सानुक्रोशा मे भगिनी ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी : ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञः संवृत्तः ।

पद्मावती : (स्वगतम्) दिष्टया धियते । मोहं गत इतिश्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम् ।

यौगन्धरायण : ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी : ततः स राजा महीतलपरिर्षणपांसुपाटलशरीरः सहसोत्थायु 'हा वासवदत्ते, हा अवन्ति राजपुत्रि, हा । प्रिये, हा प्रिय शिष्ये' इति किमपि किमपि बहुप्रलापितवान् । किं बहुना, नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाकाः नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः । धन्यां सा स्त्री यां तथा वेति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ।

यौगन्धरायण : अय भोः तं तु पर्यवस्थापयितुं न कश्चिद् यलवानमात्यः ।

ब्रह्मचारी : अस्ति रुमष्वान्नामात्यो दृढम् प्रयत्नंवांस्तत्रभवन्तं पर्यवरस्थापयितुम् ।

स हि -

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः

શરીરે સંસ્કારં નૃપતિ સમદુઃખં પરિવહન્ ।

દિવા વા રાત્રૌ વા પરિચરિત યત્નેર્નરપતિ

નૃપઃ પ્રાણાન્ સઘસ્યજતિ યદિ તસ્યાપ્યુપરમઃ ॥

વાસવદત્તા : (સ્વગતમ્) દિષ્ટ્યા સુનિક્ષિત્ર ઇદાનીમાર્યપુત્રઃ ।

યૌગન્ધરાયણ : (આત્મશતમ્) અહો મહદ્ભારમુદ્ગ્રહતિ રુમષ્વાન્ । કુતઃ

સવિશ્રમો હ્યં ભારઃ પ્રસક્તસ્તસ્ય તુ શ્રમઃ ।

તસ્મિન્ સર્વધર્મીનં હિ યત્રાધીનો નરાધિપઃ ॥

(પ્રકાશમ્) અથ ભોઃ, પર્યવસ્થાપિત ઇદાનીં સ રાજા ।

બ્રહ્મચારી : તદિદાનીં ન જાને । ‘ઇહ તયા સહ હસિતમ્, ઇહ તયા કુપિતમ્, ઇહ તયા સહ શાયિતમ્’ ઇત્યેવં તં વિલપન્તં રાજાનમમાત્યૈર્મહતા યત્નેન તસ્માદ્ ગ્રામાદ્ ગૃહીત્વાયક્રાન્તમ્ । તતો નિષ્ક્રાન્તે રાજનિ પ્રોષિતનક્ષુત્રચન્દ્રમિવ નભોઽરમણીયઃ સંવૃત્તઃ સ ગ્રામઃ, તતોઽમહપિ નિર્ગતોઽસ્મિ ।

તાપસી : સ ચ્ચલુ ગુણવાન્ નામ રાજા, ય આગન્તુકેનાપ્યનેનૈવં પ્રશસ્યતે ।

યૌગન્ધરાયણ - વારું પછી ?

બ્રહ્મચારી - પછી જમીન પર આળોટતાં તેમનું શરીર ધૂળથી લાલ થઈ ગયું. તે એકદમ ઉઠ્યા (અને) હા વાસવદત્તા ! હા અવન્તિરાજપુત્રી ! હા પ્રિયા ! હા પ્રિયા શિષ્યા ! એમ કંઈ ને કંઈ બોલતા બહુ શોક કરવા લાગ્યા, બધું શું ?

હવે તો ચક્રવાક પંખીઓ કે ઉત્તમ સ્ત્રીઓથી વિયોગ પામેલા એવા બીજા જનો પણ નથી (કે જે આવો વિલાપ કરે.) તે સ્ત્રી ધન્ય છે કે (જેને તેનો) પતિ આટલી (બધી) માને છે. તે બળી હોવા છતાં પતિના પ્રેમને કારણે તે બળી ગઈ નથી. (13)

યૌગન્ધરાયણ - તેવી સ્થિતિમાં રાજાને આશ્વાસન આપવા કોઈ મંત્રીએ પ્રયાસ ન કર્યો?

બ્રહ્મચારી - રુમણવાન નામે એક અમાત્ય છે કે જેણે તેમને આશ્વાસન આપવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તે તો આહાર ન કરવામાં (તેમના રાજાના) સરખો અને સતત રુદ્ધનથી તેનું મોં સુકાઈ ગયેલું છે. રાજા જેટલો જ દુઃખી તે શરીરના સ્નાન વગેરે સંસ્કારનાં કામો પણ (ન છૂટકે) કરે છે. રાત્રે યા દિવસે પ્રયત્નપૂર્વક રાજાની સેવા કરે છે અને કદાચ રાજા પ્રાણનો ત્યાગ કરે તો તેનું પણ મૃત્યુ થાય. (14)

વાસવદત્તા - (સ્વગત) સારે નસીબે આર્યપુત્ર સારી રીતે સચવાયા.

યૌગન્ધરાયણ - (સ્વગત) અહો, રુમણવાને ભારે બોજો ઉપાડ્યો. કારણ કે મારા ભારમાં

તો વિસામો પણ છે, જ્યારે તેનો શ્રમ સતત છે જેને આધીન રાજા હોય તેને આધીન સર્વ છે. (15)

(પ્રકટ) અરે, રાજા હવે તો સ્વસ્થ થયા છે ને ?

બ્રહ્મચારી - તે તો જાણતો નથી. અહીં તેની સાથે હું હસ્યો હતો, અહીં તેની સાથે વાત કરી હતી. અહીં તેની સાથે વાસ કર્યો, અહીં તેના પર ગુસ્સે થયો, અહીં તેની સાથે શયન કર્યું હતું. એમ વિલાપ કરતા રાજાને લઈને અમાલ્યો મહામુસીબતે તે ગામમાંથી ચાલ્યા ગયા. રાજાના ગયા પછી તે ગામ નક્ષત્ર અને ચંદ્ર વિનાના આકાશ જેવું સૂનું થઈ ગયું છે. પછી તો હું નીકળી ગયો.

તાપસી - તે રાજા ખરેખર ગુણવાન હોવા જોઈએ, કારણ કે આવા અજાણ્યા પણ તેમના વખાણ કરે છે.

ચેટી : (जनान्त्रिकम्) भर्तृदारिके, किं नु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति ।

पद्मावती : (आत्मगतम्) मम हृदयनैव सह मन्त्रितम् ।

ब्रह्मचारी : आपृच्छामि भवन्तौ गच्छामस्तावत् ।

उभौ : गम्यतामर्थसिद्धये ।

ब्रह्मचारी : तथास्तु ! निष्क्रान्तः ।

यौगन्धरायण : साधु, अहमपि तत्रभवत्याभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि ।

काञ्चुकीय : अत्र भवत्याभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती : आर्यस्य भगिनिका आर्येण विनोत्कण्ठयिष्यति ।

यौगन्धरायण : साधुजनहस्तगतैषा नौत्કષ્ટિષ્યति ।

(काञ्चुकीय मवलोक्य) गच्छामस्तावत् ।

काञ्चुकीय : गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

यौगन्धरायण : तथास्तु ।

(निष्क्रान्तः)

काञ्चુકીય : समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती : आर्ये, वन्दे ।

તાપસી : જાતે, તવ સદૃશં ભર્તારં તમસ્ય ।

વાસવદત્તા : આર્યે વન્દે તાવદહમ્ ।

તાપસી : ત્વમપ્યચિરેણ ભર્તારં સમાસાદય ।

વાસવદત્તા : અનુગૃહીતાસ્મિ ।

કાઞ્ચુકીય : તદાગમ્યતામ્ । ઇત ઇતો ભવતિ । સમ્પ્રતિ હિ -

સ્વગા વાસોપેતા સલિલમવગાઢો મુનિજનઃ

પ્રદીપ્તોઽગ્નિર્ભાતિ પ્રવિચરતિ ધૂમો મુનિવનમ્ ।

પરિભ્રષ્ટો ડ્રાદ રવિરપિ ચ સંક્ષિપ્તકિરણો

સ્થં વ્યાવર્ત્યાસો પ્રવિશતિ શનૈરસ્તશિખરમ્ ॥

(નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે)

ઇતિ પ્રથમોઽઙ્કઃ

દાસી - (બાજુએ લઈ જઈને) રાજકુમારી ! બીજી કોઈ સ્ત્રી તેનો હાથ પામશે ખરી ?

પદ્માવતી - (સ્વગત) જાણે મારા હૃદયની જ વાત એણે કરી.

બ્રહ્મચારી - તો આપ બંનેની રજા લઉં. અમે જઈએ.

બંને - આવજો, તમારું કાર્ય સિદ્ધ થાઓ.

બ્રહ્મચારી - ભલે (જાય છે).

યૌગન્ધરાયણ - ત્યારે હું પણ રાજકુમારીની રજા લઈને જવા ઈચ્છું છું.

કાંચુકીય - આ પણ આપની રજા લઈને જવા માગે છે.

પદ્માવતી - આપના વિના આપની બહેનને એકલવાયું લાગશે.

યૌગન્ધરાયણ - સજજનની સંભાળમાં હોવાથી તેને સૂનું નહિ લાગે.

(કાંચુકીય તરફ જોઈને) તો અમે જઈએ.

કાંચુકીય - આવજો ફરીથી પધારજો.

યૌગન્ધરાયણ - ભલે. (જાય છે.)

કાંચુકીય - હવે અંદર જઈએ, સમય થયો છે.

પદ્માવતી - આર્યે, વંદન કરું છું.

તાપસી - દીકરી, યોગ્ય પતિને પામ.

વાસવદત્તા - આર્યે, તો હું પણ વંદન કરું છું.

તાપસી - તું પણ જલદીથી પતિને મેળવ.

વાસવદત્તા - આપની કૃપા.

તાપસી - તો ચાલો, આ બાજુ, આ બાજુ, રાજકુમારી, અત્યારે તો -

પંખીઓ માળામાં આવી પહોંચ્યા છે. મુનિજનો પાણીમાં ઉતર્યા છે. પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ પ્રકાશે છે. ધુમાડો તપોવનમાં ફેલાય છે. દૂરથી ઢળી પડેલો સૂર્ય પણ કિરણો સંકોરીને અને રથ વાળીને ધીમે ધીમે અસ્તશિખર પર પ્રવેશ કરે છે. (બધાં જાય છે.)

પડેલો અંક સમાપ્ત

2.3 પ્રથમ અંકની મહત્વપૂર્ણ સૂક્તિઓ

1. એવમુનર્જ્જાતાનિ દૈવતાન્યપ્યવધૂયન્તે ।
2. કાલક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના ચક્રારપંક્તિરિવ ગચ્છતિ ભાષ્યપંક્તિઃ ।
3. પ્રદ્વેષો બહુમાનો વા સઙ્કલ્પાદુપજાયતે ।
4. અભિજનાનુરુપં ચ્ચલ્વસ્યા રુપમ્ ।
5. તપોવનાનિ નામાતિથિજનસ્ય સ્વગેહમ્ ।
6. ન હિ રુપમેવ વાગપિ ચ્ચલ્વસ્યા મધુરા ।
7. દુઃચ્ચં ન્યાસસ્ય રક્ષણમ્ ।
8. ન હિ સિદ્ધવાક્યાન્યુત્ક્રમ્ય ગચ્છતિ વિધિઃ સુપરીક્ષિતચાઙ્ગન ।
9. સર્વજન સાધારણમાશ્રમપદં નામ ।
10. ભર્તૃસ્નેહાત્ સા હિ દગ્ધાપ્યદગ્ધા ।
11. અર્થિસ્વં નામ શરીરમપરાધ્યતિ ।

2.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(અ) પૂર્વાપર સંબંધ સાથે સમજાવો.

1. ભવતિ, યો ધર્માદાત્માનમુત્સારયતિ ।

.....

.....

.....

.....

2. उभे राजकुले महत्तरे इति श्रुयते ।

.....
.....
.....
.....

3. लावाणकसंकीर्तनेन पुनर्नवीकृत इव मे संतापः ।

.....
.....
.....
.....

4. अलीकमलीकम्, खल्वेतत् जीवामि मन्दभागा ।

.....
.....
.....
.....

5. अस्ति रुमण्यवान् अमात्यो दृढम् प्रयत्नवांस्तत्रवभन्तं पर्यवस्थार्पायतुम् ।

.....
.....
.....
.....

6. स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यने नैवं प्रशस्यते ।

.....
.....
.....
.....

7. जाते, तव सदृशं भर्तरं लभस्व ।

.....
.....
.....
.....

8. अहमप्यनुभूतसुखेति पश्यामि ।

.....
.....
.....
.....

9. परपुरुषदर्शनं परिहरत्यार्या ।

.....
.....
.....
.....

10. भर्तृदारिके रोदिति खल्वियमार्या ।

.....
.....
.....
.....

(ख) नीचेनी सूक्तानो अर्थविस्तार करो.

1. एवमविज्ञातानि दैवतान्यप्यधूयन्ते ।

.....
.....
.....
.....

2. तपोवनानि नामातिथिजनस्य स्वगेहम् ।

.....
.....
.....
.....

3. दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ।

.....
.....
.....
.....

4. कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः ।

.....
.....
.....
.....

રૂપરેખા

3.0. ઉદ્દેશ

3.1. પ્રસ્તાવના

3.2. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ દ્વિતીયોઽઙ્કઃ

3.3. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ તૃતીયોઽઙ્કઃ

3.4. તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.1 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી

- બીજા અંકનો કથાસાર સમજી શકશો.
- અંકમાં આવતાં સંવાદોના માધ્યમથી નાટકીય વિશેષતાઓનો પરિચય મેળવી શકશો.
- દ્વિતીય અંકની પ્રમુખ ઘટનાઓ અને પાત્રસૃષ્ટિ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- ત્રીજા અંકની કથાવસ્તુનો પરિચય મેળવી શકશો.
- ત્રીજા અંકની પ્રમુખ ઘટનાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- વિપ્રલંભ શ્રૃંગાર રસનો આસ્વાદ કરી શકશો.
- તૃતીય અંકના સંવાદોના માધ્યમથી ભાસની શૈલીનો પરિચય મેળવી શકશો.

3.2. પ્રસ્તાવના

ભાસવિરચિત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નો દ્વિતીય અંક નાટકીય રીતે ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. વાસવદત્તા અને પદ્માવતીનો ઉદયન પ્રત્યેનો પ્રેમ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે બન્ને વચ્ચે આત્મીયતા પણ આ અંકમાં દર્શાવવામાં આવી છે. આ અંકમાં પદ્માવતીના ઉદયન સાથે વિવાહ નક્કી કરવાનો મુખ્ય પ્રસંગ પણ આવે છે. ભાસની લાક્ષણિકતા અને વિશેષતાઓ સાથે આ અંકનો આપણે અભ્યાસ કરીશું.

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના ત્રીજા અંકમાં ઉદયન અને પદ્માવતીના વિવાહની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. તે સમયે વાસવદત્તાની મનઃસ્થિતિનું માર્મિક ચિત્રણ મહાકવિ ભાસે રજૂ કર્યું છે. વરમાળા ગૂંથવાનું દાયિત્વ પણ વાસવદત્તાને મળતાં તેને ગૂંથતી વખતે સર્જતી સ્થિતિનું ખૂબ જ સરસ વર્ણન અહીં આલેખવામાં આવ્યું છે. આપણે આ અંકનો આસ્વાદ માણીશું.

3.2 સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ દ્વિતીયોઽઙ્કઃ

(તત: પ્રવિશતિ ચેટી)

ચેટી - (આકાશે) કુઞ્જરિકે કુઞ્જરિકે કુત્ર કુત્ર ભર્તૃદારિકા પદ્માવતી (શ્રુતમભિનીય) કિં ભણસિ । ણષા ભર્તૃદારિકા માધવીલતામણ્ડપસ્ય પાર્શ્વતઃ કન્દુકેન ક્રીડતેતિ યાવદ્ ભર્તૃદારિકામુપસર્પામિ । (પરિક્રમ્યાવલોક્ય) અમ્ભો, ઙ્યં ભર્તૃદારિકા ઉત્કૃતકર્ણચૂલિકેન વ્યાયામસંજાતસ્વેદબિન્દુવિચિત્રિતેન પરિભ્રાન્તરમણીયદર્શનેન મુખેન કન્દુકેન ક્રીડન્તીતિ ઇવાગચ્છતિ । યાવદુપસ્સ્યામિ। (નિષ્ક્રાન્તાઃ)

(ઇતિ પ્રવેશિકાઃ)

(તત: પ્રવિશતિ કન્દુકેન ક્રીડન્તી પદ્માવતી સપરિવારા વાસવદત્તયા સહ)

વાસવદત્તા - હલા ણષ તે કન્દુકઃ ।

પદ્માવતી - આર્યે ભવત્વિદાનીમેતાવત્ ।

વાસવદત્તા - હલા અતિચિરં કન્દુકેન ક્રીડિત્વાધિકસંજાતરાગૌ પરકીયયાત્રિવ તે હસ્તૌ સંવૃત્તૌ ।

ચેટી - ક્રીડતુ ક્રીડતુ તાવદ્ ભર્તૃદારિકા । નિર્વર્ત્યતાં તાવદયં કન્યાભાવરણમણીયઃ કાલઃ ।

પદ્માવતી - આર્યે, કિમિદાનીં મામપહસિતુમિવ નિધ્યાયસિ ।

વાસવદત્તા - નહિ નહિ । હલા અધિકમઘ શોભસે । અભિત ઙ્વ તેઙ્ઘ વરમુખં પ્રેક્ષેત્

પદ્માવતી - અપેહિ । મેદાનીં મામપહસ ।

વાસવદત્તા - ણષાસ્મિ તૂષ્ણીકા નામ, ભવિષ્યન્મહાસેનવધુ !

પદ્માવતી - ક ણષ મહાસેને નામ

વાસવદત્તા - અસ્ત્યુઙ્ગયિનીયો રાજા પ્રદ્યોતો નામ । તસ્ય બલપરિમાણનિવૃત્તં નામધેયં મહાસેન ઙ્ઘિતિ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્

અંક બીજો

(પછી દાસી પ્રવેશ કરે છે)

દાસી - (ઊંચે જોઈને) કુંજરિકા, કુંજરિકા, રાજકુમારી, પદ્માવતી ક્યાં છે ? (સાંભળ્યું હોય તેવો અભિપ્રાય કરીને) શું કહે છે ? રાજકુમારી માધવી લતાના માંડવા પાછળ દડો રમે છે એમ ? ચાલ રાજકુમારી પાસે જાઉં (આમતેમ ફરીને, જોઈને) ઓહો, ઝૂલતાં કર્ણ કુંડળવાળાં, કસરતથી બાઝેલાં પરસેવાનાં ટીપાથી

વિચિત્ર તથા થાકથી સુંદર દેખાતા મુખવાળાં રાજકુમારી દડો રમતા આ તરફ જ આવી રહ્યાં છે, ચાલ, તેમની પાસે જાઉં.

(જાય છે.)

પ્રવેશક સમાપ્ત

(પછી દડો રમતી પદ્માવતી પરિવાર તથા વાસવદત્તા સાથે પ્રવેશે છે.)

વાસવદત્તા - અલી, આ રહ્યો તારો દડો.

પદ્માવતી - આર્યે, હવે આટલું બસ છે.

વાસવદત્તા - અલી, લાંબા સમય સુધી દડા વડે રમવાથી ખૂબ લાલ થઈ ગયેલા હાથ જાણે કે બીજાના હોય તેમ લાગે છે.

દાસી - રમો, રાજકુમારી, રમો. કન્યાકાળનો રમણીય સમય આજ વિતાવો.

પદ્માવતી - આર્ય, મારી મશ્કરી કરતાં હો તેમ ધારીને શું જોઈ રહ્યાં છે ?

વાસવદત્તા - ના, ના, બહેન, આજે તું વધુ સુંદર દેખાય છે તારું વરમુખ - સુંદર મુખ (તારા વરનું મુખ) ચારે બાજુથી જાણે જોયા જ કરું.

પદ્માવતી - જાઓ, જાઓ હવે. મારી મશ્કરી ન કરો.

વાસવદત્તા - હો, આ બોલવાનું બંધ. મહાસેનની ભાવિ વહુ !

પદ્માવતી - એ મહાસેન વળી કોણ ?

વાસવદત્તા - ઉજ્જયિનીનો રાજા પ્રદ્યોત નામે છે. તેના સૈન્યની વિશાળતાને લીધે તે મહાસેન કહેવાય છે.

★ શબ્દાર્થ

उत्कृतकर्णचूलिकेन - ઝુલતા કાનના કુંડળવાળા

व्यायामसंजातस्वेदबिन्दुविचित्रतेन - કસરતથી બાઝેલાં પરસેવાના ટીપાથી વિચિત્ર

निध्यायसि - જોઈ રહ્યા છે

तेडघवरमुखं प्रेक्षे - આજે તારું સુંદર મુખ (તારા વરનું મુખ) જોઉં છું

बलपरिमाणनिर्वृत्तं - સૈન્યની વિશાળતાના લીધે

★ મોટી સંખ્યાવાળા શબ્દો

श्रुतम् + अभिनीय - શ્રુતમભિનીય

क्रीडति + इति - ક્રીડતીતિ

एव + आगच्छति - એવાગચ્છતિ

भवतु + इदानीम् + एतावत् - ભવત્વિદાનીમેતાવત્

क्रीडित्वा + अधिकसंजातरागौ - ક્રીડિત્વાધિકસંજાતરાગૌ

परकीयौ + इव - પરકીયાવિવ

મામ્ + અપહસિતુમ્ + ઇવ - મામપહસિતુમિવ

તે + અઘ - તેઘ

મા + ઇદાનીમ્ - મેદાનીમ્

અસ્તિ + ઉજ્જયિનીયઃ - અસ્ત્યુજ્જયિનીયઃ

ચેટી - ભર્તૃદારિકા તેન રાજા સહ સમ્બન્ધં નેચ્છતિ ।

વાસવદત્તા - અથ કેન ચ્ચલ્વિદાનીમભિલષતિ ।

ચેટી - અસ્તિ વત્સરાજઃ ઉદયનો નામ । તસ્ય ગુણાન્ ભર્તૃદારિકાભિલષતિ ।

વાસવદત્તા - (આત્માગતમ્) આર્યપુત્રં ભર્તારમભિલષતિ । (પ્રકાશમ્) કેન કારણેન ।

ચેટી - સાનુક્રોશ ઇતિ ।

વાસવદત્તા - (આત્માગતમ્) જાનામિ જાનામિ । અયમપિ જન એવમુન્માદિતઃ ।

ચેટી - મર્તૃદારિકે ! યદિ સ રાજા વિરુપો ભવેત્ -

વાસવદત્તા - નહિ નહિ । દર્શનીય એવ ।

પદ્માવતી - આર્યે ! કથં ત્વં જાનાસિ ।

વાસવદત્તા - (આત્માગતમ્) આર્યપુત્ર પક્ષપાતેનાતિક્રાન્તઃ સમુદાચારઃ । કિમિદાનીં
કરિષ્યામિ । ભવતુ દૃષ્ટમ્ । (પ્રકાશમ્) હતા એવમુજ્જયિનીયો જનો
મન્ત્રયતે ।

પદ્માવતી - યુજ્યતે । ન ચ્ચલ્વેષ ઉજ્જયિનીદુર્લભઃ ।

સર્વજનમનોભિરામં ચ્ચલુ સૌભાગ્યં નામ ।

(તતઃ પ્રવિશતિ ધાત્રી)

ધાત્રી - જયતુ ભર્તૃદારિકા । ભર્તૃદારિકે ! દત્તાસિ ।

વાસવદત્તા - આર્યે ! કસ્મૈ ।

ધાત્રી - વત્સરાજાયોદનાય ।

વાસવદત્તા - અથ કુશલી સ રાજા ।

ધાત્રી - કુશલી । સ હિ આગતઃ । તસ્ય ભર્તૃદારિકા પ્રતીષ્ટા ચ ।

વાસવદત્તા - અત્યાહિતમ્

ધાત્રી - કિમત્રાત્યાહિતમ્ ।

દાસી - રાજકુમારી તે રાજાની જોડે સંબંધ (બાંધવા) ઈચ્છતાં નથી.

વાસવદત્તા - ત્યારે તે ખરેખર કોને ઈચ્છે છે ?

દાસી - વત્સદેશનો રાજા ઉદયન નામે છે. તેના ગુણોની કુંવરીબાને અભિલાષા છે.
વાસવદત્તા - (સ્વગત) (મારા જ) આર્યપુત્રને (પતિને) પતિ તરીકે ઈચ્છે છે. (પ્રકટ) શા માટે ?

દાસી - તે પ્રેમાળ છે તેથી.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) જાણું છું, જાણું છું. આ વ્યક્તિ (હું) પણ તેથી જ ઘેલી થયેલી.

દાસી - રાજકુમારી, આ રાજા કદાચ કદરૂપો હોય તો ?

વાસવદત્તા - ના, ના, તે રૂપાળાં જ છે.

પદ્માવતી - આર્યે, તમે ક્યાંથી જાણો ?

વાસવદત્તા - (સ્વગત) આર્યપુત્ર તરફના પક્ષપાતને લીધે શિષ્ટાચાર ચુકાયો. હવે શું કરું ? સારું.

સમજી (પ્રકટ) સખી, ઉજ્જયિનીના લોકો એમ કહે છે.

પદ્માવતી - બરાબર છે. ઉજ્જયિનીને એ દુર્લભ (દર્શન) ન હોય. ખરેખર, બધા લોકોનાં મનને આનંદ આપે તેનું નામ સૌંદર્ય.

(પછી ધાત્રી પ્રવેશે છે.)

ધાત્રી - રાજકુમારીનો જય થાઓ. રાજકુમારી, તમારું વાગ્દાન (સગપણ) થયું.

વાસવદત્તા - આર્યા, કોની સાથે ?

ધાત્રી - વત્સરાજ ઉદયન સાથે.

વાસવદત્તા - તે રાજા કુશળ તો છે ને ?

ધાત્રી - કુશળ છે. તે અહીં આવ્યા છે અને એમણે રાજકુમારીનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વાસવદત્તા - ગજબ થયો.

ધાત્રી - એમાં શો ગજબ ?

★ શબ્દાર્થ

સાનુક્રોશ: - પ્રેમાળ

સમુદાચાર: - શિષ્ટાચાર

યુજ્યતે - બરાબર છે (યોગ્ય છે)

સર્વજનમનાભિરામમ્ - બધા લોકોનાં મનને આનંદ આપે એવું

પ્રતીષ્ઠા - સ્વીકાર્ય છે

અત્યાહિતમ્ - ગજબ થયો

★ મોટી સંધિવાળા શબ્દો

સ્વલુ + ઇદાનીમ્ + અભિલધતિ - સ્વલ્વિદાનીમભિલધતિ

કિમ્ + ઇદાનીમ્ - કિમિદાનીમ્

સ્રલુ + ઇષઃ - સ્રલ્વેષઃ

દત્તા + અસિ - દત્તાસિ

વત્સરાજાય + ઉદયનાય - વત્સરાજાયોદયનાય

કિમ્ + અત્ર + અતિ + આહિતમ્ - કિમત્રાત્યાહિતમ્

વાસવદત્તા - ન સ્રલુ કિઞ્ચિત્ । તથા નામ સંતપ્ત્યોદાસીનો ભવતીતિ ।

ધાત્રી - આર્યે ! આગમપ્રધાનાનિ સુલભપર્યવસ્થાનાનિ મહાપુરુષહૃદયાનિ ભવન્તિ ।

વાસવદત્તા - આર્યે ! સ્વયમેવ તેન વરિતા ।

ધાત્રી - નહિ નહિ । અન્યપ્રયોજનેનેહાગતસ્યાભિજનવિજ્ઞાનવયોરુપં પ્રેક્ષ્ય સ્વયમેવ મહારાજેન દત્તા ।

વાસવદત્તા - (આત્મગતમ્) ઇવમ્ । અનપરાદ્ધ ઇદાનીમત્રાર્યપુત્રઃ ।

(પ્રવિશ્ય)

અપરા ચેટી - ત્વરતાં ત્વરતાં તાવદાર્યા । અદ્યૈવ કિલ શોભનં નક્ષત્રમ્ । અદ્યૈવ કૌતુકમદ્ગ્ગલં કર્તવ્યમિત્યસ્માકં ભટ્ટિની ભળતિ ।

વાસવદત્તા - (આત્મગતમ્) યથા યથા ત્વરતે, તથા તથાન્ધી કરોતિ મે હૃદયમ્ ।

ધાત્રી - ઇત્વેતુ ભર્તૃદારિકા ।

(નિષ્ક્રાન્તાઃ સર્વે)

॥ ઇતિ દ્વિતીયોઽઙ્કઃ ॥

વાસવદત્તા - ખરેખર (ખાસ) કંઈ જ નહિ, એવી રીતે શોક કર્યા પછી આમ બેપરવા થાય છે. તેથી.

ધાત્રી - આમાં, મહાપુરુષોના હૃદય શાસ્ત્રને પ્રાધાન્ય આપનાર અને સહેલાઈથી દિલાસો મેળવે એવાં હોય છે.

વાસવદત્તા - આર્યા, એમણે જાતે જ માગણી કરી ?

ધાત્રી - ના, ના, એ તો કોઈ બીજા કારણસર અહીં આવ્યા હતાં. ત્યાં એમનું કુળ, વિજ્ઞાન, વય અને રૂપ જોઈને મહારાજે પોતે જ આપી.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) એમ છે ? તો પછી આર્યપુત્ર અપરાધી નથી.

(પ્રવેશીને)

બીજી દાસી - આર્યા, જલદી કરો, જલદી કરો. આજે જ શુભ નક્ષત્ર છે (અને) આજે જ લગ્નનું શુભ મંગલ કરવું જોઈએ. એમ મહારાણી કહે છે.

વાસવદત્તા - (સ્વગત) જેમ જેમ ઉતાવળ કરે છે તેમ તેમ મારા હૃદયમાં અંધકાર છવાય છે.

ધાત્રી - પધારો, પધારો, રાજકુમારી

(સહુ જાય છે.)

બીજો અંક સમાપ્ત

★ શબ્દાર્થ

સંતપ્ય - શોક કરીને

આગમપ્રધાનાનિ - શાસ્ત્રને પ્રાધાન્ય આપનાર

સુલભયપર્યવસ્થાનાનિ - સહેલાઈથી સ્વસ્થ (દિલાસો મેળવે એવા)

અભિજનવિજ્ઞાનવયોરુપમ્ - કુળ, વિજ્ઞાન, ઉંમર અને રૂપને

કૌતુકમઙ્ગલમ્ - લગ્નનું શુભ મંગલ

મઢિની - મહારાણી

ત્વરતે - ઉતાવળ કરે છે

एत्वेतु - ચાલો ચાલો

★ મોટી સંધિવાળા શબ્દો

સંતપ્ય + ઉદાસીન - સંતપ્યોદાસીન:

અન્યપ્રયોજનેન + ઇહ + આગતસ્ય + અભિજન - અન્યપ્રયોજનેનોહાગતસ્યાઅભિજન

इदानीम् + अत्र + आर्यपुत्र - इदानीमत्रार्यपुत्र:

अद्य + एव - अद्यैव

कर्तव्यम् + इति + अस्माकम् - कर्तव्यमित्यस्माकम्

3.3 તૃતીયોઢ્ઢુ

(તત: પ્રવિશતિ વિચિન્તયન્તી વાસવદત્તા)

વાસવદત્તા - વિવાહામોદસઢ્ઢુલે અન્ત:પુર ચતુ:શાલે પરિત્યજ્ય પદ્માવતીમિહાગતાસ્મિ પ્રમદવનમ્ । યાદદિદાનીં ભાગધેયનિર્વૃત્તં દુ:સ્ત્રં વિનોદયામિ । (પરિક્રમ્ય) અહો અત્યાહિતમ્ । આર્યપુત્રોઢ્ઢપિ નામ પરકીય: સંવૃત: । યાદુપવિશામિ । (ઉપવિશ્ય) ધન્વા સ્ત્રલુ ચક્રવાકવધૂ: યાન્યોન્યવિરહિતા ન જીવતિ । ન

સ્વલ્વહં પ્રાણાન્ પરિત્યજામિ । આર્યપુત્રં પ્રેક્ષ્યેત્યનેન મનોરથેન જીવામિ
મન્દભાગા ।

(તત: પ્રવિશતિ પુષ્પાણિ ગૃહીત્વા ચેટી)

ચેટી - ક્વ ન સ્વલુ ગતા આર્યા વન્તિકા । (પરિક્રમ્યાવલોક્ય) અમ્મો ! ઇયં
ચિન્તા શૂન્યહૃદયં નીહારપ્રતિહિતચન્દ્રલેખા ઇવ, અમણ્ડિતભદ્રકં વેષં ધારયન્તી
પ્રિયદ્ગશિલાપટ્ટકે ઉપવિષ્ટા । યાવદુપસર્પામિ । (ઉપસૃત્ય) આર્યે અવન્તિકે
ક: કાલસ્ત્વામન્વિષ્યામિ ।

વાસવદત્તા - કિં નિમિત્તમ્ ।

ચેટી - અસ્માકં ભટ્ટિની ભળતિ 'મહાકૂલપ્રસૂતા સ્નિગ્ધા નિપુણા' ઇતિ । ઇમાં
તાવત્ કૌતુકમાલિકાં ગુમ્ફત્વાર્યા ।

વાસવદત્તા - અથ કસ્મૈ કિલ ગુમ્ફિતવ્યમ્ ।

ચેટી - અસ્માકં ભર્તૃદારિકાયૈ ।

વાસવદત્તા - (આત્માગતમ્) એતદપિ મયા કર્તવ્યમાસીત્ । અહો ! અકરુણા:
સ્વલ્વીશ્વરા: ।

ચેટી - આર્યે ! મેદાનીમન્યચ્ચિન્ત્રયિત્વા । એષ જમાતા મણિભૂમ્યાં સ્નાયતિ ।
શીઘ્રં તાવદ્ ગુમ્ફત્વાર્યા...

વાસવદત્તા - (આત્મગતમ્) ન શક્નોમ્યન્યં ચિન્તયિતુમ્ ।

(પ્રકાશમ્) હલા ! કિં દૃષ્ટો જામાતા ।

ચેટી - આમ્ ! દૃષ્ટા ભર્તૃદાયિકાયા: સ્નેહેનાસ્માકં કૌતૂહલેન ચ

વાસવદત્તા - કીદૃશો જામાતા ।

ત્રીજો અંક

(ત્યારબાદ ચિંતા મગ્ન અવસ્થામાં વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે.)

વાસવદત્તા - લગ્નના આનંદથી ભરેલા અંત:પુરના ચોકમાં પદ્માવતીને મૂકીને હું આ
પ્રમદવનમાં આવી છું તો હવે કમનસીબીને કારણે પડેલા દુ:ખને હળવું કરું.
(આમતેમ ફરીને) ઓહો ! ખૂબ ખોટું થયું. આર્યપુત્ર પણ પારકા થઈ ગયા.
ચાલ જરા બેસું (બેસીને) ધન્ય છે એ ચક્રવાકવધૂને જે પોતાના પતિના વિરહમાં
જીવતી નથી. હું તો ખરેખર પ્રાણ પણ ત્યાગી શકતી નથી. 'આર્યપુત્રને
જોઈશ' એવા મનોરથથી હું કમનસીબ જીવી રહી છું.

(પછી ફૂલો લઈને ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી - આર્યા અવંતિકા ક્યાં ગયા હશે ? (ફરીને આજુબાજુ જોઈને) ઓહો ! ચિંતાના
કારણે શૂન્ય હૃદયવાળા, ધુમ્મસના લીધે અંધારામાં ખોવાઈ ગયેલ ચંદ્રલેખા

જેવા, અલંકારવિહીન પણ ભદ્રવેષ ધારણ કરતાં તે પ્રિયંગુલતાની નીચેની પથ્થરની બેઠક પર બેઠાં છે. તો હું તેમની પાસે જાઉં છું. (પાસે જઈને) આર્યા અવંતિકા! ક્યારથી હું તમને શોધી રહી છું.

વાસવદત્તા - શા માટે ?

ચેટી - અમારી મહારાણી કહે છે કે 'આપ ઊંચા કુળમાં જન્મેલાં, પ્રેમાળ અને નિપુણ છો' એટલે આ વરમાળા આ ગૂંથી આપો.

વાસવદત્તા - કોના માટે માળા ગૂંથવાની છે ?

ચેટી - અમારી રાજકુમારી માટે.

વાસવદત્તા - (મનમાં) આ પણ મારે કરવાનું હતું. ઓહો ! ઈશ્વર ખરેખર નિર્દયી છે.

ચેટી - આર્યા ! અત્યારે બીજું કંઈ વિચારશો નહિ. આ જમાઈ મણિભૂમિમાં સ્નાન કરી રહ્યા છે. તેથી તમે જલદી ગૂંથી આપો.

વાસવદત્તા - (મનમાં) હું બીજું કંઈ વિચારી જ નથી શકતી. (પ્રગટ) અલી. તેં જમાઈને જોયા છે ?

ચેટી - હાં, રાજકુમારીના સ્નેહના લીધે અને અમારી ઉત્સુકતાને કારણે જોયા છે.

વાસવદત્તા - કેવા છે જમાઈ ?

★ શબ્દાર્થ

વિચિન્તયન્ત્રી - ચિંતા કરતી, વિવાહામોદસંકુલે - વિવાહના આનંદથી ભરપૂર, અન્ત:પુર:શાલે - રાણીવાસના ચોકમાં, પરિત્યજ્ય - છોડીને, ભાગધેયનિર્વૃત્તમ્ - કમનસીબીના કારણે આવી પડેલા, વિનોદયામિ - હળવું કરું છું, અત્યાહિતમ્ - એકબીજાના વિરહમાં રહીને, પરકીય - પારકું, ઉપવિશામિ - બેસું છું, અન્યોન્યવિરહિતા - એકબીજાના વિરહમાં રહીને, મનોરથેન - ઈચ્છાથી, મન્દભાગા - અભાગિન, પરિક્રમ્ય - આમતેર ફરીને, ચિન્તાશૂન્યહૃદમ્ - ચિંતાના કારણે શૂન્ય થયેલ હૃદયને, નીહારપ્રતિહતચન્દ્રલેખા ઇન - ધુમ્મસના લીધે ખોવાઈ ગયેલ ચંદ્રકલાની જેમ, અમણ્ડિતચંદ્રકમ્ - શણગાર વગર પણ સુંદર લાગતા, ભટ્ટિની - મહારાણી, ગુમ્ફિતવ્યમ્ - ગૂંથવી જોઈએ, જમાતા - જમાઈ.

★ મોટી સંધિવાળા શબ્દો

પદ્માવતીમ્ + ઇહ + આગતા + અસ્મિ - પદ્માવતીમિહાગતાસ્મિ, યાવત + ઇદાનીમ્ - યાવદિદાનીમ્, અતિ + આતિહમ્ - અત્યાહિતમ, યત્ + અહમ્ - યત્વહમ્, કાલ: + ત્વામ્ + અન્વિષ્યામિ - કાલસ્ત્વામન્વિષ્યામિ ।

ગુમ્ફતુ + આર્યા, - ગુમ્ફત્વાર્યા, યત્ + ઈશ્વરા, - યત્વીશ્વરા:, મા + ઇદાનીમ્ + અન્યત્ + ચિન્તયિત્વા - મેદાનીમન્યચ્ચિન્તયિત્વા, શક્નોમિ + અન્યમ્ - શક્નોમ્યન્યમ્ ।।

चेती - आर्ये ! भणामि तावद्, नेदशो दृष्टपूर्वः ।

वासवदत्ता - हला, भण, भण, किं दर्शनीयः ।

भेटी - शक्यं भणितुं शरचापहीनः कामदेव इति ।

वासवदत्ता - भवत्वेवात् ।

चेटी - किं निमित्तं वारयसि ।

वासवदत्ता - अयुक्तं परपुरुषधसंकीर्तनं श्रोतुम् ।

चेटी - तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम् ।

वासवदत्ता - इयं गुम्फामि । आनय तावत् ।

चेटी - गृह्णात्वार्या ।

वासवदत्ता - (वर्जयित्वा विलोक्य) इदं तावदौषधं किं नाम ।

चेटी - अविधवाकरणं नाम ।

वासवदत्ता - (आत्मागतम्) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मम च पद्मावत्याश्च । (प्रकाशम्)

इदं तावदौषधं किं नाम ।

चेटी - सपत्नीमर्दनं नाम ।

वासवदत्ता - इदं न गुम्फितव्यम् ।

चेटी - कस्मात् ।

वासवदत्ता - उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति ।

(प्रवीश्य)

अपरा चेटी - त्वरतां त्वरतामार्या । एष जमाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतुःशालं
प्रवेश्यते ।

वासवदत्ता - अयि, वदामि गृहाणैतत् ।

चेटी - शोभनम् । आर्ये गच्छामि तावदहम् ।

(उभे निष्क्रान्ते)

वासवदत्ता - गतैषा । अहो अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः ।

अविहा शय्यायां मम दुःखं विनोदयामि, यदि निद्रां लभे ।

(निष्क्रान्तः)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

ચેટી - આર્યા, સાચે કહું તો એવા કે આજ સુધી તેવા કોઈ જોયા નથી.

વાસવદત્તા - અલી, કહે, કહે, શું દેખાવડા છે ?

ચેટી - એવું કહી શકાય કે ધનુષબાણ વગરના કામદેવ છે.

વાસવદત્તા - આટલું જ રહેવા દે.

ચેટી - આપ શા માટે રોકો છો ?

વાસવદત્તા - પરપુરુષની પ્રશંસા સાંભળવી એ યોગ્ય નથી.

ચેટી - તો આપ જલ્દી ગૂંથી આપો.

વાસવદત્તા - આ ગૂંથી આપું, લાવ ત્યારે.

ચેટી - આર્યા, આ ગ્રહણ કરે.

વાસવદત્તા - (કુલો ખસેડીને જોઈને) આ ઔષધિનું નામ શું છે ?

ચેટી - 'અવિધવાકરણ' (વૈધવ્ય અટકાવનાર)

વાસવદત્તા - (મનમાં) આ તો ખૂબ ગૂંથવી જોઈએ. મારા માટે અને પદ્માવતી માટે
પણ, (પ્રગટ) આ ઔષધિનું નામ શું છે ?

ચેટી - 'સપત્નીમર્દન' (શોક્યનું દમન કરનારી)

વાસવદત્તા - આ ના ગૂંથવી જોઈએ.

ચેટી - શા માટે ?

વાસવદત્તા - તેની પત્ની ગુજરી ગઈ છે તેથી આ નકામી છે.

(પ્રવેશ કરીને)

ચેટી - આર્યા, જલ્દી કરો જલ્દી કરો. આ જમાઈને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અંત:પુરના
ચોકમાં પ્રવેશ કરાવી રહી છે.

વાસવદત્તા - અલી, કહું છું. આ લઈ લો.

ચેટી - સરસ ! આર્યા ! હું જોઉં છું ત્યારે.

(બન્ને નિકળી જાય છે)

વાસવદત્તા - આ જતી રહી. અરે ! આ બહુ જ ખોટું થયું. આર્યપુત્ર પણ પારકા થઈ
ગયા. ઓહ ! પથારીમાં પડીને મારા દુ:ખને હળવું કરું.... જો ઊંઘ આવે તો.

(નીકળી જાય છે)

ત્રીજો અંક સમાપ્ત

★ શબ્દાર્થ

મળામિ - કહું છું, વૃષ્ટપૂર્વ: - પહેલાં જોયેલો, શરચાપહીન: - બાણ ધનુષ
વગરના, અયુક્તમ્ - અયોગ્ય, વર્જયિત્વા - ખસેડીને, ઉપરતા - ગુજરી ગઈ, ત્વરતામ્

- ४लटी करो, अविधवाभिरभ्यन्तर चतुःशालम् - सौभाग्यवतीओ द्वारा अंतःपुरना
योःकमां, गृहाण - लई लो.

★ मोटी संधिवाणा शब्दो

न + इदश - नेदृशः, गृहणातु + आर्या - गृहणात्वार्या, तत् + निष्प्रयोजनम्
+ इति - तन्निष्प्रयोजनमिति, गृहण + एतत् - गृहाणैतत्, आर्यपुत्र + अपि -
आर्यपुत्रोऽपि

3.4 तमारी प्रगति यकासो

(अ) पूर्वापर संबंध साथे समझवो.

1. अभित इव तेऽद्य वरमुखं प्रेक्षे ।

.....
.....
.....
.....

2. हला एष ते कन्दुकः।

.....
.....
.....
.....

3. यथा यथा त्वरते तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम् ।

.....
.....
.....
.....

4. अनपराद्ध इदानीमार्य पुत्र ।

.....
.....
.....
.....

5. एषामस्मी तूष्णीका नाम, भविष्यन्महासेन वधु ।

.....
.....
.....
.....

6. तस्य गुणान् भर्तृदारिकाभिलषति ।

.....
.....
.....
.....

7. किमत्रात्याहितम् ।

.....
.....
.....
.....

8. अद्यैव किल शोभनं नक्षत्रम् ।

.....
.....
.....
.....

9. सर्वजनमनोभिरामं खलु सौभाग्यं नाम ।

.....
.....
.....
.....

10. आगमप्रधानानि सुलभपर्यवस्थानानि महापुरुष हृदयानि भवन्ति ।

.....
.....
.....
.....

11. आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः ।

.....
.....
.....
.....

12. अभित इव ते तेऽद्य वरमुखं प्रेक्षे ।

.....
.....
.....
.....

13. आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः ।

.....
.....
.....
.....

14. सर्वजनमनोभिरामं खलु सौभाग्यं नाम ।

.....
.....
.....
.....

15. आगमप्रधानानि सुलभर्यस्थानानि महापुरुषहृदयानि भवन्ति ।

.....
.....
.....
.....

16. यथा यथा त्वरते तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम् ।

.....
.....
.....
.....

17. अननपराध इदानीमार्यपुत्रः ।

.....
.....
.....
.....

★ नीयेनी सूक्तिनो अर्थविस्तार करो.

1. आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः ।

.....
.....
.....
.....

2. अहो ! अकरुणा खल्वीश्वराः ।

.....
.....
.....
.....

3. धन्या खलु चक्रवाकवधूः योऽन्यविरहिता न जीवति ॥

.....
.....
.....
.....

4. आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः ।

.....
.....
.....
.....

5. अहो ! आकरुणा खल्वीश्वराः ।

.....
.....
.....
.....

6. अयुक्तं परपुरुषसंकीर्तनं श्रोतुम् ।

.....
.....
.....
.....

7. धन्या खलु चक्रवाकवधूः योऽन्वविरहिता न जीवति ।

.....
.....
.....
.....

રૂપરેખા

4.0. ઉદ્દેશ

4.1. પ્રસ્તાવના

4.2. વાસવદત્તાનું પાત્રાલેખન

4.3. પદ્માવતીનું પાત્રાલેખન

4.4. યૌગન્ધરાયણનું પાત્રાલેખન

4.5. તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

4.0. ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી

- વાસવદત્તા, પદ્માવતી અને યૌગન્ધરાયણના પાત્રને સારી રીતે સમજી શકશો.
- પાત્રાલેખનના માધ્યમથી નાટકના હાર્દને સમજી શકશો.
- મહાકવિ ભાસની શૈલીનો પરિચય મેળવી શકશો.

4.1. પ્રસ્તાવના

મહાકવિ ભાસના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા અંકમાં ઘટનાઓ સાથે મુખ્ય રીતે ત્રણ પાત્રો સંકળાયેલા છે. પદ્માવતી - વાસવદત્તા અને યૌગન્ધરાયણ. આ ત્રણ પાત્રોના કારણે જ આ ત્રણ અંકની કથાવસ્તુને વેગ મળે છે. તેથી આ એકમમાં આપણે પાત્રોનું ઉર્ધ્વીકરણ જોઈ શકીશું.

4.2 વાસવદત્તાનું પાત્રાલેખન

‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’ આ શીર્ષકમાં જેનું નામ આવે છે, તેવી વાસવદત્તાનું પાત્ર સૌથી મહત્વનું અને રમણીય છે. શીર્ષક પરથી જ જણાય છે કે મહાકવિ ભાસે પોતાનું પ્રમુખ લક્ષ્ય વાસવદત્તાના પાત્ર પર કેન્દ્રિત કર્યું છે. આમ નીચે પ્રમાણે વાસવદત્તાના ચરિત્રને આપણે જોઈ શકીએ.

● વાસવદત્તાનો પરિચય

વાસવદત્તા ઉજ્જયિનીના પ્રદ્યોત મહાસેન તથા અંગારવતીની રાજકુમારી છે. તેનું જીવન ખૂબ જ સંઘર્ષોથી ભરેલું જોવા મળે છે. વત્સરાજ ઉદયન સાથે માતા-પિતાને છોડીને ભાગી જાય છે અને ગાંધર્વવિવાહ કરે છે. ત્યારબાદ પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે

ઉદયનનો થોડો સમય માટે ત્યાગ પણ કરે છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં તેના નિતાંત રોમાંચક જીવનનો પૂર્વાર્ધ વીતી ગયા પછીની ઘટના આપવામાં આવી છે.

● ત્યાગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ

જ્યારે વાસવદત્તા પાસે યૌગન્ધરાયણ રાજ્યના કલ્યાણ માટે સહકારની માંગણી કરે છે ત્યારે ખૂબ જ મુશ્કેલ હોવા છતાં તે પોતાના સુખોનો ત્યાગ કરી પતિના વિરહમાં સામાન્ય સ્ત્રી તરીકેનું જીવન જીવવાનું સહર્ષ સ્વીકારી લે છે. વત્સરાજ ઉદયન માટે અપાર સ્નેહ હોવા છતાં પહેલાં અંકથી છેલ્લા અંક સુધી બધા જ દુઃખો સહન કરીને પણ યોજના નિષ્ફળ જાય તેવા કોઈ પ્રયત્નો નથી કરતી.

● પતિવ્રતા નારી

વાસવદત્તા ઉદયનને ખૂબ જ પ્રેમ કરતી હતી. તે પતિના સુખદુઃખમાં હંમેશાં સહભાગિની બનતી. પહેલાં અંકમાં બ્રહ્મચારીના મુખે ઉદયનની પરિસ્થિતિ મૂર્છિત થયાની વાત સાંભળીને તે રડવા માંડે છે અને મનોમન દુઃખ સાથે કહે છે હવે યૌગન્ધરાયણના મનોરથ પૂર્ણ થયા.

જ્યારે જ્યારે સંવાદોમાં ઉદયનની વાત આવે ત્યારે પોતાનો અજ્ઞાતવાસ ભૂલીને કશુંક ઉદયન વિશે બોલી નાખે છે. પાંચમાં અંકમાં પદ્માવતીની શિરોવેદનાના સમાચાર સાંભળીને તે ઉદયન માટે પણ ચિંતિત બને છે. તે કહે છે -

‘વિરહપર્યુત્સુકસ્યાર્યપુત્રસ્ય વિશ્રામસ્થાનભૂતેયમપિ નામ પદ્માવત્યસ્વસ્થા જાતા’ અર્થાત્ વિયોગથી વિહ્વળ બનેલા પતિદેવના વિસામાનું સ્થાન બની રહેલી પદ્માવતી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ. આમ ઉદયનના હિત માટે શારીરિક, માનસિક કષ્ટ વેઠનારી ભારતીય વીરાંગનાની જેમ બલિદાન આપવા પણ તત્પર જણાય છે.

● અત્યંત સહિષ્ણુ અને આદર્શ સપત્ની

વાસવદત્તા સંપૂર્ણ નાટકમાં સહન કરવાની બાબતમાં ખૂબ જ કઠોર લાગે છે. પોતાના હૃદય પર પથ્થર મૂકીને ફરજનું દઢતાથી પાલન કરનારી તે ગુણિયલ નારી છે. આ એકાંકી વિરહિણી વિરહના દીર્ઘકાલ દરમિયાન અત્યંત ખામોશીપૂર્વક જીવન જીવે છે. તેનું મન ઉદયનના વિરહમાં શોકાતુર બની જાય છે પણ યૌગન્ધરાયણની યોજના પાર પાડવામાં તે બધું જતું કરવા તૈયાર થાય છે.

ફરજના ભાગરૂપે વાસવદત્તા સામાન્ય સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરી યૌગન્ધરાયણ સાથે તપોવનમાં ભટકે છે. પદ્માવતીને ત્યાં થાપણ તરીકે રહે છે. આ સમયે તે અનેક પ્રકારના આઘાતો અને અપમાનો સહેવા પડ્યા છે. જે હસતાં મોંઢે સહન કરી જાય છે. સાથે આદર્શ સપત્ની તરીકે પણ તે પદ્માવતીનો દ્વેષ કરતી નથી. પદ્માવતીના વિવાહ સમયે કૌતુકમાલાનું ગુંફન કરવા રાજી થઈ જાય છે. પુષ્પમાલામાં ‘સપત્નીમર્દન’ નામનાં પુષ્પો ગૂંથતી નથી. પદ્માવતીની બીમારી વખતે તે પથારીમાં એકલી જોઈને પરિજનો તરફ નારાજ પણ થાય છે.

● કુલીન અને માનવીય ગુણોથી સભર

રાજકુળમાં જન્મી હોવાથી વાસવદત્તામાં કેટલાંક કુલીનતાજન્ય ગુણો જોવા મળે છે. તેને પોતાના ઉચ્ચકુળનું ગૌરવ છે. તપોવનમાં સૈનિકો દ્વારા ખસેડાતાં તે મને પણ હટાવશે એમ કહી દુઃખ અનુભવે છે અને કહે છે - તથા પરિશ્રમ નોત્પાદયતિ શ્રેદં યથાયં પરિભવઃ વાસવદત્તા અપરિચિત સમકક્ષ વ્યક્તિઓને આદર આપે છે. પ્રથમ અંકમાં પદ્માવતીને જોતાં જ તેના માટે ભગિનીસ્નેહ જાગે છે. ‘અભિજનાનુરુપં શ્રલ્વસ્યા રુપમ્’ કહીને ઉચ્ચકુળને અનુરૂપ પદ્માવતીનું રૂપ છે, આમ પ્રશંસા કરે છે. તેનામાં રહેલા ગુણોને તે પારખી શકે છે. વાસવદત્તા સતી નારી છે તેથી પરપુરુષનું દર્શન કરતી નથી આવું કહીને તે પોતાના ઉત્તમ ચરિત્રનો પરિચય આપે છે. આ સાથે સ્ત્રીસહજ લાગણીશીલતા, વિનમ્રતા અને લજ્જાશીલતા જેવા ગુણો પણ વાસવદત્તામાં જોવા મળે છે. તેનામાં રહેલાં ધીરજ, કર્તવ્યપરાયણતા, નિશ્ચલતા, બુદ્ધિચાતુર્ય, સમજશક્તિ જેવાં ગુણો તેને આદર્શ નાયિકાની શ્રેણીમાં માન સાથે મૂકે છે. તેનું રૂપ, યૌવન, કલાચાતુર્ય, સ્વાર્થત્યાગ અને ફરજનો ઊંડો ખ્યાલ તેને મહાનતા બક્ષે છે.

● ઉપસંહાર

આમ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ની મુખ્ય નાયિકા તરીકે વાસવદત્તા ખૂબ જ ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર તરીકે દેખાય છે. પતિના પ્રેમમાં અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવતી આ નારી કલિયુગની સીતાનું સ્મરણ કરાવે છે. પતિવ્રતા નારી તરીકે તેનું પ્રત્યેક કર્મ પ્રશંસનીય બની રહે છે. પરિસ્થિતિવશ સમગ્ર સ્થિતિને તે બખૂબી સંભાળવાની કળા ધરાવે છે. આ રીતે વાસવદત્તાને શ્રેષ્ઠ આદર્શ તરીકે આ નાટકમાં જોઈ શકાય.

4.3 પદ્માવતીનું પાત્રાલેખન

મહાકવિ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમ્માં પદ્માવતીનું પાત્રાલેખન સહનાયિકા તરીકેનું છે. જેમાં તેનું આદર્શ સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પદ્માવતીના ચરિત્રને આપણે નીચે પ્રમાણે જોઈ શકીએ.

● સૌંદર્ય સામ્રાજી પદ્માવતી

પદ્માવતી મગધરાજ દર્શકની બહેન છે. ઉંમરમાં ખૂબ જ નાની અને સ્વરૂપવતી છે. તે બાહ્યદષ્ટિથી જ નહીં પણ આંતરિક સૌંદર્યથી સભર વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. ‘ન હિ રુપમેવ વાગપિ શ્રલ્વસ્યા મધુરા’ કહીને વાસવદત્તા જેવી સુંદરી તેના રૂપ અને વાણીની પ્રશંસા કરે છે. ઉદયન રૂપ, શીલ અને માધુર્ય આ લીધે પદ્માવતીને ખૂબ પ્રિય લાગે છે. વસંતક તેને તરૂણી, સુંદર, શાંત સ્વભાવવાળી, અભિજ્ઞાનરહિત, પ્રિયભાષિણી અને વિવેકી માનીને તેના વખાણ કરતાં થાકતો નથી.

● ઉદયનના પ્રેમમાં ઘેલી પદ્માવતી

વાસવદત્તાની જેમ પદ્માવતીને ઉદયન પ્રત્યે પ્રગાઢ પ્રેમ છે. પ્રથમ અંકમાં બ્રહ્મચારીના મુખે ઉદયનના ગુણો સાંભળીને તેના મનમાં પ્રેમાંકુરો કુટ્યા હતા. તેને માટે પ્રઘોત મહાસેનના પુત્રના સગપણની વાતો ચાલતી હતી તે સ્પષ્ટપણે ઉદયનને ચાહતી હોવાથી ના પાડી દે છે. ઉદયનનું સાનુકોશત્વ તેના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. વિવાહ પછી વાસવદત્તા પદ્માવતીને ઉદયન વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે તેનો જવાબ સભ્યતા અને શાલીનતા સાથે આટલો જ આપે છે... હું નથી જાણતી પરંતુ આર્યપુત્રના વિરહમાં હું આતુર બની જાઉં છું. પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં આગળ તે કહે છે ‘યથા મમાર્ય પુત્રસ્તથૈવાર્યયા વાસવદત્તાયા:’ મને જેટલા આર્યપુત્ર વ્હાલાં છે એટલા જ વાસવદત્તાને પણ વ્હાલાં હશે કે કેમ. આ ઉદયન સાથે તેના પ્રેમમાં ઊંડાણ અને સ્વસ્થતા દેખાઈ આવે છે.

● આદર્શ પત્ની પદ્માવતી

પદ્માવતીનું એક આદર્શ પત્ની તરીકે નાટકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના મનમાં વાસવદત્તા પ્રત્યે સહેજ પણ ઈર્ષ્યા કે દ્વેષ દેખાતો નથી. તેનું હૃદય ઉદાર અને વિશાળ છે. વાસવદત્તાના મનમાં ક્યાંક આ ઈર્ષ્યાભાવ જાગૃત થતો લાગે પણ પદ્માવતી ખૂબ જ સમજશક્તિ અને ગંભીરતા ધરાવતી હોવાથી તેને આ ભાવ જાગતો નથી. જેમ કે ઉદયન પાસે વીણા શીખવાની બાબતમાં તે જીદ ન કરતાં સમાધાન કરી લે છે. પ્રમદવનમાં વિદુષકના પ્રશ્નનો જવાબ આપતી વખતે રાજા સ્પષ્ટપણે વાસવદત્તા પ્રત્યે વિશેષ લાગણી અભિવ્યક્ત કરે છે તેને આ બાબતનું ખોટું લાગતું નથી. ત્યારબાદ એક પ્રસંગમાં દાસી ઉદયનના અદાક્ષિણ્યની ટીકા કરે છે. ત્યાર તે ‘સદાક્ષિણ્ય એવ આર્યપુત્ર:’ કહીને આમ કહેતાં રોકે છે.

● અપૂર્વ બુદ્ધિચાતુર્યથી યુક્ત પદ્માવતી

પદ્માવતી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ધરાવતી નારી તરીકે નાટકમાં જોઈ શકાય છે. તે કોઈપણ વાતના રહસ્યને તત્ક્ષણ સમજી શકે છે. ચોથા અંકમાં બન્ને રાણીમાં કોણ પ્રિય આ પ્રશ્નના જવાબ આપવામાં આનાકાની કરે છે ત્યારે વિદુષકને વાચાળ કહે છે અને પોતે તેનો જવાબ વિચારી લેતાં કહે છે. ‘एतावता भणितमार्यपुत्रेण’ । છઠા અંકમાં ચિત્રફલક જોતાંની સાથે જ વાસવદત્તાની આકૃતિ અને પ્રતિકૃતિનો મનોમન નિશ્ચય કરી દે છે જે તેના વિલક્ષણ બુદ્ધિચાતુર્યનો નમૂનો રજૂ કરે છે.

● ધાર્મિક અને અન્ય ગુણોની સ્વામિની પદ્માવતી

નાટકના પહેલાં અંકમાં જ તેની ધાર્મિકતાનો બખૂબી પરિચય આપે છે તેથી કાંચુકીય તેને ‘ધર્માભિરામપ્રિયા’ કહીને સંબોધે છે. તે વૃદ્ધોનો આદર કરતી વિનમ્ર સ્વભાવ ધરાવતી નારી છે. રાજકુમારી હોવા છતાં તેનામાં લેશમાત્ર પણ અહંકાર કે

ઉદ્ધતાઈ નથી. તપોવનમાં પ્રવેશીને તાપસીને પ્રણામ કરે છે. દાન આપવાની ઈચ્છા જાહેર કરે છે. ‘દુઃખં ન્યાસસ્ય રક્ષણમ્’ આ કંચુકીના મુખે સાંભળતા જ વચનપાલન કરવાનું સ્મરણ કરાવી વાસવદત્તાને સ્વીકારી લે છે. વાસવદત્તા સાથે બીજા અંકમાં આત્મીયતા સાથે દડો રમતી જોવા મળે છે. ધીર ગંભીર, શાંત સ્વભાવ, સરળપ્રકૃતિ અને ઓછાબોલી સ્નેહાળ વિશાલહૃદયા નારી તરીકે પદ્માવતીનું ચરિત્ર સંપૂર્ણ નાટકમાં ઉપસી આવે છે. વાસવદત્તાના સ્વજનોને પોતાના સ્વજનો માની તેમનું ધ્યાન રાખતી પદ્માવતી ખૂબ જ માયાથી ભરેલી, આનંદી અને માનવીય ગુણોથી સભર લાગે છે.

★ ઉપસંહાર

નાટકમાં વાસવદત્તા ભલે મુખ્ય નાયિકા હોય પણ સહનાયિકા તરીકે પદ્માવતી ક્યાંય પણ વાસવદત્તા કરતાં ઉણી લાગતી નથી. કેટલીક બાબતોમાં તો તે વાસવદત્તા કરતાં પણ ચઢિયાતી જોઈ શકાય છે. ઉદયનની વિશેષ પ્રીતિ ભલે વાસવદત્તામાં હોય પણ પદ્માવતીના ગુણો, સૌંદર્ય અને સ્વભાવથી રાજા સંપૂર્ણપણે આશ્વસ્ત દેખાય છે. આમ આ નાટકમાં પદ્માવતીનું પાત્ર મહત્વનું સાબિત થાય છે.

4.4 યૌગન્ધરાયણનું પાત્રાલેખન

મહાકવિ ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમ્માં અમાત્ય તરીકે યૌગન્ધરાયણનું પાત્ર સ્વામીભક્તિ અને રાષ્ટ્રભક્તિનો એક અપૂર્વ ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. આ નાટકનો નાયક ભલે ઉદયન હોય પણ નાટકના સમગ્ર ઘટનાક્રમનો સંચાલક અને સૂત્રધાર તો યૌગન્ધરાયણ જ કહી શકાય. સંપૂર્ણ નાટકમાં પહેલા અને અંતિમ છઠ્ઠા અંકમાં જ રંગભૂમિમાં નજરે પડતો મહામંત્રી યૌગન્ધરાયણ પડદા પાછળ રહીને મહત્વની કામગીરી બજાવી રહ્યો છે. એટલે જ યૌગન્ધરાયણને મહાકવિ ભાસના આ નાટકના પૂર્વભાગ નાટક પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં નાયક જેવું ચરિત્ર આપવાનું કામ કર્યું છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના આધારે યૌગન્ધરાયણના વ્યક્તિત્વને નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

● આદર્શ મહામંત્રી :

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્માં અને પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં યૌગન્ધરાયણ સર્વશ્રેષ્ઠ મહામંત્રી તરીકે નિરૂપાયેલો છે. પ્રદ્યોતનો મહામાત્ય શાલંકાયન પણ તેની સામે ટકી શકતો નથી. અમાત્ય તરીકે તેનામાં અદ્ભુત પ્રતિભા, બુદ્ધિચાતુર્ય, યોજના ઘડવાની શક્તિ, ઉત્કૃષ્ટ કાર્યશૈલી, ગતિશીલતા, આત્મવિશ્વાસ અને પ્રજાપ્રિયતા જેવા બધાં જ ગુણો વિદ્યમાન છે. તેથી જ ઉદયન સ્વેચ્છાએ કલા, સંગીત, અને પ્રણયથી યુક્ત જીવન જીવી શકે છે.

● સ્વામીભક્ત :

ઉદયન પ્રત્યે તેની વફાદારી અને ભક્તિ અજોડ છે. તે સંપૂર્ણ તન, મન, ધનથી રાજા અને રાજ્યની સમૃદ્ધિ, સુરક્ષા અને કલ્યાણના કાર્યોમાં અહર્નિશ વ્યાપ્ત દેખાય છે. તેનામાં છલકપટનો લેશમાત્ર સમાવેશ નથી. વાસ્તવિક રીતે નિષ્કામ ભાવથી

રાજા ઉદયન માટે તેણે પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું હતું. સંપૂર્ણ નાટકમાં માંડ માંડ દેખાતો યૌગન્ધરાયણ રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે રાજાની યશઃ વૃદ્ધિ માટે પડદા પાછળ રહીને યોજનાઓ ઘડી રહ્યો છે.

● બાહ્ય દેખાવ અને બિનઅંગત જીવન

મહાકવિ ભાસ એના બાહ્ય દેખાવ અને અંગત જીવન વિશે કંઈ પણ વિગત આપતા નથી, છતાં પ્રસંગો પરથી જણાય છે કે તેનું કોઈ વિશેષ અંગત જીવન નહોતું. તેનું સર્વસ્વ રાજ્ય માટે અર્પણ કરી દીધું છે. પહેલા અંકમાં પરિવ્રાજક-સંન્યાસીના વેશમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે અને વાસવદત્તાને પદ્માવતી પાસે સોંપીને ફરી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. છેલ્લે, છઠ્ઠા અંકમાં વાસવદત્તા અને ઉદયનના મિલનમાં સહાયક બને છે. આ રાષ્ટ્રસમર્પિત વ્યક્તિત્વના ધની યૌગન્ધરાયણ હતા.

● ઉત્કૃષ્ટ યોજના ઘડનાર રાજનીતિજ્ઞ

યૌગન્ધરાયણમાં યોજના ઘડવાની અને તેને સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં તે કોઈ ને કોઈ રીતે યોજના બનાવીને તેને સફળ બનાવવા પોતાનો ભોગ આપવા પણ તત્પર દેખાય છે. પ્રદ્યોતના કેદમાં રહેલા ઉદયનને ભગાડવાની યોજના હોય કે આરૂણિએ પચાઈ પાડેલા રાજ્યના ભાગને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની યોજના હોય. પદ્માવતી અને ઉદયનના વિવાહ માટે લાવાણક ગામમાં પોતે વાસવદત્તા સાથે બળી જવાની યોજના, પદ્માવતી પાસે થાપણ તરીકે મૂકવાની યોજના, પોતાની અનુપસ્થિતિમાં રૂમણવાનને રાજાની દેખભાળ માટે રાખવાની આ પ્રકારની આદ્યન્ત યોજનાઓને ઘડવામાં અને પૂર્ણ કરવામાં યૌગન્ધરાયણની પારંગતતા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

● માનવીય ગુણોથી સભર

ભલે યૌગન્ધરાયણ બહારથી કઠોર દેખાય પણ આ રાજનીતિજ્ઞનું હૃદય અત્યંત સ્નેહાળ અને સંવેદનશીલ છે. રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ માટે વાસવદત્તાને સંમત કરી પુનઃ ઉદયન સાથે સંયોગ કરાવવાની જવાબદારી તે પૂર્ણ નિષ્ઠાથી નિભાવી રહ્યો છે. પદ્માવતી સાથેનું બીજા લગ્ન રાજકીય અનિવાર્યતા હતી પરંતુ વાસવદત્તાને આ પ્રત્યેક ક્ષણની સાક્ષી બનાવીને ભવિષ્યમાં બંનેના પ્રેમમાં કોઈ ખટરાગ પેદા ન થાય તેની પૂરી કાળજી લઈને તે યોજના ઘડે છે. ઉદયન અને વાસવદત્તાનો વિશ્વાસ જીતવાનું મુખ્ય કારણ તેનામાં રહેલાં માનવીય ગુણો જ છે.

આ સિવાય તેનામાં અહંકાર, ઉદ્ધતાઈ, દ્વેષ, લોભ અને અતિમહત્વાકાંક્ષા જેવા દુર્ગુણો લેશમાત્ર પણ જોવા મળતા નથી. તેની વિનમ્રતા, વ્યવહારકુશળતા, બુદ્ધિચાતુર્ય, ઉજ્જવલ ચરિત્ર અને રાષ્ટ્રપ્રેમ તેના વ્યક્તિત્વમાં ચાર ગણો વધારો કરી આપે છે.

ઉપસંહાર

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં યૌગન્ધરાયણના વ્યક્તિત્વને યાણક્યના વ્યક્તિત્વ સાથે સરખાવી શકાય. આ નાટક વાંચતા આપણને ક. મા. મુનશીના 'ગુજરાતના નાથ'ના મંજુલ મહેતાનું અનાયાસે સ્મરણ થઈ જાય છે. એક રીતે કહી શકાય કે પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ હોય કે સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ બંનેમાં નાટકની પ્રત્યેક ઘટનાની પાછળ કોઈ ને કોઈ રીતે યૌગન્ધરાયણની સક્રિયતા અને સંચાલન જોઈ શકીએ છીએ.

4.5 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(અ) નીચેના પાત્રનું ચરિત્રચિત્રણ કરો.

1. વાસવદત્તા

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. પદ્માવતી

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

भासरयित स्वप्नवासवदत्तम् : अंक : १, २ अने ३

3. यौगन्धरायण

.....

.....

.....

.....

.....

.....

★ ★ ★

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

संस्कृत नाट्य, स्तोत्र अने मुक्तक काव्यो

SKTMJ-102

विभाग-2 स्वप्नवासवदत्तम् : अंक- ४ अने ५

अेकम : 1

अंक ४ (पूर्वार्ध)

अेकम : 2

अंक ४ (उत्तरार्ध)

अेकम : 3

अंक ५(पूर्वार्ध)

अेकम : 4

अंक ५ (उत्तरार्ध)

अेकम : 5

समीक्षात्मक प्रश्नो

स्वप्नवासवदत्तम् - चतुर्थोऽङ्कः पूर्वार्धः

: उपरेखा :

- 1.0 उद्देश्य
- 1.1 प्रस्तावना
- 1.2 मुख्य दृश्य
- 1.3 मूल ग्रंथ અને अनुवाद
- 1.4 टिप्पણ
- 1.5 तमारी प्रगति यकासो

1.0 उद्देश्य :

विद्यार्थीमित्रो, तमारा अभ्यासक्रमना नियत ऐकममां अध्यापन द्वारा तमे कथा दृष्टिबिंदुथी जे ते ऐकमनो अभ्यास करवाना छो ते प्रत्येक ऐकमना प्रारंभमां ज तमने जज्ञाववामां आवे छे. प्रथमवर्षना अभ्यासक्रमना पेपर नं. 2मां तमारे संस्कृत नाट्य, स्तोत्र અને मुक्तक काव्योનો अभ्यासक्रम लक्षणानो छे. तेना द्वितीय विभाग नाट्यसाहित्य अंतर्गत स्वप्नवासवदत्तम्नो अभ्यास अपेक्षित छे. प्रस्तुत ऐकम अंतर्गत भासकृत स्वप्नवासवदत्तम् नाटकना चतुर्थअंकना पूर्वार्धनो परियय कराववामां आवी रह्यो छे. आ नियत अभ्यासक्रम माटेना केटलाक पास उद्देश्यो छे, जेम के—

- विद्यार्थीओ संस्कृत नाट्यसाहित्यथी परिचित थाय.
- विद्यार्थीओ संस्कृत भाषाना वैभवथी परिचित थाय.
- विद्यार्थीओ स्वप्नवासवदत्तम्ना कथावस्तुथी परिचित थाय.
- विद्यार्थीओ अंक - ४ना नाटकीय रसमूल्योने ओणणे.

1.1 प्रस्तावना

महाकवि भास रचित स्वप्नवासवदत्तम् नाटकना चतुर्थ अंकनी शुरुआत प्रवेशकथी थाय छे. जेमां विदूषक અને येटी वय्येनो संवाद जेवा मणे छे.

प्रवेशक — नाटकना पूर्व અને हवे पछी प्रस्तुत थनार अंकना मुख्य दृश्य वय्येनी घटनाओ सूचवी बे अंक वय्ये सेतु तरीकेनी भूमिका लजववानुं कार्य प्रवेशक करे छे.

प्रवेशकनुं लक्षण -

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भको यथा ॥

अर्थात् - प्रवेशक એ છે જે નાટકના અતિગૌણ પાત્રો દ્વારા પ્રયોજવામાં આવે છે. બે અંકની મધ્યમાં પ્રયોજાય છે. પ્રવેશકની ભાષા પ્રાકૃત હોય છે. પ્રવેશકની બાકીની વાતો વિષ્કમ્બક પ્રમાણે જાણવી. આ પ્રમાણે જોતાં વિષ્કમ્બકનું અહીં લાગૂ પડતું લક્ષણ -

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

એટલે કે - વિષ્કમ્બક (અને પ્રવેશક) ભૂતકાળમાં ઘટેલી અને ભવિષ્યમાં ઘટનારી ઘટનાઓ વચ્ચેની પરિસ્થિતિ જણાવનાર હોય છે.

અહીં પ્રસ્તુત પ્રવેશક ત્રીજા અંકમાં પદ્માવતી અને ઉદયનના લગ્નની પૂર્વતૈયારીઓ દર્શાવાઈ જે ભૂતકાળની ઘટના અને ચતુર્થાંકના મુખ્યદૃશ્ય જ્યાં નાયક ઉદયન પ્રથમવાર મંચ પર આવનાર છે. તે બંને ઘટનાઓ વચ્ચે ઘટેલી ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્નની વિધિ અને મહોત્સવની મધુરિમા વિદૂષકના મુખે કવિ પ્રસ્તુત કરે છે. અહીં વિદૂષક અને ચેટીના સંવાદમાં એ પણ જાણવા મળે છે કે વિવાહ બાદ ઉદયન મગધમાં રોકાયેલ છે. અર્થાત્ મુખ્યદૃશ્ય જ્યાં ભજવાશે તે સ્થળ મગધનો રાજપ્રાસાદ છે.

અહીં વિદૂષકની હળવી, વ્યંગ્યાત્મક શૈલીમાં વૈભવી જીવન પ્રત્યે કટાક્ષ રજૂ થતો જોવા મળે છે.

1.2 મુખ્યદૃશ્ય -

નાટકનું મુખ્યદૃશ્ય મગધના રાજમહેલમાં આવેલ ઉદ્યાન-પ્રમદવનમાં ભજવાય છે.

નાટકના મુખ્યપાત્રો વાસવદત્તા, પદ્માવતી, ઉદયન, વિદૂષક, ચેટી આ દૃશ્યમાં જોવા મળે છે. અહીં પદ્માવતીનો ઉદયન પ્રત્યેનો અનુરાગ, ઉદયનનો વાસવદત્તા વિરહ, અપરાધબોધ તેમજ પદ્માવતીના ગુણો પ્રત્યેનો આદરભાવ જોવા મળે છે.

આ એકમમાં સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના ચતુર્થ અંકનો પૂર્વાંશ પ્રસ્તુત કરાયેલ છે જેમાં આરંભથી રાજા અને વિદૂષકના પ્રમદવનમાં જ્યાં પદ્માવતી અને વાસવદત્તા માધવી લતામંડપમાં બેઠા છે ત્યાં પહોંચવા સુધીનું દૃશ્ય નિરૂપવામાં આવેલું છે.

1.3 ચતુર્થોઽઙ્કઃ - મૂળગ્રંથ અને અનુવાદ

વિદૂષકઃ - (સહર્ષમ્) ધોઃ, દિષ્ટ્યા તત્રભવતો વત્સરાજસ્ય અભિપ્રેતવિવાહમઙ્ગલરમણીયઃ કાલો દૃષ્ટઃ । ધોઃ, કો નામૈતજ્જાનાતિ તાદૃશે વયમનર્થસલિલાવર્તે પ્રક્ષિપ્તાઃ પુનરુન્મડ્ઙ્ક્યામ ઇતિ । ઇદાનીં પ્રાસાદેષૂષ્યતે, અન્તઃપુરદીર્ઘિકાસુ સ્નાયતે, પ્રકૃતિમધુરસુકુમારાણિ મોદકખાદ્યાનિ યાદ્યન્ત ઇત્યનપ્સરસ્સંવાસ ઉત્તરકુરુવાસો મયાનુભૂયતે । એકઃ યત્નુ મહાન્ દોષઃ, મમાહારઃ

सुष्ठु न परिणमति, सुप्रच्छदनायां शय्यायां निद्रां न लभे, यथा वातशोणितमभित इव वर्तत
इति प्रेक्षे । भोः, सुखं न आमयरिभूतकल्यवर्तं च ।

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी — कुत्र नु खलु गतः आर्यवसन्तकः । (परिक्रम्यावलोक्य) अहो, एष आर्य वसन्तकः ।
(उपगम्य) आर्यवसन्तक, कः कालस्त्वामन्विष्यामि ।

विदूषकः — (दृष्ट्वा) किं निमित्तं भद्रे, मामन्विष्यसि ।

चेटी — अस्माकं भट्टिनी भणति 'अपि स्नातो जामाता' इति ।

विदूषकः — किंनिमित्तं भवति पृच्छति ।

चेटी — किमन्यत् । सुमनोवर्णकमानयामीति ।

विदूषकः — स्नातस्तत्रभवान् । सर्वमानयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम् ।

चेटी — किं निमित्तं वारयसि भोजनम् ।

विदूषकः — अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।

चेटी — ईदृश एव भव ।

विदूषकः — गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवतः सकाशं गच्छामि ।

(निष्क्रान्तौ)

इति प्रवेशकः

(ततः प्रविशति सपरिवारा पद्मावती, आवन्तिकावेशधारिणी वासवदत्ता च)

चेटी — किंनिमित्तं भर्तृदारिका प्रमदवनमागता ।

पद्मावती — हला, तानि तावच्छेफालिकागुल्मकानि प्रेक्षे कुसुमितानि वा न वेति ।

चेटी — भर्तृदारिके, तानि कुसुमितानि नाम । प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिकालम्बकैराचितानि
कुसुमैः ।

पद्मावती — हला, यद्येवं, किमिदानीं विलम्बसे ।

चेटी — तेन ह्यस्मिन् शिलापट्टके मुहूर्तमुपविशतु भर्तृदारिका । यावदहमपि कुसुमावचयं
करोमि ।

पद्मावती - आर्ये, किमत्रोपविशावः ।

वासवदत्ता - एवं भवतु । (उभे उपविशतः)

चेटी - (तथा कृत्वा) प्रेक्षतां प्रेक्षतां भर्तृदारिका अर्धमनःशिलापट्टकैरिव शेफालीकाकुसुमैः
पूरितं मेऽञ्जलिम् ।

पद्मावती - (दृष्ट्वा) अहो विचित्रता कुसुमानाम् । प्रेक्षतामार्या ।

वासवदत्ता - अहो दर्शनीयता कुसुमानाम् ।

चेटी - भर्तृदारिके, किं भूयोऽवचेष्टामि ।

पद्मावती - हला, मा मा भूयोऽवचित्य ।

वासवदत्ता - हला, किंनिमित्तं वारयसि ।

पद्मावती - आर्यपुत्र इहागत्येमां कुसुमसमृद्धिं प्रेक्ष्य संमानिता भवेयम् ।

वासवदत्ता - हला, प्रियस्ते भर्ता ।

पद्मावती - आर्ये, न जानामि आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) दुष्करं खल्वहं करोमि । इयमपि नामैवं मन्त्रयते ।

चेटी - अभिजातं खलु भर्तृदारिकया मन्त्रितं 'प्रियो मे भर्ता' इति ।

पद्मावती - एकः खलु मे सन्देहः ।

वासवदत्ता - किं किम् ?

पद्मावती - यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्या वासवदत्ताया इति ।

वासवदत्ता - अतोऽप्यधिकम् ।

पद्मावती - कथं त्वं जानासि ?

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) हम्, आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः । एवं तावद्
भणिष्यामि । (प्रकाशम्) यद्यल्पः स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।

पद्मावती - भवितव्यम् ।

चेटी - भर्तृदारिके, साधु भर्तारं भण, 'अहमपि वीणां शिक्षिष्य' इति ।

पद्मावती - उक्तो मयार्यपुत्रः ।

वासवदत्ता - ततः किं भणितम् ?

पद्मावती - अभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य तूष्णीकः संवृतः ।

वासवदत्ता - ततस्त्वं किमिव तर्कयसि ।

पद्मावती - तर्कयाम्यार्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मृत्वा दाक्षिण्यतया ममाग्रतो न रोदित्तीति ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) धन्या खल्वस्मि, यद्येवं सत्यं भवेत् ।

(ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च)

विदूषकः - ही, ही, प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रमदवनम् ।
इतस्तावद् भवान् ।

राजा - वयस्य वसन्तक, अयमयमागच्छामि ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेषवः पातिताः ।

तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं

पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः ॥ १ ॥

विदूषकः - कुत्र नु खलु गता तत्रभवती पद्मावती । लतामण्डपं गता भवेत्, उताहो
आसनकुसुमसंचितं व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्वततिलकं नाम शिलापट्टकं गता भवेत्,
अथवा अधिककटुगन्धसप्तच्छदवनं प्रविष्टा भवेद्, अथवा लिखितमृगपक्षिसंकुलं दारुपर्वतकं
गता भवेत् । (ऊर्ध्वमवलोक्य) ही ही, शरत्कालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयां
सारसर्पिकं यावत् समाहितं गच्छन्तीं प्रेक्षतां तावद् भवान् ।

राजा - वयस्य, पश्याम्येनाम् -

ऋज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च, सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।

निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य, सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम् ॥ २ ॥

चेटी - प्रेक्षतां प्रेक्षतां भर्तृदारिका एतां कोकनदमालापाण्डुरमणीयां सारसर्पिकं यावत्
समाहितं गच्छन्तीम् । अहो भर्ता ।

पद्मावती – हम्, आर्यपुत्रः । आर्ये तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि । तदिमं तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशामः ।

वासवदत्ता – एवं भवतु । (तथा कुर्वन्ति)

विदूषकः – तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

राजा – कथं भवान् जानाति ।

विदूषकः – इमानपचितकुसुमान् शेफालिकागुच्छकान् प्रेक्षतां तावद् भवान् ।

राजा – अहो विचित्रता कुसुमस्य । वसन्तक –

वासवदत्ता – (आत्मगतम्) वसन्तकसंकीर्तनेनाहं पुनर्जानामि उज्जयिन्यां वर्त इति ।

राजा – वसन्तक, अस्मिन्नेवासीनौ शिलातले पद्मावतीं प्रतीक्षिष्यावहे ।

विदूषकः – भोः तथा । (उपविश्योत्थाय) ही ही शरत्कालतीक्ष्णो दुःसह आतपः । तदिमं तावन्माधवीमण्डपं प्रविशावः ।

राजा – बाढम् । गच्छाग्रतः ।

विदूषकः – एवं भवतु । (उभौ परिक्रामतः)

पद्मावती – सर्वमाकुलं कर्तुकाम आर्यवसन्तकः । किमिदानीं कुर्मः ।

चेटी – भर्तृदारिके, एतां मधुकरपरिनिलीनामवलम्बलतामवधूय भर्तारं वारयिष्यामि ।

पद्मावती – एवं कुरु ।

(चेटी तथा करोति)

विदूषकः – अविधा अविधा, तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।

राजा – किमर्थम् ।

विदूषकः – दास्याःपुत्रैर्मधुकरैः पीडितोऽस्मि ।

राजा – मा मा भवानेवम् । मधुकरसंत्रासः परिहार्यः । पश्य,

मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभिः प्रियाभिरुपगूढाः ।

पादन्यासविषण्णा वयमिव कान्तावियुक्ताः स्युः ॥ ३ ॥

विदूषकः - एवं भवतु ।

(उभावुपविशतः)

• अनुवाद

(त्यारबाद विदूषक प्रवेश करे छे)

विदूषक - (हर्षपूर्वक) ओछो.. भाग्यवशात् में वत्सदेशना राजा महाराज उदयनना अपेक्षित विवाहनो मंगल अने सुंदर प्रसंगवाणो समय माण्यो. ओछो ... कोने ખબર હતી કે અનર્થરૂપી જલના વમળમાં સપડાયેલા અમે ફરીથી બહાર આવી શકીશું? ... અત્યારે તો રાજભવનોમાં રહેવા મળે છે, અંત:પુરની સ્નાનવાપીઓમાં સ્નાન કરવા મળે છે, પ્રકૃતિથી સ્વાદિષ્ટ અને લસબસતાં લાડુના રસથાળ જમવા મળે છે, એટલે અપ્સરાઓ વિનાના ઉત્તરકુરુનિવાસરૂપ સ્વર્ગમાં જાણે કે રહેતો હોઉં એવો અનુભવ થાય છે. એક જ મોટો દોષ છે કે મારો ખોરાક બરાબર પચતો નથી. સારી રીતે પાથરેલી પથારીમાં પણ ઊંઘ આવતી નથી, જાણે વાયુ અને લોહીનો વિકાર ચારેબાજુ હોય એવું અનુભવ્યા કરું છું. અરે ! રોગથી ઘેરાયેલ હોય તેથી નાસ્તો પણ ન કરી શકાય એ કાંઈ સુખ ન કહેવાય.

(ત્યારબાદ ચેટી પ્રવેશે છે)

ચેટી - આર્ય વસન્તક ક્યાં ગયા ? (ચારેબાજુ ફરીને ધ્યાનપૂર્વક જોઈને) ઓહો.. આ રહ્યા આર્ય વસન્તક, (નજીક જઈને) આર્ય વસન્તક, કેટલી વારથી હું તમને શોધું છું !

વિદૂષક - (જોઈને) બહેન ! શા કારણથી મને શોધો છો ?

ચેટી - અમારી રાજમાતા પૂછાવે છે કે - 'જમાઈએ સ્નાન કરી લીધું?'

વિદૂષક - બહેન ! શા માટે આવું પૂછે છે ?

ચેટી - બીજું શું હોય ? હું ફૂલ-શણગાર લઈ આવું એટલા માટે.

વિદૂષક - હા. મહારાજે સ્નાન કરી લીધું છે. આપ બધું જ લઈ આવો. માત્ર ભોજન ન લાવશો.

ચેટી - શા માટે ભોજનની ના કહો છો ?

વિદૂષક - અભાગ્યશાળી એવા મારા પેટમાં કોયલોની આંખ ફરે તેમ ગરબડ થયેલી છે.

येटी - आवा ज रહેजे.

विदूषक - आप श्रीमती जओ. हुं पश मलाराजनी पासे जउं छुं.

(अंने जय छे)

प्रवेशक पूरो थयो.

(त्यारबाद सेवकवर्गसाथे पद्मावती अने आवन्तिकानो वेश धारण करेली वासवदत्ता प्रवेशे छे)

येटी - राजकुमारीज ! आप शा माटे प्रमदवनमां आव्या छे ?

पद्मावती - सपी ! पेला शेफालिकानी कणीओना गुच्छ भीली गया के नहीं ते जेवा माटे.

येटी - राजकुमारीज, अे तो भीली ज गया छे. वय्ये वय्ये परवाणा परोवेलां भोतीनां गुच्छनी जेम ते झूलोथी जयित छे.

पद्मावती - सपी, जे अेम डोय तो हवे शा माटे भोडुं करे छे ?

येटी - तो पछी आप आ शिलापट पर थोडीवार बेसो त्यां सुधीमां हुं झूलो यूंटी लावुं छुं.

पद्मावती - आर्ये ! अहीं बेसीअे ?

वासवदत्ता - हा. अेम ज करीअे. (अन्ने बेसे छे)

येटी - (कह्या प्रमाणे करीने) जुओ जुओ राजकुमारीज ! मनःशिलाना टुकडा जेवी दांडीवाणां शेफालिकाना पुष्पोथी लरायेली मारी अंजलि जुओ.

पद्मावती - (जेधने) ओहो... ! झूलोनुं वैविध्य केवुं छे. जुओ जुओ आर्या.

वासवदत्ता - आहा.. ! झूलोनी रमणीयता अद्भुत छे.

येटी - राजकुमारीज ! शुं वधारे झूलो यूंटी लावुं ?

पद्मावती - सपी ! ना ना .. वधारे झूलो यूंटवानुं रહેवा दे.

वासवदत्ता - सपी ! शा माटे रोके छे ?

पद्मावती — आर्यपुत्र अहीं आवीने आ झूलोनो वैभव जेशे तो हुं तेमनो आदर मेणवीश.

वासवदत्ता — सप्पी ! शुं तमने स्वामी वडाला छे ?

पद्मावती — आर्ये ! अे हुं ज्ञासती नथी. परंतु अेमना विरहमां व्यग्र बनी जउं छुं.

वासवदत्ता — (मनमां) हुं परेपर अधरुं काम करुं छुं. आ पण अेवुं ज कहे छे.

येटी — ‘ मने स्वामी प्रिय छे’ अेम राजकुमारीअे कुलीनने शोभे ते रीते योग्य ज कह्युं छे.

पद्मावती — परंतु मने अेक संदेह छे.

वासवदत्ता — शुं शुं ?

पद्मावती — जे प्रमासे मने आर्यपुत्र प्रिय छे तेम आर्या वासवदत्ताने पण रह्या ज हसे ने ?

वासवदत्ता — अेथी पण वधारे ...

पद्मावती — तमे कर्ह रीते ज्ञासो छो ?

वासवदत्ता — (मनमां) हं. ! आर्यपुत्र प्रत्येना पक्षपातने कारसे माराथी शिष्टायारनुं उल्लंघन थर्ह गयुं. तो पछी हवे आ प्रमासे कहीश. (मोटेथी) जे ओछो स्नेह डोत तो तेसी पोताना आत्मीयजनोने छोडत नही.

पद्मावती — डोर्ह शके.

येटी — राजकुमारी ! उचित छे के तमे स्वामीने कडो के ‘हुं पण वीणा वगाडतां शीपीश’

पद्मावती — में आर्यपुत्रने कह्युं हतुं.

वासवदत्ता — तो पछी तेमसे शुं कह्युं ?

पद्मावती — भोल्या विना थोडो उंउो निःश्वास नापीने मौन रह्या.

वासवदत्ता — तो पछी तमे शुं विचारो छो ?

पद्मावती — विचारुं छुं के आर्या वासवदत्ताना गुणोने याद करीने आभिजात्यने लीधे मारी समक्ष रडता नथी.

वासवदत्ता — (मनमां) जे आवुं डोय तो हुं परेपर भाग्यशाणी छुं.

(त्यारबाद राज अने विदूषक प्रवेशे छे)

विदूषक — डी, डी, यूँटतां पडी गयला बंधुजवना पुष्यो जयां त्यां वेराया छे जेने लीधे प्रमदवन रमणीय लागे छे. तो पछी आप आ तरफ पधारो.

राज — मित्र वसन्तक ! हुं आ आव्यो.

‘ज्यारे हुं उज्जयिनी गयो હતો ત્યારે મન ભરીને અવન્તિરાજપુત્રીને જોઈ કોઈક અવર્ણનીય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો. આ સમયે કામદેવે મને પાંચ બાણો માર્યા હતા. જેના થકી આજે પણ મારું હૃદય ઘવાયેલું છે. અને વળી, અહીં અમે ફરીથી વીંધાયા. જો કામદેવને ‘પાંચબાણવાળો’ કહેવાતો હોય તો આ છઠ્ઠું બાણ ક્યાંથી માર્યું?’ (૧)

વિદૂષક — રાણી પદ્માવતી ક્યાં ગયા ? લતામંડપ તરફ ગયા હશે ? અથવા ‘અસન’ ફૂલોથી યુક્ત જાણે કે વ્યાઘ્રચર્મથી મઢેલ હોય એવા ‘પર્વતતિલક’ નામની શિલાના પટ્ટ પર ગયા હશે ?, કે પછી અત્યંત તીખી ગંધવાળા સપ્તચ્છવનમાં પ્રવેશ્યા હશે. કે વળી, પશુ-પક્ષીઓના ચિત્રોથી ભરાયેલ એવી લાકડાની ટેકરી પર ગયા હશે. (ઊપરની તરફ જોઈને) હી હી ! શરદ ઋતુના લીધે વાદળ વિનાના આકાશમાં બલદેવના ફેલાયેલા સફેદ બાહુઓ જેવી જોવાલાયક સારસ પંખીઓની જઈ રહેલી હારમાળા કે જે સીધી જઈ રહી છે તેને આપ શ્રીમાન જુઓ.

રાજ — મિત્ર ! હું તેને જોઉં છું.

સીધી અને લાંબી, ખોવાયેલી અને ઊંચી-નીચી, જ્યારે વળાંક લે છે ત્યારે સપ્તર્ષિ-તારાસમૂહની જેમ વાંકી-ચૂકી થતી, પોતાની કાંચળી ઉતારી રહેલા સર્પના પેટ જેવા સ્વચ્છ આકાશને જાણે બે ભાગમાં વહેંચતી હોય તેવી આ સારસપંક્તિ દેખાય છે. (૨)

ચેટી — જુઓ જુઓ, રાજકુમારીજી ! આ રક્તકમળની માળા જેવી સ્વચ્છ અને સુંદર એકસાથે ઊડી રહેલા સારસોની હારમાળા જઈ રહી છે. અરે ! આ તો મહારાજ !

પદ્માવતી — હં ! આ તો આર્યપુત્ર છે. આર્યે ! તમારે લીધે હું આર્યપુત્રને મળવાનું નિવારું છું. તો પછી આ માધવીલતામંડપની અંદર જઈએ.

વાસવદત્તા — એ જ પ્રમાણે કરીએ. (તે પ્રમાણે કરે છે)

વિદૂષક — માનનીયા પદ્માવતી અહીં આવીને જતા રહ્યા હશે.

राज - तमे कथं रीते जाणो एषो ?

विदूषक - आ यूँटवामां आवेला इलोवाणा शेफालिका पुष्योना गुच्छने आप जुओ.

राज - वसन्तक ! पुष्यो केवा सुंदर ए !

वासवदत्ता - (मनमां) 'वसन्तक' अ संबोधन सांभणीने जाणो इरीथी उज्जयिनीमां
डोउं अेवुं अनुभवुं एं.

राज - वसन्तक ! आ शिलापट्ट पर बेसीने पद्मावतीनी राह जेईअे.

विदूषक - भले, अेम ज करीअे. (बेसीने तरत उल्मा थई ने) डी डी ! शरदऋतुनो
तीव्र तडको सहन करवो कठिन ए. तो पछी आ माधवीलतामंडपनी अंदर प्रवेशीअे.

राज - भले. आगण जाओ.

विदूषक - अे ज प्रमाणे करीअे. (अंने परिक्रमा करे ए)

पद्मावती - आर्य वसन्तक जाणो अंधुं ज भेणसेण करवा मागता डोय तेम लागे ए.
हवे आपणे शुं करीशुं ?

येटी - राजकुमारीज ! आ भमराओथी भरपूर लटकती लताने हलावीने स्वामीने
आवतां रोडुं ?

पद्मावती - सारुं अेम कर.

(येटी अे प्रमाणे करे ए)

विदूषक - अयावो अयावो, आपश्री त्यां ज उल्मा रहो, उल्मा रहो.

राज - शा माटे ?

विदूषक - आ दासीपुत्र भमराओ मने कनडे ए.

राज - ना ना. आपे अेम न कहेवुं जेईअे. भमराओने त्रास आपवानुं अंध करवुं
जेईअे. जुओ -

मधना उन्मादथी गुंजारव करता भमराओ प्रेमनी पीडाथी संतप्त प्रियाओ साथे
आलिंगित ए. आ भमराओ आपणा पग मूकवाने लीधे जेवी रीते अमे तेवी रीते
तेओ पण प्रियाथी वियुक्त थशे. (उ)

आथी आपणे अहीं ज बेसीअे.

विदूषक - लले. अेम ज करीअे.

(अंने बेसे छे)

1.4 टिप्पणः

1.4.1 अन्वयः -

श्लोकः १. मयि उज्जयिनीं गते (सति) स्वैरम् अवन्तिराजतनयां दृष्ट्वा कामपि अवस्थां गते सति तदा कामेन पंचेषवः पातिताः । तैः मम हृदयम् अद्यापि सशल्यमेव । भूयः च वयं विद्धाः । यदा मदनः पंचेषुः, अयं षष्ठः शरः कथं पातितः ? (शार्दूलविक्रीडितम्)

श्लोकः २. ऋज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च निवर्तनेषु सप्तर्षिवंश कुटिलां च निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य अम्बरतलस्य सीमां विभज्यमानाम् इव (सारसपंक्तिं पश्यामि ।) (वसन्ततिलका)

श्लोक - ३. मधुमदकलाः मदनार्ताभिः प्रियाभिः उपगूढाः मधुकराः पादन्यासविषण्णाः वयम् इव कान्तावियुक्ताः स्युः । (आर्या)

1.4.2 शब्दार्थ -

दिष्ट्या - सद्भाष्ये

तत्रभवतः - ते माननीयना. नाटकोमां तत्रभवान्/भवती तथा अत्रभवान् / भवती मानार्थे प्रयोजवामां आवता शब्दो छे.

उन्मङ्क्ष्यामः - अभो अडार आवीशुं. (उद् + मस्ज्) डूअवुं अर्थवाणा धातुनुं लविष्यकाण उत्तमपुरुष अडुवयननुं रूप.

उत्तरकुरुवासः - सिद्धभूमि. जयां सर्वाविध वैभव सुलभ छे.

वातशोणितम् - लोही अने वायुना विकारथी जन्मतो अेक प्रकारनो रोग.

आत्मगतम् - मनमां. आ अेक प्रकारनी रंगसूयना छे. नाटकोमां जयारे नट कोछे वात मनमां अोलवा मागे तयारे त्रिपताक - त्रश आंगणीओनी मुद्रा मंय पर विद्यमान अन्य पात्रो समक्ष करी, प्रेक्षको तरङ्ग मुअ राभीने संवाद अोले तयारे ते मनमां अोली रडेल छे तेम समजवामां आवे.

प्रकाशम् — आ એક પ્રકારની રંગસૂચના છે. જ્યારે કોઈ નટ મનમાં ઉક્તિ બોલ્યા બાદ પ્રેક્ષકો અને નટોને સૌને ઉદ્દેશીને સંવાદ બોલે ત્યારે તે પહેલાં આ પ્રકારની રંગસૂચના આપવામાં આવે છે. આ સમયે મનમાં બોલનાર નટે જે ત્રિપતાકની મુદ્રા કરેલ હોય તેને તે હટાવી લે છે.

1.4.3 વ્યાકરણ —

• સન્ધિ —

- દીર્ઘસન્ધિ — પ્રાસાદેષૂષ્યતે (પ્રાસાદેષુ + ઉષ્યતે), મયાનુભૂયતે (મયા + અનુભૂયતે), મમાહારઃ (મમ + આહારઃ), મમાર્યપુત્રઃ (મમ + આર્યપુત્રઃ), મમાગ્રતઃ (મમ + અગ્રતઃ)

- યણ્ સન્ધિ — યદ્યેવમ્ (યદિ + એવમ્), હ્યસ્મિન્ (હિ + અસ્મિન્), ખલ્વહમ્ (ખલુ + અહમ્), તર્કયામ્યાર્યાયાઃ (તર્કયામિ + આર્યાયાઃ)

- વૃદ્ધિ સન્ધિ — નામૈતત્ (નામ + એતત્), નામૈવં (નામ + એવમ્), તથૈવાર્યાયાઃ (તથા + એવ + આર્યાયાઃ)

- વ્યંજન સન્ધિ - નામૈતજ્જાનાતિ (એતદ્ + જાનાતિ) (શ્ચુત્વસન્ધિ), તાવચ્છેફાલિકા (તાવત્ + શેફાલિકા) (શ્ચુત્વ + છત્વ), વિદૂષકશ્ચ (વિદૂષકઃ + ચ) (વિસર્ગ — સ્ — શ) (શ્ચુત્વ)

- વિસર્ગ સન્ધિ — કાલો દૃષ્ટઃ - કાલઃ + દૃષ્ટઃ (વિસર્ગ - ઓ), પ્રવાલાન્તરિતૈરિવ - પ્રવાલાન્તરિતૈઃ + ઇવ (વિસર્ગ - ર્), ભૂયોઽવચેષ્યામિ - ભૂયઃ + અવચેષ્યામિ (વિસર્ગ - ઓ + અ - પૂર્વરૂપ), ભૂયોઽવચિત્ય - ભૂયઃ + અવચિત્ય (વિસર્ગ - ઓ + અ - પૂર્વરૂપ), અતોઽપ્યધિકમ્ - અતઃ + અપિ + અધિકમ્ (વિસર્ગ - ઓ + અ - પૂર્વરૂપ, ઇ+અ યણ્), પ્રિયો મે - પ્રિયઃ + મે (વિસર્ગ - ઓ), તતસ્ત્વમ્ - તતઃ + ત્વમ્ (વિસર્ગ - સ્), વિદૂષકશ્ચ - વિદૂષકઃ + ચ (વિસર્ગ - સ્ - શ)

• સમાસ —

અભિપ્રેતવિવાહમઙ્ગલરમણીયઃ - અભિપ્રેતઃ ચાસૌ વિવાહઃ - અભિપ્રેતવિવાહઃ, રમણીયઃ ચાસૌ કાલઃ - રમણીયકાલઃ, મઙ્ગલેન રમણીયકાલઃ - મઙ્ગલરમણીયકાલઃ ।

અનર્થસલિલાવર્તે - અનર્થ એવ સલિલમ્ - અનર્થસલિલમ્, તસ્ય આવર્તઃ - અનર્થસલિલાવર્તઃ તસ્મિન્ ।

અન્તઃપુરદીર્ઘિકાસુ - અન્તઃપુરસ્ય દીર્ઘિકાઃ - અન્તઃપુરદીર્ઘિકાઃ તાસુ ।

અનપ્સરસ્સંવાદઃ - અપ્સુ સરન્તિ ઇતિ અપ્સરસઃ તાસાં સંવાસઃ - અપ્સરસ્સંવાસઃ, ન વિદ્યતે યસ્મિન્ અપ્સરસ્સંવાસઃ ઇતિ અનપ્સરસ્સંવાસઃ ।

आमयपरिभूतम् - आमयेन परिभूतम् - आमयपरिभूतम् ।

अकल्यवर्तम् - न विद्यते कल्यवर्तः यस्मिन् तत् - अकल्यवर्तम् ।

सुमनोवर्णकम् - सुमनसां वर्णकानां च समाहारः ।

प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयम् - प्रचितानि पतितानि च यानि बन्धुजीवकुसुमानि तेषां विरलश्चासौ पातः तेन रमणीयम् ।

अधिककटुकगन्धससच्छदवनम् - अधिकः चासौ कटुकः तादृशः गन्धः येषां तादृशाः ससच्छदाः तेषां वनम् ।

आलिखितमृगपक्षिसंकुलम् - आलिखिताः मृगाः पक्षिणः च तैः संकुलम् ।

प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयाम् - प्रसारितः बलदेवस्य बाहुः तमिव इव दर्शनीयाम् ।

निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य - निर्मुच्यमानस्य भुजगस्य उदरम् इव निर्मलम् तस्य ।

कोकनदमालापाण्डुररमणीयाम् - कोकनदानां माला इव पाण्डुरा च रमणीया च ।

पादन्यासविषण्णाः - पादानां न्यासः तेन विषण्णाः ।

1.5 तमारी प्रगति यकासोः

- नीयेना वक्ताओ साथे उक्तिओने जेओ

वक्ता	उक्ति
१) विदूषकः	१) यद्यल्पः स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।
२) राजा	२) ईदृश एव भव ।
३) पद्मावती	३) ममाहारः सुष्ठु न परिणमति ।
४) वासवदत्ता	४) मधुकरसन्नासः परिहार्यः ।
५) चेटा	५) आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि ।

(जवाय -)

- योग्य विकल्प पसंद करी नीयेनी पाली जग्या पूरो

- १) आर्यवसन्तक, कः कालः त्वाम् ————— । (अन्विष्यामि/अवेक्ष्यामि)
- २) हला, यद्येवं, किमिदानीं ————— । (विलम्बसे/विलप्यसे)
- ३) अहो विचित्रता ————— । (बालकानाम्/कुसुमानाम्)

४) एकः — मे सन्देहः । (ननु/खलु)

५) आर्यपुत्रपक्षपातेन ————— समुदाचारः । (अपक्रान्तः/अतिक्रान्तः)

(जवाब —

)

• नीचेना प्रश्नोना अेक वाक्यमां जवाब आपो

१) विदूषकने केवुं भोजन मणे छे ?

२) येटी वसन्तकने शा माटे शोधे छे ?

३) पद्मावती प्रमदवनमां शा माटे जय छे ?

४) राजने प्रमदवनमां आवता जेई पद्मावती वगेरे क्यां संताय छे ?

५) राजने मंडपमां प्रवेशता रोकवा येटी शो उपाय करे छे ?

• • •

રૂપરેખા :

- 2.0 ઉદ્દેશ્ય
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ચતુર્થોઽઙ્કઃ મૂળગ્રંથ અને અનુવાદ
- 2.3 દિપ્પણ
- 2.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2.0 ઉદ્દેશ્ય :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમારા અભ્યાસક્રમના નિયત એકમમાં અધ્યાપન દ્વારા તમે કયા દૃષ્ટિબિંદુથી જે તે એકમનો અભ્યાસ કરવાના છો તે પ્રત્યેક એકમના પ્રારંભમાં જ તમને જણાવવામાં આવે છે. પ્રથમવર્ષના અભ્યાસક્રમના પેપર નં.2માં તમારે સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યોનો અભ્યાસક્રમ ભણવાનો છે. તેના દ્વિતીય વિભાગ નાટ્યસાહિત્ય અંતર્ગત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્નો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે. પ્રસ્તુત એકમ અંતર્ગત ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ નાટકના ચતુર્થઅંકના ઉત્તરાર્ધનો પરિચય કરાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ નિયત અભ્યાસક્રમ માટેના કેટલાક ખાસ ઉદ્દેશ્યો છે, જેમ કે—

- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સાહિત્યથી પરિચિત થાય.
- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત નાટ્યસંબંધી તત્ત્વોથી પરિચિત થાય.
- વિદ્યાર્થીઓ ભાસના કવિત્વનો પરિચય કેળવે.
- વિદ્યાર્થીઓ અંક-4ના નાટ્ય કથાવસ્તુને ઓળખે.

2.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ના ચતુર્થ અંકનો ઉત્તરાંશ પ્રસ્તુત કરાયેલ છે જેમાં રાજા અને વિદૂષક વચ્ચેની રમૂજમાં થતી વાતચીત અને તેના દ્વારા રાજાનો વાસવદત્તા પ્રત્યેનો પ્રણય, વિરહ તેમજ પદ્માવતી પ્રત્યેનો ગુણાદર, પદ્માવતીનું આભિજાત્ય, વિદૂષક અને રાજાનું સ્ત્રી દાક્ષિણ્ય વગેરે દર્શ્યો જોવા મળે છે.

2.2 ચતુર્થોઽઙ્કઃ - મૂળગ્રંથ અને અનુવાદ

चेटी - भर्तृदारिके, रुद्धाः खलु स्मो वयम् ।

पद्मावती - दिष्टयोपविष्ट आर्यपुत्रः ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्रः ।

चेटी - भर्तृदारिके, साश्रुपाता खल्वार्याया दृष्टिः ।

वासवदत्ता - एषा खलु मधुकराणामविनयात् काशकुसुमरेणुना पतितेन सोदका मे दृष्टिः ।

पद्मावती - युज्यते ।

विदूषकः - भोः शून्यं खल्विदं प्रमदवनम् । प्रष्टव्यं किंचिदस्ति । पृच्छामि भवन्तम् ।

राजा - छन्दतः ।

विदूषकः - का भवतः प्रिया, तदानीं तत्रभवती वासवदत्ता, इदानींपद्मावती वा ।

राजा - किमिदानीं भवान् महति बहुमानसंकटे मां न्यस्यति ।

पद्मावती - हला, यादृशे संकटे निक्षिप्त आर्यपुत्रः ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) अहं च मन्दभागा ।

विदूषकः - स्वैरंस्वैरं भणतु भवान् । एकोपरता, अपरा असन्निहिता ।

राजा - वयस्य, न खलु न खलु ब्रूयाम् । भवांस्तु मुखरः ।

पद्मावती - एतावता भणितमार्यपुत्रेण ।

विदूषकः - भोः, सत्येन शपामि, कस्मा अपि नाख्यास्ये । एषा सन्दृष्टा मे जिह्वा ।

राजा - नोत्सहे सखे, वक्तुम् ।

पद्मावती - अहो अस्य पुरोभागिता । एतावता हृदयं न जानाति ।

विदूषकः - किं न भणति मम । अनाख्यायास्माच्छिलापट्टान्न शक्यमेकपदमपि गन्तुम् ।

एष रुद्धोऽत्रभवान् ।

राजा - किं बलात्कारेण ।

विदूषकः - आम्, बलात्कारेण ।

राजा - तेन हि पश्यामस्तावत् ।

विदूषकः - प्रसीदतु प्रसीदतु भवान् । वयस्यभावेन शापितोऽसि, यदि सत्यं न भणसि ।

राजा - का गतिः । श्रूयताम् ।

पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः ।

वासवदत्ताबद्धं न तु तावन्मे मनो हरति ॥ ४ ॥

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) भवतु भवतु । दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य । अहो, अज्ञातवासोऽप्यत्र बहुगुणः संपद्यते ।

चेटी - भर्तृदारिके, अदाक्षिण्यः खलु भर्ता ।

पद्मावती - हला, मा मैवम् । सदाक्षिण्य एवार्यपुत्रः, य इदानीमप्यार्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मरति ।

वासवदत्ता - भद्रे, अभिजनस्य सदृशं मन्त्रितम् ।

राजा - उक्तं मया । भवानिदानीं कथयतु । का भवतः प्रिया, तदा वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती - आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।

विदूषकः - किं मे विप्रलपितेन । उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते ।

राजा - वैधेय, मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे ।

विदूषकः - किं मामपि बलात्कारेण ।

राजा - कथंकिं, बलात्कारेण ।

विदूषकः - तेन हि न शक्यं श्रोतुम् ।

राजा - प्रसीदतु, प्रसीदतु महाब्राह्मणः । स्वैरंस्वैरमभिधीयताम् ।

विदूषकः - इदानीं शृणोतु भवान् । तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता । तत्रभवती पद्मावती तरुणी दर्शनीया अकोपना अनहंकारा मधुरवाक् सदाक्षिण्या । अयं चापरो महान्गुणः, स्निग्धेन भोजनेन मां प्रत्युद्गच्छति, 'कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तकः' इति ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) भवतु भवतु, वसन्तक, स्मरेदानीमेतत् ।

राजा - भवतु भवतु, वसन्तक सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै ।

विदूषकः - अविधा वासवदत्ता । कुत्र वासवदत्ता । चिरात् खलूपरता वासवदत्ता ।

राजा - (सविषादम्) एवम् । उपरता वासवदत्ता ।

अनेनपरिहासेन व्याक्षिप्तं मे मनस्त्वया ।

ततो वाणी तथैवेयं पूर्वाभ्यासेन निस्सृता ॥ ५ ॥

पद्मावती - रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेनविसंवादितः ।

वासवदत्ता - (आत्मगतम्) भवतु भवतु, विश्वस्तास्मि । अहो, प्रियं नाम ईदृशं वचनमप्रत्यक्षं श्रूयते ।

विदूषकः - धारयतु धारयतु भवान् । अनतिक्रमणीयो हि विधिः । ईदृशमिदानीमेतत् ।

राजा - वयस्य, न जानाति भवानवस्थाम् । कुतः -

दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः, स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।

यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह बाष्पं, प्रासन्नृण्या याति बुद्धिः प्रकाशम् ॥ ६ ॥

विदूषकः - अश्रुपातक्लिन्नं खलु तत्रभवतो मुखम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

(निष्क्रान्तः)

पद्मावती - आर्ये, बाष्पाकुलपटान्तरितमार्यपुत्रस्य मुखम् । यावन्निष्क्रमामः ।

वासवदत्ता - एवं भवतु । अथवा तिष्ठ त्वम् । उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वायुक्तं निर्गमनम् । अहमेव गमिष्यामि ।

चेटी - सुश्वार्या भणति । उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका ।

पद्मावती - किं न खलुप्रविशामि ।

वासवदत्ता - हला, प्रविश । (इत्युक्त्वा निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य)

विदूषकः - (नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा) एषा तत्रभवती पद्मावती ।

पद्मावती - आर्यवसन्तक, किमेतत् ।

विदूषकः - एतदिदम् । इदमेतत् ।

पद्मावती - भणतु भणत्वार्यो भणतु ।

विदूषकः - भवति, वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाक्षिनिपतितेन साश्रुपातं खलु तत्रभवतो मुखम् । तद् गृह्णातु भवतीदं मुखोदकम् ।

पद्मावती - (आत्मगतम्) अहो, सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य एव भवति । (उपेत्य) जयत्वार्यपुत्रः । इदं मुखोदकम् ।

राजा - अये पद्मावती । (अपवार्य) वसन्तक, किमिदम् ।

विदूषकः - (कर्णे) एवमिव ।

राजा - साधु वसन्तक, साधु । (आचम्य) पद्मावति, आस्यताम् ।

पद्मावती - यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

(उपविशति)

राजा - पद्मावती,

शरच्छांकगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।

काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥ ७ ॥

(आत्मगतम्)

इयं बाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत् ।

कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु कातरः ॥ ८ ॥

विदूषकः - उचितं तत्रभवतो मगधराजस्यापराह्णकाले भवन्तमग्रतः कृत्वा सुहृज्जनदर्शनम् । सत्कारोहि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति । तदुत्तिष्ठतु तावद् भवान् ।

राजा - बाढम् । प्रथमः कल्पः । (उत्थाय)

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ९ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

• गुजराती भाषान्तर

येटी - राजकुमारीञ्च ! आपणे तो परा इसाई गया.

पद्मावती — सद्भाग्ये आर्यपुत्र बेसी गया.

वासवदत्ता — (मनमां) सद्भाग्ये आर्यपुत्र शरीरथी स्वस्थ छे.

येटी — राजकुमारीज ! आर्यानी आंभो आंसुवाणी लीनी छे.

वासवदत्ता — आ तो लमराओना पजववाना लीधे 'काशपुष्प'नी परागरज आंभमां पडवाने लीधे मारी आंभो आंसुवाणी थई गई.

पद्मावती — योग्य छे.

विदूषक — माननीय ! आ प्रमदवन अकान्तवाणुं छे. आथी आपने कांईक पूछवुं छे. शुं हुं आपने पूछुं ?

राज — स्वतंत्रताथी पूछो.

विदूषक — आपने कोश प्रिय छे ? त्यारनी ते वासवदत्ता ? के पछी अत्यारनी पद्मावती ?

राज — शा माटे आप मने आवी मोटी सन्मानरूपी मुश्केलीमां मूको छो ?

पद्मावती — सप्पी !केवा संकटमां आर्यपुत्र फसाया छे ?

वासवदत्ता — (मनमां) अने कमभाग्य अेवी हुं पण.

विदूषक — आप मनमां डोय ते मुक्तपणो कछो. अेक मृत्यु पाभ्या छे अने बीज अहीं अनुपस्थित छे.

राज — मित्र ! ना ना हुं नहीं कहुं. तमे तो भोलका छो.

पद्मावती — आटला मात्रथी आर्यपुत्रअे जशावी दीधुं.

विदूषक — अरे, हुं सोगंदपूर्वक कहुं छुं. कोईने नहीं कहुं. आ में मारी जल करडी.

राज — सप्पा ! कहेवानो उत्साह थतो नथी.

पद्मावती — अरे !आनो उठाग्रह ! आटलुं जशाव्या छतां मन कणी शक्तो नथी ?

विदूषक — शुं ? मने नथी जशावता ? मने उत्तर जशाव्या विना आ शिलापट्टपरथी अेक पगलुं पण जवुं संभव नथी. आ आपने रोकया.

राज — शुं ? बणजबरीथी ?

विदूषक — हा. बणजबरीपूर्वक.

राज — तो पछी अमे जेईअे छीअे.

विदूषक — अरे ! आप प्रसन्न थाओ. प्रसन्न थाओ. जे सत्य न जशावो तो मित्रताना सम छे.

राज — शो उपाय छे ? सांभणो —

जे के पद्मावती प्रत्ये मने तेना रूप, शील अने माधुर्यना गुणोने कारणे बहुमान छे. परंतु वासवदत्ता प्रत्ये बंधायेलुं मारुं मन ते आकर्षा शकती नथी. (४)

वासवदत्ता — (मनमां) भले भले ! आ परिश्रमनो पुरस्कार मणी गयो. अछो.. अज्ञातवास पश अहीं अनेक लाभप्रद बनी रह्यो.

येटी — राजकुमारीज ! स्वामी तो दाक्षिण्य विनाना छे.

पद्मावती — सप्पी ! ना ना अेवुं न कहीश. आर्यपुत्र तो आभिजात्यवाणा ज छे. जे आजे पश आर्या वासवदत्ताना गुणोने याद करे छे.

वासवदत्ता — कल्याणी ! कुलीनने शोभे तेवुं विचार्युं.

राज — में तो जशाव्युं. हवे आपश्री जशावो. आपनी प्रिय कोश छे ? त्यारनी वासवदत्ता के अत्यारनी पद्मावती ?

पद्मावती — आर्यपुत्र पश वसन्तक बनी गया !

विदूषक — मारा प्रलाप करवाथी शो लाभ ? मारा माटे तो ते बने मछोदयाओ सन्माननीय छे.

राज — लुख्या ! मारी पासेथी आम बणपूर्वक सांभणीने हवे पोते शा माटे नथी जशावतो ?

विदूषक — शुं मने पश बणजबरीपूर्वक ?

राज — नहीं तो वणी शुं ? बणजबरीथी ज.

विदूषक — तो पछी सांभणवुं शक्य नथी.

राज — प्रसन्न थाओ. प्रसन्न थाओ महाब्राह्मण. स्वेच्छाअे मुक्त मनथी जशावो.

विदूषक - હવે આપશ્રી સાંભળો. તે માનનીયા વાસવદત્તા મારા માટે બહુમાન્ય ખરા. તે માનનીયા પદ્માવતી પણ તરુણી, સુંદરી, ક્રોધ ન કરનારા, અહંકાર વિનાના, મીઠી વાણી ધરાવનારા અને આભિજાત્યવાળા છે. આ પણ તેમનો એક મોટો ગુણ છે કે - લસબસતાં ભોજન સાથે મને બોલાવે છે - 'આર્ય વસન્તક ક્યાં ગયા ?' એમ.

વાસવદત્તા - (મનમાં) ભલે, ભલે વસન્તક ! આ બધું હવે યાદ રાખજે.

રાજા - ભલે, ભલે વસન્તક ! આ બધું જ આર્યા વાસવદત્તાને કહી દઈશ.

વિદૂષક - અરે ! વાસવદત્તા ! ક્યાં છે વાસવદત્તા ? વાસવદત્તા તો ઘણા સમયથી મૃત્યુ પામ્યા છે.

રાજા - (ખિન્નતાપૂર્વક) એમ ! વાસવદત્તા મૃત્યુ પામી છે ?

આ મજાકથી તેં મારું મન ભરમાવી દીધું, જેના કારણે પહેલાના અભ્યાસને લીધે આ પ્રમાણેનું વાક્ય મોઢામાંથી સરી પડ્યું.

પદ્માવતી - ખરેખર ! અત્યંત રમણીય વાતનો અવસર મૂર્ખે વેડફી નાખ્યો.

વાસવદત્તા - (મનમાં) ભલે, ભલે આશ્ચસ્ત છું. અહો.. આવું વચન પરોક્ષરૂપે સાંભળવું તો અત્યંત પ્રિય લાગે.

વિદૂષક - ધારણા રાખો. આપ ધારણા રાખો. વિધાતાને કોઈ ઓળંગી શક્યું નથી. અત્યારે તો આ જ પરિસ્થિતિ છે.

રાજા - મિત્ર ! તું મારી સ્થિતિ સમજતો નથી. કારણકે -

જેના મૂળ અત્યંત ગાઢ બની ગયા હોય તેવો અનુરાગ ત્યજવો અત્યંત કઠિન છે. યાદ કરી કરીને દુઃખ નવીન બને છે. આ તો યાત્રા જ છે કે અહીં આંસુ સારીને કરજમાંથી મુક્ત થયેલી બુદ્ધિ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે. (૬)

વિદૂષક - આંસુ સારવાને લીધે આપનું મુખ ભીનું થઈ ગયું છે. તો પછી મોં ધોવાનું પાણી લાવું છું.

(જાય છે)

પદ્માવતી - આર્યે ! આંસુરૂપી પડદાથી આર્યપુત્રનું મુખ ઢંકાયેલું છે. ત્યાં સુધીમાં આપણે નીકળી જઈએ.

વાસવદત્તા - ભલે એમ કરીએ. અથવા તમે અહીં રહો. ઉદ્દેગવાળા સ્વામીને છોડીને જવું અનુચિત છે. હું જ જઈશ.

ચેટી - આર્યા બરાબર કહે છે. તો પછી રાજકુમારીજી નજીક જાઓ.

પદ્માવતી - શું હું ખરેખર જાઉં ?

વાસવદત્તા - સખી ! જાઓ.

(આમ કહી નીકળી ગઈ)

(પ્રવેશ કરીને)

વિદૂષક - (કમળપત્રમાં પાણી ભરીને) આ અહીં માનનીયા પદ્માવતી !

પદ્માવતી - આર્ય વસન્તક ! આ વળી શું છે ?

વિદૂષક - આ એમ છે ! એ આમ છે.

પદ્માવતી - કહો, કહો આર્ય કહો .

વિદૂષક - શ્રીમતિ ! પવન થકી ઉડેલા કાશપુષ્પની પરાગરજના આંખમાં પડવાને લીધે મહારાજનું મુખ આંસુવાળું થઈ ગયું છે. આથી આપ આ તેમના માટે મુખોદ્ધક લઈ જાઓ.

પદ્માવતી - (મનમાં) અહો. અભિજાત લોકોના સેવક પણ શાલીનતાયુક્ત જ હોય છે. (નજીક જઈને) આર્યપુત્રનો જય થાઓ. આ મોં ધોવા માટે પાણી.

રાજા - અરે ! પદ્માવતી ! (ખાનગીમાં) વસન્તક ! આ શું છે ?

વિદૂષક - (કાનમાં) આમ છે.

રાજા - ધન્ય છે વસન્તક ધન્ય છે. (પાણી પીને) પદ્માવતી ! બેસો.

પદ્માવતી - જેવી આર્યપુત્રની આજ્ઞા.

(બેસે છે)

રાજા - પદ્માવતી -

હે સુંદરી ! પવનથી ઉડેલા તથા શરદઋતુના ચંદ્ર જેવા સફેદ કાશપુષ્પની પરાગરજને લીધે મારું મોં આંસુવાળું બની ગયું. (૭)

(मनमां)

आ बाला उमशां ज परशेदी छे. सत्य सांभणीने दुःभी थशे. भले अे सायुं छे के ते धीर स्वभावनी छे. परंतु छतांय स्त्रीओनो स्वभाव लीरु डोय छे. (८)

विदूषक - माननीय मगधराजे आपने आगण राभीने आजे अपोर पछी मित्रजनोने भणवानुं गोठव्युं छे. ते योग्य ज छे. सत्कारने सत्कारथी प्रत्युत्तर पाठववामां आवे तो परस्पर आत्मीयता वधे छे. तो पछी आपथी उल्ला थाओ.

राज - योक्कस. श्रेष्ठ विचार छे. (उल्ला थईने)

आ विश्वमां भडोणा गुणो धरावनार अने सदाय सारो सत्कार करनार लोको तो सुलभ छे. परंतु तेनो प्रत्युपकार करनार लोको दुर्लभ डोय छे.

(भधा जाय छे)

चतुर्थ अंक समाप्त

2.3 टिप्पणः

2.3.1 अन्वयः -

श्लोकः - ४ - यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः पद्मावती मम बहुमता, (किन्तु) वासवदत्ताबद्धं मे मनः तु तावद् न हरति ।

श्लोकः - ५ - अनेन परिहासेन त्वया मे मनः व्याक्षिप्तम् । ततः पूर्वाभ्यासेन इयं वाणी तथैव निःसृता ।

श्लोकः - ६ - बद्धमूलः अनुरागः त्यक्तुं दुःखम् । (तं) स्मृत्वा स्मृत्वा दुःखं नवत्वं याति । एषा तु यात्रा, यद् इह बाष्पं विमुच्य प्राप्तानृण्या बुद्धिः प्रसादं याति ।

श्लोकः - ७ - भामिनि ! शरच्छशांगौरैण वाताविद्धेन काशपुष्पलवेन इदं मम मुखं साश्रुपातम् इव (दृश्यते) ।

श्लोकः - ८ - इयं बाला नवोद्वाहा (अस्ति) सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत् । कामम् इयं धीरस्वभावा (अस्ति), (किन्तु) स्त्रीस्वभावः तु कातरः ।

श्लोकः - ९ - लोके, विशालानां गुणानां सत्काराणां च नित्यशः कर्तारः सुलभाः सन्ति, विज्ञातारः तु दुर्लभाः (भवन्ति) ।

2.3.2 शब्दार्थ –

सोदका - पाणीवाणी (अडीं आंसुवाणी)

बहुमानसंकटे – ‘कोश सन्मानने पात्र છે?’ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ હોય તેવી દુવિધારૂપ સંકટમાં.

उपरता - मृत्यु पाभी છે.

पुरोभागिता - धृष्टता, मूर्खता

नृशंसेन – કૂર

बद्धमूलः - ઊંડા મૂળવાળો.

उज्झित्वा - છોડીને, ત્યાગ કરીને

आस्यताम् – બેસો

विज्ञातारः - જાણકાર, સમજનાર, કૃતજ્ઞ

2.3.3 व्याकरण –

● सन्धि –

कस्मा अपि – कस्मै अपि (ऐ - आय् + य् लोप) (अयवायाव् सन्धि)

- गुणसन्धि – दिष्ट्योपविष्टः - दिष्ट्या + उपविष्टः (अ+उ), सोदका - स + उदका (अ + उ), एकोपरता - एका + उपरता (अ + उ), स्मरेदानीम् - स्मर + इदानीम् (अ + इ), तथैवेयम् - तथा + एव + इयम् (आ + ए (वृद्धि), अ + इ (गुण)), विमुच्येह - विमुच्य + इह (अ + इ), लवेनेदम् - लवेन + इदम् (अ + इ)

- दीर्घसन्धि – अपरासंनिहिता - अपरा + असंनिहिता (अ+अ), चापरः - च + अपरः (अ + अ), खलूपरता - खलु + उपरता (उ + उ), विश्वस्तास्मि - विश्वस्ता + अस्मि (आ + अ)

- यज्ञसन्धि – यद्यपि - यदि + अपि (इ + अ), त्वेषा - तु + एषा (उ + ए), सुष्ट्वार्या - सुष्टु + आर्या (उ + आ), इत्युक्त्वा - इति + उक्त्वा (इ + उ), भणत्वार्या - भणतु + आर्या (उ + आ)

- व्यंजनसन्धि - भवांस्तु - भवान् + तु (न् - स् + अनुस्वार), बलाच्छ्रुत्वा - बलात् + श्रुत्वा (त् - च् + श् - छ) (श्रुत्व + छत्वसन्धि), शरच्छशांक - शरत् + शशांक (श् - च्, श् - छ)

- विसर्गसन्धि - रुद्धोऽत्रभवान् - रुद्धः + अत्रभवान् (विसर्ग - ओ + अ - पूर्वरूप), शापितोऽसि - शापितः + असि (विसर्ग - ओ + अ - पूर्वरूप), मनस्त्वया - मनः + त्वया (विसर्ग - स्)

● सभास -

प्रकृतिस्थशरीरः - प्रकृतौ स्थितं शरीरं यस्य सः ।

साश्रुपाता - अश्रूणां पातः - अश्रुपातः तेन सहिता इति साश्रुपाता ।

काशकुसुमरेणुना - काशानि च तानि कुसुमानि - काशकुसुमानि तेषां रेणवः तेन इति काशकुसुमरेणुना ।

रूपशीलमाधुर्यैः - रूपं च शीलं च माधुर्यं च तैः इति रूपशीलमाधुर्यैः ।

वासवदत्ताबद्धम् - वासवदत्तायां बद्धम् इति वासवदत्ताबद्धम् ।

अनहंकारा - अविद्यते अहंकारः यस्यां सा ।

अनतिक्रमणीयः - अतिक्रमणं कर्तुं अशक्यः ।

मुखोदकम् - मुखप्रक्षालनार्थम् उदकम् ।

बाष्पाकुलपटान्तरितम् - बाष्पैः आकुलम् । अत एव तेन पटान्तरितम् ।

धीरस्वभावा - धीरः स्वभावः यस्याः सा ।

2.4 तमारी प्रगति यकासोः

- नीयेना वक्ताओ साथे उक्तिओने जोडो

वक्ता	उक्ति
१) विदूषकः	१) अदाक्षिण्यः खलु भर्ता ।
२) राजा	२) सत्येन शपामि ।
३) पद्मावती	३) स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
४) वासवदत्ता	४) आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।
५) चेटा	५) दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्रः ।

(जवाब —)

- योग्य विकल्प पसंद करी नीयेनी जाली जग्या पूरो

- १) साश्रुपाता खलु आर्याया ————— । (विष्टिः/दृष्टिः)
- २) किमिदानीं भवान् ————— बहुमानसंकटे मां न्यस्यति । (बृहति/ महति)
- ३) दत्तं वेतनमस्य ————— । (परिदेवस्य / परिखेदस्य)
- ४) अनतिक्रमणीयो हि ————— । (विधिः / उदधिः)
- ५) ————— तावत् भर्तृदारिका । (अवसर्पतु / उपसर्पतु)

(जवाब —)

- नीयेना श्लोकोनी पूर्ति करो

- १) अनेन परिहासेन ————— ।
————— निःसृता ।।
- २) दुःखं त्यक्तुं ————— ।
————— प्रकाशम् ।।
- ३) गुणानां वा ————— ।
————— दुर्लभाः ।।

રૂપરેખા :

3.0 ઉદ્દેશ્ય

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 પન્નમોડ્કઃ : મૂળગ્રંથ અને અનુવાદ

3.3 ટિપ્પણ

3.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.0 ઉદ્દેશ્ય :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમારા અભ્યાસક્રમના નિયત એકમમાં અધ્યાપન દ્વારા તમે કયા દૃષ્ટિબિંદુથી જે તે એકમનો અભ્યાસ કરવાના છો તે પ્રત્યેક એકમના પ્રારંભમાં જ તમને જણાવવામાં આવે છે. પ્રથમવર્ષના અભ્યાસક્રમના પેપર નં.2માં તમારે સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યોનો અભ્યાસક્રમ ભણવાનો છે. તેના દ્વિતીય વિભાગ નાટ્યસાહિત્ય અંતર્ગત સ્વપ્રવાસવદત્તમ્નો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે. પ્રસ્તુત એકમ અંતર્ગત ભાસકૃત સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ નાટકના પંચમઅંકના પૂર્વાર્ધનો પરિચય કરાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ નિયત અભ્યાસક્રમ માટેના કેટલાક ખાસ ઉદ્દેશ્યો છે, જેમ કે—

- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય મેળવે.
- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યની વિવિધતા વિશે જાણે.
- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રીય તત્ત્વોને જાણે.
- વિદ્યાર્થીઓ સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ના અંક - 5ના કથાવસ્તુનો પરિચય મેળવે.

3.1 પ્રસ્તાવના

સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ નાટકનો પાંચમો અંક નાટકના કેન્દ્રવર્તી પ્રસંગમાં ગણાય છે. પાંચમા અંકમાં આવતા સ્વપ્રદેશ્યના આધારે નાટકનું શીર્ષક રચવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રવેશકમાં એ વાતની ખબર પડે છે કે પદ્માવતીને શિરોવેદના થવાને કારણે તેને આરામની જરૂર હોવાથી સમુદ્રગૃહમાં તેના માટે શય્યા રચવામાં આવી છે. આ સમાચાર ઉદયન સુધી પહોંચ્યાડવા માટે વિદૂષકને જણાવવામાં આવે છે જ્યારે વાસવદત્તાને પણ ચેટી મારફત આ સમાચારની જાણ કરવામાં આવે છે.

ઉદયનને પદ્માવતીની શિરોવેદનાની જાણ થતાં તે વિદૂષક સાથે સમુદ્રગૃહ પહોંચે છે જ્યાં પદ્માવતી ઉપસ્થિત ન હોવાથી ક્ષણિક આરામ કરવા માટે ઉદયન ત્યાં શય્યામાં જ લંબાવે છે. જ્યારે વિદૂષક બોલવામાં છબરડાં કરતાં કરતાં ઉદયનને વાર્તા કહેવા માંડે છે જે દરમિયાન ઉદયન ઊંઘી જાય છે. અને વિદૂષક પોતાની શાલ

लेवा माटे त्यांथी जय छे. आथी समुद्रगृहमां निद्राधीन उदयन अेकलो रहे छे.
अहीं सुधीनुं कथानक आ अेकममां मूकवामां आव्युं छे.

आ पाठ्यांशमां विदूषकनी विनोदवृत्ति साथे लूलो थकी डस्य प्रेरवानो स्वभाव,
उदयननी सूक्ष्मेक्षिका, वासवदत्ता प्रत्येनो स्नेह अने स्मृति वगेरेना दर्शन थाय छे.

अनुत्तरित प्रश्न अे रहे छे के अस्वस्थ पद्मावती समुद्रगृहमां डोवी जेईती छती.
ते समग्र दृश्य दरमियान कथांय प्रत्यक्ष के परोक्षरूपे अनुभववाती नथी. परंतु नाट्यकारे
तेनी अनुपस्थितिनो सुपेरे लाभ लीधो छे अने ते द्वारा नाट्यात्मक घटनाओनी
गोठवण करी छे.

3.2 पञ्चमोऽङ्कः मूलग्रंथ अने अनुवाद

(ततः प्रविशति पद्मिनिका)

पद्मिनिका - मधुकरिके, मधुकरिके, आगच्छ तावच्छीघ्रम् ।

(प्रविश्य)

मधुकरिका - हला, इयमस्मि । किं क्रियताम् ।

पद्मिनिका - हला, गच्छ शीघ्रम्, आर्यामावन्तिकां शब्दापय । केवलं भर्तृदारिकायाः
शीर्षवेदनामेव निवेदय । ततः स्वयमेवागमिष्यति ।

मधुकरिका - हला, किं सा करिष्यति ।

पद्मिनिका - सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनां विनोदयति ।

मधुकरिका - युज्यते, कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ।

पद्मिनिका - समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा । गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि भर्त्रे
निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि ।

मधुकरिका - एवं भवतु । (निष्क्रान्ता)

पद्मिनिका - कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं पश्यामि ।

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः - अद्य खलु देवीवियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहण-
समीरितस्या-त्यन्तसुखावहे मंगलोत्सवे मदनाग्निदाहोऽधिकतरं वर्धते । (पद्मिनिकां विलोक्य)
अयि पद्मिनिका । पद्मिनिके, किमिह वर्तते ।

पद्मिनिका - आर्य वसन्तक, किं न जानासि त्वं भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया
दुःखितेति ।

विदूषकः - भवति, सत्यं न जानामि ।

पद्मिनिका - तेन हि भर्त्रे निवदयैनाम् । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

विदूषकः - कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ।

पद्मिनिका - समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

विदूषकः - गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि । (निष्क्रान्तौ)

॥ इति प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति राजा)

राजा - श्लाध्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।

लावाणके हुतवहेन हताङ्गयष्टिं तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः - त्वरतां त्वरतां तावद् भवान् ।

राजा - किमर्थम् ।

विदूषकः - तत्रभवती पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखिता ।

राजा - कैवमाह ।

विदूषकः - पद्मिनिकया कथितम् ।

राजा - भोः, कष्टम् ।

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां लब्ध्वा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।

पूर्वाभिघातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते पद्मावती ?

विदूषकः - समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

राजा - तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः - एत्वेतु भवान् । (उभौ परिक्रामतः)

विदूषकः - इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवान् ।

राजा - पूर्वं प्रविश ।

विदूषकः - भोः, तथा । (प्रविश्य) अविधा, तिष्ठतु तावद् भवान् ।

राजा - किमर्थम् ।

विदूषकः - एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातलपरिवर्तमानोऽयं काकोदरः ।

राजा - (प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्) अहो सर्पव्यक्तिर्वैधेयस्य ।

ऋज्वायतां हि मुखतोरणलोलमालां, भ्रष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्खं सर्पम् ।

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना, किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः - (निरूप्य) सुष्ठु भवान् भणति । न खल्वयं काकोदरः । (प्रविश्यावलोक्य)
तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

राजा - वयस्य, अनागतया भवितव्यम् ।

विदूषकः - कथं भवान् जानाति ?

राजा - किमत्र ज्ञेयम् । पश्य,

शय्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा

न क्लिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षाभिघातौषधैः ।

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता

प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयनं शीघ्रं स्वयं मुञ्चति ॥ ४ ॥

विदूषकः - तेन ह्यस्यां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवतीं प्रतिपालयतु भवान् ।

राजा - बाढम् । (उपविश्य) वयस्य, निद्रा मां बाधते । कथ्यतां काचित् कथा ।

विदूषकः - अहं कथयिष्यामि । हां इति करोत्वत्रभवान् ।

राजा - बाढम् ।

विदूषकः - अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि वर्तन्ते किल ।

राजा - कथमुज्जयिनी नाम ।

विदूषकः - यद्यनभिप्रेतैषा कथा, अन्यां कथयिष्यामि ।

राजा - वयस्य, न खलु नाभिप्रेतैषा कथा । किं तु,

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

बाष्पं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

अपि च -

बहुशोऽप्युपदेशेषु यया मामीक्षमाणया ।

हस्तेन स्रस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥ ६ ॥

विदूषकः - भवतु, अन्यां कथयिष्यामि । अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम । तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम ।

राजा - किमिति किमिति ।

विदूषकः - (पुनस्तदेव पठति)

राजा - मूर्ख, राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम् ।

विदूषकः - किं राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम् ।

राजा - एवमेतत् ।

विदूषकः - तेन हि मुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान् यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्तः नगरं काम्पिल्यम् । (बहुशस्तदेव पठित्वा) इदानीं शृणोतु भवान् । अयि, सुसोऽत्रभवान् । अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वागमिष्यामि ।

(निष्क्रान्तः)

• गुजराती भाषान्तर

(त्यारबाद पद्मिनिका प्रवेशे छे)

पद्मिनिका - मधुकरिका ! मधुकरिका ! ऽऽपथी अहीं आव.

मधुकरिका- (प्रवेशीने) सप्ती ! आ रही हुं. ओल शुं करुं ?

पद्मिनिका — सप्ती ! शुं तुं ज्ञाती नथी के राजकुमारी पद्मावती शिरोवेदनाथी दुःखी छे ?

मधुकरिका — डाय डाय !

पद्मिनिका — सप्ती ! जलदी ज, आर्या आवन्तिकाने ओलावी लाव. मात्र राजकुमारीञ्चनी शिरोवेदना विशे ज ज्ञावजे. आथी जते ज आवी जशे.

मधुकरिका — सप्ती ! ते शुं करशे ?

पद्मिनिका — ते डाल तुरत पोतानी मीठी वातो वडे राजकुमारीनी शिरोवेदनाने डणवी बनावशे.

मधुकरिका — योग्य छे. राजकुमारीञ्चनी शय्या क्यां बनाववामां आवी छे ?

पद्मिनिका — समुद्रगृहमां ज शय्या बिछाववामां आवी छे. डवे तुं ज. हुं पञ्च मडाराजने ज्ञाववा माटे आर्य वसन्तकने शोधुं.

मधुकरिका — ओम ज थाओ. (जाय छे)

पद्मिनिका — डवे अत्यारे आर्य वसन्तकने क्यां शोधुं ?

(त्यारबाड विदूषक प्रवेशे छे)

विदूषक — आज्ञे पद्मावती साथेना लग्नरूपी अत्यंत सुभकारक मंगल उत्सव प्रसंगे देवी(वासवदत्ता)ना वियोगमां उद्विग्न हृदयवाणा मडाराज वत्सराजना पद्मावती साथे पाणिग्रहणने लीधे प्रेरायेला (वासवदत्ता प्रत्येना) प्रणय-अग्निनो डाल वधारे पडतो उद्दीपित थई रह्यो छे. (पद्मिनिकाने जेईने) अरे ! पद्मिनिका. पद्मिनिका ! अहीं शुं काम छे ?

पद्मिनिका — आर्य वसन्तक ! शुं तमे नथी ज्ञाता ? राजकुमारी पद्मावती शिरोवेदनाथी पीडाय छे ?

विदूषक — श्रीमती ! भरेभर नथी ज्ञातो.

पद्मिनिका — तो पछी स्वामीने जईने आ विशे ज्ञावो. त्यां सुधीमां हुं माथे लगाडवानो लेप ञडपथी तैयार करावुं.

विदूषक — पद्मावती माटेनी शय्या क्यां रचवामां आवी छे ?

पद्मिनि - समुद्रगृहमां शय्या रयवामां आवी छे.

विदूषक - आप ज्ञओ. त्यां सुधीमां हुं पश मडाराजने ज्ञश करं छुं.

(बन्ने ज्ञय छे)

प्रवेशक समाप्त

(त्यारबाद राज प्रवेशे छे)

राज - जेना पर समयना कमथी इरीने पत्नीरूपी जवाबदारी आवी छे तेवो हुं, लावाशकमां अग्नि द्वारा जेनी शरीरयष्टि उरी लेवामां आवी छे तेवी, प्रशंसनीय शोभा धरावती अवन्तीराजपुत्री (वासवदत्ता) जेवी सुंदरी के जे छिम वडे नष्ट करवामां आवेली कमलिनी जेवी छे तेने याद करं छुं. (१)

(प्रवेशीने)

विदूषक - अरे आप श्रीमान् जलदी करो. जलदी करो.

राज - शा माटे ?

विदूषक - माननीया पद्मावती शिरोवेदनाथी दुःखित छे.

राज - आवुं कोश कहे छे ?

विदूषक - पद्मिनिआके कहुं.

राज - ओछो. कष्टनो विषय छे ...

रूप शोभाथी अलंकृत अने गुणोथी युक्त अेवी प्रियाने सांपडीने आजे ज्ञशे मारो शोक थोडो उणवो बन्यो छतो. पहेलानो घा उजु अेम ज छे त्यां पहेलांथी ज दुःखनो अनुभव करेलो अेवो हुं पद्मावतीने पश तेवी ज समजुं छुं. (२)

भले. पद्मावती कई जग्याअे छे ?

विदूषक - समुद्रगृहमां शय्या रयवामां आवी छे.

राज - तो पछी त्यांनो मार्ग बताव.

विदूषक - आवो आपश्री आ तरफ आवो.

(बंने परिक्रमा करे छे)

विदूषक — आ रह्युं समुद्रगृह. आप प्रवेशकरो.

राज — पहेलां तु प्रवेशकर.

विदूषक — भले. अम करीअे. (प्रवेशीने) बापरे ! गिभा रडो, गिभा रडो. आपश्री त्यां ज रडो.

राज — शा माटे ?

विदूषक — आ पृथ्वी पर पडेलो आमतेम हलनयलन करतो, दीवाना प्रकाशने लीधे जेनुं रुप छतुं थयेलुं छे तेवो आ काकोदर (सर्प) जशाय छे.

राज — (प्रवेशीने, जेधने, हसतांहसतां) ओछो ! आ मूर्धनी सर्पब्रमशा.

अरे मूर्ध ! तुं सीधी, डेलायेली, भूमि पर पडी गयेली बारशानी तोरशमाणाने सर्प समजे छे. जे रातना समये धीमो पवन वहेवाने लीधे हलनयलन करीने सर्प जेवी येछाओ करे छे. (3)

विदूषक — (सारी रीते जेधने) आपश्री सायुं कडो छो. आ योक्कस सर्प नथी. (प्रवेशीने, जेधने) माननीया पद्मावती अहीं आवीने जता रत्ना लागे छे.

राज — मित्र ! ते (पद्मावती) आव्या ज नहीं डोय.

विदूषक — आप डेवी रीते जशो छो ?

राज — आमां समजवा जेवुं शुं छे ? जे —

शय्या नमेली नथी, जेवी हती तेवी ज समांतर छे, ओछाड योणायेलो (विभरायेलो) नथी, मस्तक पर लगाडवाना औषधोने कारणे स्वच्छ ओशीकुं मलिन बन्युं नथी, रोगमां आपने आकर्षित करवा माटे कोई शोभा करवामां आवी नथी, अने वणी, प्राणी बीमार पडवा पछी पोतानी शय्या बहु झपथी जते छोडतो नथी. (4)

विदूषक — तो पछी आ पथारीमां थोडीवार बेसीने आप श्रीमान तेणीनी राह जुओ.

राज — भले. (बेसीने) मित्र ! मने उिध सतावे छे. कोई वार्ता कडो.

विदूषक — हुं वार्ता कडीश. तमे डोंकारो भशजे

राज — भले.

विदूषक — એક ઉજ્જયિની નામની નગરી હતી. ત્યાં ઘણાં બધાં અત્યંત રમણીય સ્નાનઘર હતાં.

રાજા — શું. ઉજ્જયિની. એમ !

વિદૂષક — જો આ વાર્તા આપને ન ગમતી હોય તો બીજી કહું ?

રાજા — મિત્ર ! આ વાર્તા નથી ગમતી એવું નથી. પરંતુ — (ઉજ્જયિનીનું નામ આવવાથી)

જતી વેળાએ સ્વજનોનું સ્મરણ કરતી, આંખના છેડે બાઝી રહેલા આંસુઓને પ્રેમને લીધે મારા જ વક્ષઃસ્થલ પર પાડી રહેલી અવન્તિરાજની પુત્રીનું સ્મરણ થઈ આવે છે.

અને વળી,

(વીણા શીખતી વખતે) અનેકવાર મને જોઈ રહેલી તેણે (વીણા સરકી જવાને લીધે) ખાલી વાંકા વાળેલા હાથ વડે આકાશમાં વીણાવાદન કર્યું હતું. (તે યાદ આવે છે.)

વિદૂષક — ભલે. બીજી વાર્તા કહીશ. એક બ્રહ્મદત્ત નામનું નગર હતું. તેમાં કામ્પિલ્ય નામનો રાજા (રહેતો) હતો.

રાજા — શું કહ્યું ? શું કહ્યું ?

વિદૂષક — (ફરીથી એ જ પ્રમાણે બોલે છે)

રાજા — મૂર્ખ ! રાજા બ્રહ્મદત્ત અને કામ્પિલ્ય નામનું નગર એમ કહેવું જોઈએ.

વિદૂષક — શું ? રાજા બ્રહ્મદત્ત અને નગર કામ્પિલ્ય એમ !

રાજા — આ એમ જ.

વિદૂષક — તો પછી આપશ્રી થોડીવાર રાહ જુઓ, ત્યાંસુધીમાં હું તે યાદ કરી લઉં. રાજા બ્રહ્મદત્ત અને નગર કામ્પિલ્ય. (આવું અનેકવાર બોલીને) હવે આપશ્રી સાંભળો. અરે ! મહારાજ ઊંઘી ગયા ! અત્યારે ખુબ જ ઠંડી છે. તો હું મારી શાલ લઈ આવું.

(જાય છે)

3.3 टिप्पणः

3.3.1 अन्वयः

श्लोकः - १ - कालक्रमेण पुनरागतदारभारः (अहं) हिमहतां पद्मिनीम् इव लावाणके हुतवहेन हतांगयष्टिं ताम् अवन्तिनृपतेः श्लाघ्यां सदृशीं तनूजां चिन्तयामि ।

श्लोकः - २ - रूपश्रिया समुदितां गुणतः युक्तां च प्रियां लब्ध्वा पूर्वाभिघातरुजः अपि मम शोकः अद्य मन्दः इव (जातः)। अनुभूतदुःखः पद्मावतीम् अपि तथैव समर्थयामि ।

श्लोकः - ३ - मूर्ख ! क्षितौ भ्रष्टां, ऋज्वायतां, मुखतोरणलोलमालां त्वं सर्पम् अवगच्छसि । या (माला) निशि मन्दानिलेन परिवर्तमाना किञ्चित् भुजगस्य विचेष्टितानि करोति ।

श्लोकः - ४ - शय्या अवनता न, व्याकुलप्रच्छदा च न, आस्तृतसमा विद्यते । अमलं शिरोपधानं हि शीर्षाभिघातौषधैः क्लिष्टं न । रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं काचित् शोभा न कृता । प्राणी रुजा शयनं प्राप्य पुनः स्वयं शीघ्रं न मुञ्चति ।

श्लोकः - ५ - प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं बाष्पं स्नेहात् मम एव उरसि पातयन्त्याः अवन्त्याधिपतेः सुतायाः स्मरामि ।

श्लोकः - ६ - उपदेशेषु माम् ईक्षमाणया यया स्रस्तकोणेन हस्तेन बहुशः आकाशवादितं कृतम् ।

3.3.2 शब्दार्थ -

युज्यते - भराभर छे, योग्य छे

आस्तीर्णा - पाथरेली

मदनाग्निदाहः - प्रशयइपी अग्निनी वेदना - दाह

शीर्षानुलेपनम् - माथे लगाडवानुं औषध - लेप

हुतवहेन - अग्नि वडे

हिमहताम् - भरइथी धवायेली

अनुभूतदुःखः - जेशे दुःख अनुभवेलुं छे तेवो

समर्थयामि - मानुं छुं, समर्थन करुं छुं

वसुधातले - पृथ्वी पर

काकोदरः - वाङ्कुं युङ्कुं छे उदर - पेट जेनुं तेवो - सर्प

वैधेयः - भूर्ध

शिरोपधानम् - ओशीकुं

प्रतिपालयतु - राह जुओ

आकाशवादितम् - भाली हाथे (वीणा हाथमां न छोवा छातां) वगाडी (वगाडती छोय तेवो अभिनय कर्यो)

ओष्ठगतम् - मोढे करवुं, कंठस्थ करवुं, याद करवुं

3.3.3 व्याकरण -

• सन्धि -

- गुणसन्धि - गच्छेदानीम् - गच्छ + इदानीम् (अ+इ), मङ्गलोत्सवे - मङ्गल + उत्सवे (अ + उ), दुःखितेति - दुःखिता + इति (आ + इ)

- दीर्घसन्धि - शय्यास्तीर्णा - शय्या + आस्तीर्णा (आ + आ), मन्दानिलेन - मन्द + अनिलेन (अ + अ)

- वृद्धिसन्धि - निवेदयैनाम् - निवेदय+एनाम् (अ+ए), तथैव - तथा + एव (आ + ए)

- यणसन्धि - एत्वेतु - एतु + एतु (उ - व् + ए), खल्वयम् - खलु + अयम् (उ - व् + अ), नगर्युज्जयिनी - नगरी + उज्जयिनी (ई - य् + उ),

- व्यंजनसन्धि - तावच्छीघ्रम् - तावत् + शीघ्रम् (त् - च् + श् - छ्) (श्रुत्व + छत्व)

- विसर्गसन्धि - कथाभिर्भर्तृदारिकायाः - कथाभिः + भर्तृदारिकायाः (विसर्ग - रेफ), बहुशोऽप्युपदेशेषु - बहुशः+अपि+उपदेशेषु (विसर्ग - ओ+अ - पूर्वरूप+यणसन्धि (इ-य्+उ))

• समास -

पुनरागतदारभारः - पुनः आगतः दाररूपः भारः यस्मिन् सः ।

देवीवियोगविधुरहृदयस्य - देव्याः वियोगः, तेन विधुरं हृदयं यस्य सः, तस्य ।

पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्य - पद्मावत्याः पाणिग्रहणेन समीरितः, तस्य ।

हतांगयष्टिम् - हता अंगयष्टिः यस्याः सा, ताम् ।

पूर्वाभिघातसरुजः - पूर्वेण अभिघातेन सरुक् (रुजा सहितः) इति तादृशः । (मम शोकः इत्यनेन अन्वयः)

अनुभूतदुःखः - अनुभूतं दुःखं येन सः ।

दीपप्रभावसूचितरूपः - दीपस्य प्रभावेण सूचितं रूपं यस्य सः ।

शीर्षाभिघातौषधैः - शीर्षस्य अभिघाताय निर्मितानि औषधानि तैः ।

दृष्टिविलोभनम् - दृष्ट्याः विलोभनम् ।

विरहपर्युत्सुकस्य - विरहेण पर्युत्सुकः तस्य ।

निवृत्तरोगया - निवृत्तः रोगः यस्याः सा ।

3.4 तमारी प्रगति यकासो :

- नीयेना प्रश्नोना अेक -वे वाक्यमां उत्तर आपो

१) आवन्तिका कोनुं नाम छे ?

२) विदूषकने कोनी रुग्णता विशे कोश जशावे छे ?

३) शय्या क्यां पाथरवामां आवी छे ?

४) विदूषक कोनाथी डरी जय छे ? शा कारणे ?

५) विदूषक भीञ्च वातामां शी भूल करे छे ?

- नीयेनी उक्ति कोश बोले छे ते जशावो

- १) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवान् ।
- २) अहो सर्पव्यक्तिर्वैधेयस्य ।
- ३) हला ! इयमस्मि । किं क्रियताम् ?
- ४) यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

- नीयेना श्लोकोनी पूर्ति करो

- १) श्लाघ्याम् _____ ।
_____ चिन्तयामि ॥
- २) ऋज्जायतां हि मुख _____ ।
_____ विचेष्टितानि ॥
- ३) शय्या नावनता _____

_____ ।
_____ मुञ्चति ॥

ः३परेभाः

- 4.0 ઉદ્દેશ્ય
 4.1 પ્રસ્તાવના
 4.2 મૂળગ્રંથ અને અનુવાદ
 4.3 ટિપ્પણ
 4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.0 ઉદ્દેશ્ય :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમારા અભ્યાસક્રમના નિયત એકમમાં અધ્યાપન દ્વારા તમે કયા દૃષ્ટિબિંદુથી જે તે એકમનો અભ્યાસ કરવાના છો તે પ્રત્યેક એકમના પ્રારંભમાં જ તમને જણાવવામાં આવે છે. પ્રથમવર્ષના અભ્યાસક્રમના પેપર નં.2માં તમારે સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યોનો અભ્યાસક્રમ ભણવાનો છે. તેના દ્વિતીય વિભાગ નાટ્યસાહિત્ય અંતર્ગત સ્વપ્રવાસવદત્તમ્નો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે. પ્રસ્તુત એકમ અંતર્ગત ભાસકૃત સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ નાટકના પંચમઅંકના ઉત્તરાર્ધનો પરિચય કરાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ નિયત અભ્યાસક્રમ માટેના કેટલાક ખાસ ઉદ્દેશ્યો છે, જેમ કે—

- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યનો પરિચય પ્રાપ્ત કરે.
- વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિહિત મૂલ્યોને ઓળખે.
- વિદ્યાર્થીઓ સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ની પાત્રસૃષ્ટિને ઓળખે.
- વિદ્યાર્થીઓ અંક - 5ના કથાવસ્તુથી ભારતીય મૂલ્યોનો બોધ પ્રાપ્ત કરે.

4.1 પ્રસ્તાવના

આ પાઠ્યાંશમાં સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ નાટકના પાંચમા અંકનો ઉત્તરાર્ધ મૂકવામાં આવ્યો છે. અહીં ઉદયનના સમુદ્રગૃહમાં એકલા હોવાના સમયે જ ત્યાં ચેટી વાસવદત્તાને મૂકીને પોતે શિરોવેદના માટે તૈયાર કરવા આપેલ લેપ લેવા જાય છે એમ કહી નીકળી જાય છે. હવે સમુદ્રગૃહમાં વાસવદત્તા અને ઉદયન એક-બીજાથી અજાણ સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે. શય્યા પર સુતેલા ઉદયનને પદ્માવતી સમજીને વાસવદત્તા ત્યાં બેસવા — ઊંઘવા જાય છે પરંતુ ત્યાં તો રાજા સ્વપ્નમાં જ વાસવદત્તાને યાદ કરીને બોલાવે છે. પોતાની ઓળખ છતી થઈ જવાના ભયથી વાસવદત્તા ચમકીને ઊઠી જાય છે પરંતુ ઉદયનને ઊંઘતો જાણી આશ્ચસ્ત બને છે.

આ સમયે ત્યાં અન્ય કોઈ ન હોવાથી થોડી ક્ષણો પોતાના પ્રિયતમ સાથે વિતાવવાની લાલચ વાસવદત્તા રોકી શકતી નથી. અને ઊંઘતા ઉદયન અને જાગૃત વાસવદત્તા વચ્ચે અનેરો સંવાદ શરૂ થાય છે જે પ્રેક્ષકોને આનંદ અને ઉત્તેજના પૂરા પાડે છે.

વધુ સમય સુધી ત્યાં રહેવું ઉચિત ન જણાતા વાસવદત્તા ત્યાંથી જવા પગલું ભરે છે પરંતુ જતાં જતાં શય્યામાંથી નીચેની તરફ ઢળી ગયેલો ઉદયનનો હાથ સરખો કરતી જાય છે. જેને કારણે ઉદયન સફાળો જાગી જાય છે અને વાસવદત્તાને પકડવા જાય છે પરંતુ બારણા સાથે અથડાતાં સ્વપ્ન હતું કે વાસ્તવિકતા એની અસમંજસમાં ત્યાં જ બેસી જાય છે.

એ જ સમયે ત્યાં શાલ લઈ પાછા આવેલા વિદૂષકને તે સમગ્ર ઘટના જણાવે છે ત્યારે તેની વાતને ઉડાવી દેતાં વિદૂષક કહે છે કે વાસવદત્તા તો ઘણા સમયથી મૃત્યુ પામી છે. પરંતુ ઉદયન તેની વાત માનવા તૈયાર થતો નથી. અને કહે છે કે રુમણવાને તેને છેતર્યો છે. અને જો આ સ્વપ્ન હોય તો મને ચિરકાલ સુધી આ સ્વપ્ન જ રહેજો. એમ કહી ફરીને ઊંઘવા જાય છે.

આ જ સમયે કાંચુકીય આવીને મગધરાજ દ્વારા વત્સદેશને પ્રાપ્ત કરવા માટે યુદ્ધની પૂર્વતૈયારીની જાણ કરતાં રાજાને અગ્રેસર થવા જાણ કરે છે. પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે દૃઢનિષ્ઠાવાળો રાજા બધી જ નિરાશાઓને ખંખેરી વીરભાવમાં પોતાના શત્રુ આરુણીને હરાવવા કૃતનિશ્ચયી બને છે. અહીં અંક પૂરો થાય છે. નાટ્યાત્મક ઉતાર ચડાવથી ભરપૂર આ અંક પ્રેક્ષકોને જકડી રાખવામાં સફળ રહે તેવો છે. આથી જ કદાચ કવિ ભાસે નાટકનું આ દૃશ્યના આધારે નામકરણ કર્યું હોય તેવું જણાય છે.

4.2 પञ्चमोऽङ्कः - मूलाग्रंथ અને અનુવાદ

(ततः प्रविशति वासवदत्ता आवन्तिकावेषेण चेटी च)

चेटी — एत्वेत्वार्या । दृढं खलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दुःखिता ।

वासवदत्ता - हा धिक्, कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ?

चेटी — समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

वासवदत्ता - तेन ह्यग्रतो याहि ।

(उभे परिक्रामतः)

चेटी - इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

वासवदत्ता - अहो, अकरुणाः खल्वीश्वरा मे । विरहपर्युत्सुकस्यार्यपुत्रस्य विश्रामस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता । यावत् प्रविशामि (प्रविश्यावलोक्य) अहो परिजनस्य प्रमादः । अस्वस्थां पद्मावतीं केवलं दीपसहायां कृत्वा परित्यजति । इयं पद्मावत्यवसुता । यावदुपविशामि । (उपविश्य) अथवान्यासनपरिग्रहेणाल्प इव स्नेहः प्रतिभाति । तदस्यां शय्यायामुपविशामि । किं नु खल्वेतया सहोपविशन्त्या अद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम् । दिष्ट्या अविच्छिन्नसुखनिःश्वासा । निवृत्तरोगया भवितव्यम् । अथवैकदेशसंविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामालिङ्गेति । यावच्छयिष्ये । (शयनं नाटयति)

राजा - (स्वप्नायते) हा वासवदत्ते ।

वासवदत्ता - (सहसोत्थाय) हम्, आर्यपुत्रः, न खलु पद्मावती । किं नु खलु दृष्टास्मि । महान् खल्वार्ययौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दर्शनेन निष्फलः संवृत्तः ।

राजा - हा अवन्तिराजपुत्रि !

वासवदत्ता - दिष्ट्या स्वप्नायते खल्वार्यपुत्रः । नात्र कश्चिज्जनः । यावन्मुहूर्तकं स्थित्वा दृष्टिं हृदयं च तोषयामि ।

राजा - हा प्रिये, हा प्रियशिष्ये, देहि मे प्रतिवचनम् ।

वासवदत्ता - आलपामि भर्तः, आलपामि ।

राजा - किं कुपितासि ।

वासवदत्ता - न हि न हि, दुःखितास्मि ।

राजा - यद्यकुपिता, किमर्थं नालंकृतासि ।

वासवदत्ता - इतः परं किम् ?

राजा - किं विरचिकां स्मरसि ?

वासवदत्ता - (सरोषम्) आ अपेहि, इहापि विरचिका ?

राजा - तेन हि विरचिकार्थं भवतीं प्रसादयामि । (हस्तौ प्रसारयति)

वासवदत्ता - चिरं स्थितास्मि । कोऽपि मां पश्येत् । तद् गमिष्यामि । अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि । (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)

राजा - (सहसोत्थाय) वासवदत्ते, तिष्ठ तिष्ठ । हा धिक् ।

निष्कामन् संभ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।

ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः - अयि, प्रतिबुद्धोऽत्र भवान् ।

राजा - वयस्य, प्रियमावेदये । धरते खलु वासवदत्ता ।

विदूषकः - अविधा वासवदत्ता । कुत्र वासवदत्ता । चिरात् खलूपरता वासवदत्ता ।

राजा - वयस्य, मा मैवम् ।

शय्यायामवसुसं मां बोधयित्वा सखे गता ।

दग्धेति ब्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ८ ॥

विदूषकः - अविधा, असंभावनीयमेतत् । आ, उदकस्नानसंकीर्तनेन तत्र भवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

राजा - एवं मया स्वप्नो दृष्टः ।

यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम् ।

अथायं विभ्रमो वा स्याद् विभ्रमो ह्यस्तु मे चिरम् ॥ ९ ॥

विदूषकः - मा इदानीं भवान् आत्मानमपहसनीयं कर्तुम् । किन्तु अस्मिन् राजकुलेऽवन्तिसुन्दरी नाम यक्षिणी प्रतिवसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

राजा - न, न ।

स्वप्नस्यान्ते विबुद्धेन नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् ।

चारित्र्यमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं मुखम् ॥ १० ॥

अपि च वयस्य, पश्य पश्य ।

योऽयं संत्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः ।

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

विदूषकः - मेदानीं भवाननर्थं चिन्तयित्वा । एत्वेतु भवान् । चतुःशालं प्रविशावः ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - जयत्वार्यपुत्रः । अस्माकं महाराजो दर्शको भवन्तमाह 'एष खलु भवतोऽमात्यो
रुमण्वान् महता बलसमुदयेनोपयातः खल्वारुणिमभिघातयितुम् । तथा हस्त्यश्वरथपदातीनि
मामकानि विजयाङ्गानि सन्नद्धानि । तदुत्तिष्ठतु भवान् । अपि च,

भिन्नास्ते रिपवो भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः

पाष्णीं यापि भवत्प्रयाणसमये तस्या विधानं कृतम् ।

यद् यत् साध्यमरिप्रमाथजननं तत् तन्मयानुष्ठितं

तीर्णा चापि बलैर्नदी त्रिपथगा वत्साश्च हस्ते तव ॥ १२ ॥

राजा - (उत्थाय) बाढम् । अयमिदानीम्,

उपेत्य नागेन्द्रतुरंगतीर्णे तमारुणिं दारुणकर्मदक्षम् ।

विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ १३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

• गुजराती भाषान्तर

(त्यारबाद आवन्तिका वेश धारण करेली वासवदत्ता अने येटी प्रवेशे छे)

येटी - आवो आवो आर्या ! राजकुमारीञ्च शिरोवेदनाथी अत्यंत पीडाय छे.

वासवदत्ता - હાય રે ! પદ્માવતી માટે શય્યા ક્યાં બનાવવામાં આવી છે ?

येटी - समुद्रगृहमां शय्या बिछाववामां आवी छे.

वासवदत्ता - तो पछी आगण यालो.

(अने परिक्रमा करे छे)

येटी - आ समुद्रगृह छे. आप प्रवेश करो. त्यां सुधी हुं मस्तक पर लगाववानो लेप
बनाववामां उतावण करावुं छुं. (जाय छे)

वासवदत्ता - अहो ! मारा प्रत्ये देवताओ परेपर निर्दय छे ! विरहथी व्याकुण
बनेला आर्यपुत्रने विसामारूप बनेली आ पद्मावती पण अस्वस्थ बनी गઈ ! भले

ત્યારે અંદર જાઉં. (પ્રવેશીને, જોઈને) અરેરે ! સેવક લોકોની બેકાળજી કેવી છે ! બિમાર પદ્માવતીને કેવળ દીવાના સહારે એકલી છોડી દીધી ? આ સુતી પદ્માવતી. તો પછી અહીં બેસું. (બેસીને) કે પછી બીજું આસન લેવાથી આત્મીયતા ઓછી હોય તેવું લાગે. આથી આ પથારીમાં જ બેસું. આની સાથે બેસવાથી મને હૃદય અત્યંત પ્રસન્ન થતું હોય તેવું કેમ જણાતું હશે ? સદ્ભાગ્યે તેણીના શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ એકધારી છે. આથી (માનું છું કે) રોગ મટી ગયો હશે. આ (પથારીના) એક ભાગમાં જ સૂતી હોવાથી એવું લાગે છે જાણે - 'મને આલિંગન કર' એમ જણાવતી હોય. તો પછી શયન કરું. (શયન કરવાનો અભિનય કરે છે)

રાજા - (સ્વપ્ન જુએ છે) અરે વાસવદત્તા !

વાસવદત્તા - (સફાળી ઊભી થઈને) અરે ! આર્યપુત્ર છે ? પદ્માવતી નથી ? શું (તેમના દ્વારા હું) જોવાઈ ગઈ ? આર્ય યૌગન્ધરાયણનો ઉત્તમ પ્રતિજ્ઞાભાર મારા જોવાઈ જવાને લીધે વિફળ થઈ ગયો ?

રાજા - ઓ અવન્તિરાજપુત્રી !

વાસવદત્તા - સદ્ભાગ્યે આર્યપુત્ર સ્વપ્ન જુએ છે. અહીં કોઈ માણસ નથી. તો પછી થોડીવાર ઊભી રહીને મારી આંખો અને હૃદયને સંતોષ આપું.

રાજા - ઓ પ્રિયે ! હે પ્રિયશિષ્યા ! મને પ્રત્યુત્તર તો આપ.

વાસવદત્તા - આપું છું સ્વામી, આપું છું.

રાજા - શું ગુસ્સે છો ?

વાસવદત્તા - ના ના. દુઃખી છું.

રાજા - જો ગુસ્સે નથી તો પછી શણગાર કેમ કર્યા નથી ?

વાસવદત્તા - આથી વધારે શું હોય ?

રાજા - શું વિરચિકા યાદ છે ?

વાસવદત્તા - (ક્રોધપૂર્વક) આહ ! દૂર હતો. અહીં પણ વિરચિકા ?

રાજા - તો પછી વિરચિકાને લીધે જ (રિસાયેલી) આપને પ્રસન્ન કરું છું.

(બંને હાથ ફેલાવે છે)

વાસવદત્તા — ઘણા લાંબા સમય સુધી ઊભી રહી. મને કોઈ જોઈ જશે. આથી જાઉં. કે પછી, પથારીમાંથી નીચેની તરફ લંબાયેલા આર્યપુત્રના હાથને પથારીમાં ગોઠવીને જાઉં.

(તે પ્રમાણે કરીને જાય છે)

રાજા — (અચાનક ઊઠીને) વાસવદત્તા ! ઊભી રહે, ઊભી રહે ! અરે રે !

રઘવાટમાં નીકળી રહેલો હું બારશાખ સાથે અથડાઈ ગયો, આથી સ્પષ્ટરૂપે જાણતો નથી કે આ હકીકત હતી કે મનની કલ્પના. (૭)

(પ્રવેશીને)

વિદૂષક — અરે ! આપશ્રી જાગી ગયા !

રાજા — મિત્ર ! ગમતા સમાચાર આપું. વાસવદત્તા જીવે છે.

વિદૂષક — અહોહો ! વાસવદત્તા ! ક્યાં છે વાસવદત્તા ! વાસવદત્તા તો ઘણા સમય પહેલાં મૃત્યુ પામી છે.

રાજા — મિત્ર ! આવું ન કહો !

હે મિત્ર ! પથારીમાં સુતેલા મને તે જગાડીને ગઈ. પહેલાં બળી ગઈ એવું કહેનારા રુમણવાન દ્વારા મને છેતરવામાં આવ્યો છે. (૮)

વિદૂષક — અરેરે ! આ અશક્ય છે. હા. સાંભવ છે કે સ્નાનાગાર (વાળી વાતાંનો ઉલ્લેખ) સાંભળીને તેણીનું ચિંતન કરતાં — કરતાં આપે તેને સ્વપ્નમાં જોઈ હોય.

રાજા — એમ ! મેં સ્વપ્ન જોયું ?

જો એ સ્વપ્ન હોય તો તેમાંથી ન જાગવું એ જ ઉત્તમ છે. અને જો એ મારો ભ્રમ હોય તો મને આ ભ્રમ ચિરકાલ સુધી જળવાયેલો રહો. (૯)

વિદૂષક — અત્યારે આપે આ રીતે પોતાની જાતને ઉપહાસને પાત્ર ન બનાવવી જોઈએ. પરંતુ આ રાજકુલમાં એક અવન્તિસુંદરી નામની યક્ષિણી નિવાસ કરે છે. એ આપે જોઈ હોવી જોઈએ.

રાજા — ના ના.

સ્વપ્નના અંતે જાગી ગયેલા મેં આંખમાંથી લુંછવામાં આવેલા કાજળવાળી, પોતાના ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરતી તેણીનું લાંબી લટવાળું મુખ જોયું. (૧૦)

अने वणी, मित्र आ जे जे.

गभरायेली अेवी ते मडाराशीअे आ मारो जे बाहु दबाव्यो હતો, તે સ્વપ્રમાં પણ પ્રાપ્ત થયેલા સ્પર્શનો રોમાંચ છોડતો નથી. (૧૧)

વિદૂષક — હવે આપ અર્થ વિનાનું વિચારવાનું રહેવા દો. આ તરફ આવો. આવો. આપણે યોગાનમાં જઈએ.

(પ્રવિશ્ય)

કંચુકીય — આર્યપુત્રનો જય થાઓ. અમારા મહારાજ દર્શક આપને જણાવે છે કે — ‘આ તરફ આરુણિને હરાવવા માટે આપનો અમાત્ય રુમણવાન્ વિશાળ સેના સાથે આવી પહોંચ્યો છે. તથા હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિ એમ મારા પણ વિજય માટેના (સેનાના) અંગો સજ્જ છે. તો પછી આપ ઊભા થાઓ.’ અને વળી —

આપના શત્રુઓમાં ભેદ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. આપના ગુણોનો આદર કરનારા નગરજનોને આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું છે, આપના વિજયપ્રસ્થાન સમયે જે પડખે રહેનારા (રક્ષકો) તેની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, જે કાંઈ શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે આવશ્યક હતું તે બધું જ મેં ગોઠવી રાખ્યું છે, સૈન્યોએ ગંગાનદી પાર પણ કરી લીધી છે. અને હવે વત્સદેશ આપને હાથવેંતમાં જ છે. (૧૨)

રાજા — (ઊભા થઈને) સારું. આ હવે હું. —

શ્રેષ્ઠ હાથીઓ અને અશ્વો વડે પાર કરી શકાય તેવા તથા ઉગ્ર તરંગો જેવાં ફેંકવામાં આવેલા બાણોથી વિખરાયેલા મહાસાગર જેવા યુદ્ધમાં, ભયંકર કાર્ય કરવામાં કુશળ એવા આરુણિની સમક્ષ જઈને તેનો વિનાશ કરીશ.

(બધા જાય છે)

પાંચમો અંક સમાપ્ત

4.3 ટિપ્પણ:

4.3.1 અન્વય:

શ્લોક: - ૭ - સંભ્રમેણ નિષ્ક્રામન્ અહં દ્વારપક્ષેણ તાહિતઃ, તતઃ અયં ભૂતાર્થઃ મનોરથઃ (વા) ઇતિ વ્યક્તં ન જાનામિ ।

શ્લોક: - ૮ - સચ્ચે, શય્યાયામ્ અવસુસં માં બોધયિત્વા ગતા । પૂર્વં દગ્ધા ઇતિ બ્રુવતા રુમણ્વતા (અહં) વચ્ચિતઃ અસ્મિ ।

श्लोकः - ९ - यदि तावद् अयं स्वप्नः (तर्हि) अप्रतिबोधनं धन्यं भवेत् अथवा विभ्रमः स्यात्, तर्हि मे चिरम् विभ्रमः हि अस्तु ।

श्लोकः - १० - स्वप्नस्य अन्ते विबुद्धेन मया चारित्र्यम् अपि रक्षन्त्याः नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् दीर्घालकं मुखं दृष्टम् ।

श्लोकः - ११ - यः तया संत्रस्तया देव्या निपीडितः, स्वप्नेऽपि उत्पन्नसंस्पर्शः अयं (स) बाहुः रोमहर्षं न मुञ्चति ।

श्लोकः - १२ - ते रिपवः भिन्नाः, भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः, भवत्प्रयाणसमये या पाष्णीं तस्याः अपि विधानं कृतम् । यद् यद् अरिप्रमाथजननं साध्यं तत् तद् मया अनुष्ठितम् । बलैः च त्रिपथगा नदी तीर्णा, वत्साः च तव हस्ते (सन्ति) ।

श्लोकः - १३ - नागेन्द्रतुरंगतीर्णे विकीर्णबाणोग्रतरंगभंगे महार्णवाभे उग्रदारुणकर्मदक्षं तम् आरुणिम् उपेत्य नाशयामि ।

4.3.2 शब्दार्थ -

विरहपर्युत्सुकस्य - विरहथी दुःखी थयेलानुं

प्रमादः - आणस, बेदरकारी

दीपसहायाम् - दीवाना आश्रये

प्रतिज्ञाभारः - प्रतिज्ञापालनरूपी महत्त्वनुं कर्तव्य

प्रतिवचनम् - प्रत्युत्तर

प्रलम्बितम् - नीयेनी तरङ्ग लंबायेल - लटकेल

संभ्रमेण - उडबडाडट, गलराट, रघवाट

भूतार्थः - निश्चयपूर्वक

प्रतिबुद्धः - जगी गयो

नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् - आंजश लूछाई गयेली आंभोवाणुं (मुष्)

रोमहर्षम् - रोमांथ

पौराः - नगरजनो

पाष्णी – राज्ञी बन्ने बाजु रक्षश करनारी सेना

बलैः – सेना वडे

महार्णवाभे – मडासागर समान

4.3.3 व्याकरण –

• सन्धि –

- गुणसन्धि – सहोपविशन्त्या – सह + उपविशन्त्या (अ + उ), दग्धेति – दग्धा + इति (आ + इ)

- दीर्घसन्धि – दृष्टास्मि – दृष्टा + अस्मि (आ + अ), इहापि – इह + अपि (अ + अ)

- यज्ञसन्धि – खल्वेतया – खलु + एतया (उ + ए), यद्यकुपिता – यदि + अकुपिता (इ + अ), ह्यस्तु – हि + अस्तु (इ + अ)

- व्यंजनसन्धि – कश्चिज्जनः – कश्चिद् + जनः (द् – ज् + ज, श्रुत्व), यावन्मुहूर्तकम् – यावद् + मुहूर्तकम् (द् – न् + म, अनुनासिक), तन्मया – तद् + मया (द् – न् + म, अनुनासिक)

- विसर्गसन्धि – कोऽपि – कः + अपि (विसर्ग – ओ + अ – पूर्वरूप), वञ्चितोऽस्मि – वञ्चितः + अस्मि (विसर्ग – ओ + अ – पूर्वरूप), भिन्नास्ते – भिन्नाः + ते (विसर्ग – स् + त), वत्साश्च – वत्साः + च (विसर्ग – स् – श् + च)

• समास –

अवन्त्यधिपतेः – अवन्त्याः अधिपतिः इति अवन्त्यधिपतिः तस्य ।

अविच्छिन्नसुखनिःश्वासा – अविच्छिन्नः सुखश्च निःश्वासः यस्याः सा ।

नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् – नेत्राभ्यां विप्रोषितम् अञ्जनं यस्मिन् तादृशम् ।

दीर्घालकम् – दीर्घाः अलकाः यस्मिन् तादृशम् ।

उत्पन्नसंस्पर्शः – उत्पन्नः संस्पर्शः यस्य सः ।

हस्त्यश्वरथपदातीनि – हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पदातयश्च तेषां समाहारः ।

दारुणकर्मदक्षम् — दारुणे कर्मणि दक्षः तम् ।

विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे — विकीर्णाः बाणाः इति विकीर्णबाणाः, उग्रतरङ्गाणां भङ्गा इति उग्रतरङ्गभङ्गः विकीर्णबाणाः एव उग्रतरङ्गभङ्गा यस्मिन् तस्मिन् (युद्धे, समुद्रे च) ।

महार्णवाभे — महान् चासौ अर्णवः, तस्य आभा यस्य तस्मिन् ।

4.4 तमारी प्रगति यकासो :

- नीयेना प्रश्नोना अेक —बे वाक्यमां उत्तर आपो

१) वासवदत्ता कोनी बाजुमां सुवे छे ? शुं मानीने ?

२) वासवदत्ता पथारीमांथी शा माटे सङ्गणी उिनी थर्द जय छे ?

३) राजा विदूषकने शा समाचार आपे छे ?

४) विदूषक राजाअे कोने जेया डोवानुं जशावे छे ?

५) राजा विदूषकने क्या यिरु द्वारा वासवदत्ता जेयानी पातरी करावे छे ?

- नीयेनी उक्ति कोश बोले छे ते जशावो

१) तेन ह्यग्रतो याहि ।

२) किं विरचिकां स्मरसि ?

३) चिरात् खलु उपरता वासवदत्ता ।

४) अस्माकं महाराजो दर्शको भवन्तमाह ।

५) दृढं खलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दुःखिता ।

- नीयेना श्लोकोनी पूर्ति करो

१) शय्यायाम् _____ ।

_____ रुमण्वता ॥

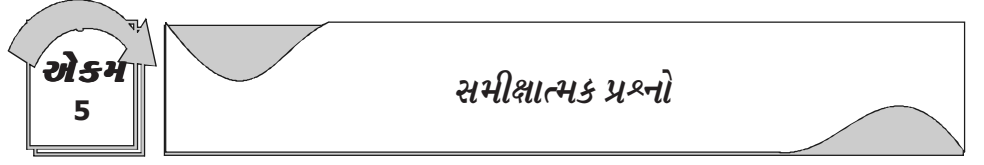
२) स्वप्नस्यान्ते _____ ।

_____ मुखम् ॥

३) भिन्नास्ते _____

_____ ।

_____ हस्ते तव ॥

ः३परेभाः

- 5.0** उद्देश्य
- 5.1** प्रस्तावना
- 5.2** नीयेना पात्रो पर नोध लभो
- 5.3** नीयेना प्रसंगोनी समीक्षा करो
- 5.4** सूक्तिनुं विवेचन करो
- 5.5** नाट्यशास्त्रीय परिभाषाओ समझवो
- 5.6** तमारी प्रगति यकासो

5.0 उद्देश्य :

विद्यार्थीमित्रो, तमारा अभ्यासक्रमना नियत अंकममां अध्यापन द्वारा तमे कया दृष्टिबिंदुथी जे ते अंकमनो अभ्यास करवाना एणे ते प्रत्येक अंकमना प्रारंभमां ज तमने जज्ञाववामां आवे ए. प्रथमवर्षना अभ्यासक्रमना पेपर नं.2मां तमारे संस्कृत नाट्य,स्तोत्र अने मुक्तक काव्योનો अभ्यासक्रम लभवानो ए. तेना द्वितीय विभाग नाट्यसाहित्य अंतर्गत स्वप्नवासवदत्तमूनो अभ्यास अपेक्षित ए. प्रस्तुत अंक अंतर्गत भासकृत स्वप्नवासवदत्तम् नाटकना यतुर्थ अने पंचमअंकना कथावस्तुनो पूर्वना अंकमोमां मेणवेल परियय केटला अंशे सार्थक थयो ते यकासवा माटे स्वाध्याय कराववाना हेतुथी मूकवामां आवी रह्यो ए. आ नियत अभ्यासक्रम माटेना केटलाक पास उद्देश्यो ए, जेम के—

- विद्यार्थीओ पोतानी प्रगति यकासे.
- विद्यार्थीओ प्रगतिना स्तरमां वधारो करे.

5.1 प्रस्तावना

स्वप्नवासवदत्तमूनो अंक - ४ अने अंक - पना तमाम समीक्षात्मक प्रश्नोने आवरी लेवानो प्रस्तुत अंकममां प्रयास करवामां आव्यो ए. जेमां पात्रालेखन, महत्त्वना प्रसंगोनी समीक्षा, सूक्तिओनुं विवेचन तेमज नाट्यशास्त्रीय परिभाषाओनो समावेश थाय ए.

5.2 नीयेना पात्रो पर नोध लभो

5.2.1 उदयननुं पात्र

स्वप्नवासवदत्तमूनो नायकनी भूमिकामां उदयननुं पात्र ए. उदयन नाट्यशास्त्र द्वारा दर्शाववामां आवेल यार प्रकारना नायकोमां धीरललित प्रकारनो नायक ए. आ प्रकारना नायकमां अन्य नायको जेवा धीरत्वना दया, दक्षिण्यादि गुणोनी साथे पोतानी भोजमां रडेवुं, विलास करवो, सुष-साह्यभीमां रडेवुं, कला प्रत्ये प्रीति धराववी, ऋजु स्वभावना होवुं जेवा गुणो जेवा मणे ए. दशरूपककार धनंजय

જણાવે છે કે — ‘નિશ્ચિન્તો ધીરલલિતઃ કલાસક્તઃ સુખી મૃદુઃ’ અહીં ઉદયન પણ આવા ગુણો ધરાવનારો નાયક છે.

સામાન્ય પરિચય —

ઉદયન વત્સદેશનો રાજા છે. તે શતાનિકનો પૌત્ર, સહજ્ઞાનિક તથા મૃગાવતી રાણીનો પુત્ર હતો. તેણે વસુનેમિ નાગને બચાવ્યો હોવાના પરિણામે નાનપણમાં જ ઘોષવતી નામની વીણા પ્રાપ્ત કરી હતી. આ વીણા થકી તે હાથીઓને પણ વશ કરવા સમર્થ હતો. તે ઉજ્જયિનીના પ્રદ્યોત મહાસેનની પુત્રી વાસવદત્તાના પ્રણયમાં આસક્ત હતો. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્ નાટકમાં તેની પ્રણયકથા વર્ણવાયેલ છે.

રૂપસંપત્તિ —

ઉદયન આકર્ષક શરીર સૌંદર્ય ધરાવે છે. તેના પ્રત્યે વાસવદત્તા તો આકર્ષિત થાય જ છે. પદ્માવતી પણ તેને ‘શરચાપવિહીનઃ કામદેવઃ’ કહીને પ્રશંસા કરે છે.

પ્રામાણિક પ્રણયી —

ઉદયન પ્રણયીજન તરીકે અત્યંત પ્રામાણિક છે. તેનો વાસવદત્તાનો પ્રેમ-વિરહ વર્ણવતાં પ્રથમ અંકમાં બ્રહ્મચારી જણાવે છે કે —

‘નૈવેદાનીં તાદૃશાશ્ચક્રવાકાઃ।’

અર્થાત્ - આવો પ્રેમ તો હવે ચક્રવાકમિથુનમાં પણ જોવા મળતો નથી.

ચોથા અંકમાં વિદૂષક જ્યારે રાજાને કોણ પ્રિય છે તેવા પ્રશ્ન દ્વારા બહુમાન સંકટમાં મૂકે છે ત્યારે વાસવદત્તા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પદ્માવતી પ્રત્યેનું બહુમાન બંનેનો પ્રામાણિકતાથી સ્વીકાર કરે છે.

ઉદયને પ્રસ્તુત નાટકમાં વાસવદત્તાનું મૃત્યુ ક્યારેય સ્વીકાર્યું નથી. તે વિરહદુઃખિત, શોકમગ્ન રહીને સદાય વાસવદત્તાને સ્મરે છે. પ્રમદવન દૃશ્યમાં વિદૂષક જ્યારે પદ્માવતી પ્રત્યે બહુમાન દર્શાવે છે ત્યારે ઉદયન કહે છે — ‘સર્વમેત્ કથયિષ્યે દેવ્યૈ વાસવદત્તાયૈ’ પાંચમાં અંકમાં સ્વપ્નમાં થયેલી વાસવદત્તાના સ્પર્શની અનુભૂતિ રોમાંચ દ્વારા દર્શાવી તે વિદૂષકને વાસવદત્તાના જીવતા હોવાનું પ્રમાણ દર્શાવે છે. અને કહે છે કે — ‘દગ્ધેતિ બ્રુવતા પૂર્વ વચ્ચિતોઽસ્મિ રુમ્ણવતા’.

આમ ઉદયન વાસવદત્તા પ્રત્યે શુદ્ધ એકાન્ત પ્રણયી બની રહે છે. તેના શોકમાં વધુ ઉજ્જવલ બનેલો તેનો પ્રણય સમગ્ર નાટકમાં વ્યાપી રહે છે.

દાક્ષિણ્યવાન પતિ -

વાસવદત્તા પ્રત્યે આસક્ત રાજા બીજા લગ્ન કરવા તૈયાર થાય ખરું? એ વિચારનો પ્રત્યુત્તર દ્વિતીય અંકમાં ધાત્રી આપે છે. ‘આગમપ્રધાનાનિ સુલભપર્યવસ્થાનાનિ મહાપુરુષહૃદયાનિ ભવન્તિ’ — એટલે કે — મહાપુરુષોના હૃદયો શાસ્ત્રોનું અનુસરણ કરતાં હોવાને લીધે સરળતાથી સ્વસ્થ થઈ જનારા હોય છે.

ચોથા અંકમાં પ્રવેશ સાથે જ પદ્માવતી સાથેના પ્રણયનો એકરાર કરતાં ઉદયન જણાવે છે — ‘ભૂયશ્ચ વિદ્ધા વયમ્’ — અને ‘પન્નેષુર્મદનો યદા કથમયં ષષ્ઠઃ શરઃ પાતિતઃ’ અર્થાત્ — (વાસવદત્તાના પ્રણયમાં અમે ઉજ્જયિનીમાં કામદેવના પાંચે બાણોથી વીંધાયા હતા હવે) “પદ્માવતીને જોયા બાદ ફરીથી વીંધાયા. જો કામદેવ પાંચ બાણોવાળો કહેવાતો હોય તો આ છઠ્ઠું બાણ ક્યાંથી આવ્યું? “

આમ રાજા ઉપરની ધાત્રીની વાત યથાર્થ સાબિત કરે છે.

ચોથો અંકમાં પદ્માવતી સાથે વાગ્દાન થયા બાદ પ્રમદવનમાં મળવા જાય છે. ત્યાં વાસવદત્તાના સ્મરણને કારણે અશ્રુપૂર્ણ બનેલી આંખોવાળા રાજાને જોઈ કારણ પૂછતાં રાજા પરાગરજ ઊડવાને કારણે આંખો ભીની હોવાનું બહાનું કાઢે છે. આ સમયે ઉદયન પૂર્વપ્રણયના કારણે પદ્માવતીના હૃદયને આઘાત ન લાગે એ વાતનું દાક્ષિણ્ય દર્શાવે છે. ‘इयं बाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां ब्रजेत्’

પદ્માવતી પ્રત્યેનો ઉદયનનો ઋજુભાવ પાંચમા અંકમાં તેની શિરોવેદના વિશે જાણીને વ્યક્ત થાય છે. ‘રૂપલાવણ્યથી યુક્ત અને ગુણશાલિની પ્રિયાને પ્રાપ્ત કરીને આજે મારો (વાસવદત્તાના વિરહરૂપી) શોક જાણે કે ઓછો થઈ ગયો.’

આમ સમગ્ર નાટકમાં રાજાનું એક ઉદાત્ત પ્રણયી તરીકેનું ચિત્ર સુપેરે ઉપસે છે.

શૂરવીર રાજા —

ઉદયનમાં રહેલા વીરોચિત ગુણો તેનું લાક્ષણિક અને વાસ્તવિક ચરિત્ર છે. પ્રદ્યોત મહાસેન તેના આ ગુણોથી આકર્ષાઈ પોતાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરાવવા ઇચ્છે છે, મગધરાજ મહારાજ શ્રેણિક બિંબિસાર પણ પોતાની બહેન પદ્માવતીના વિવાહ તેની સાથે કરાવે છે.

રાજાની વીરતા પાંચમા અંકમાં આરુણિ સાથેના યુદ્ધની તૈયારી અને તે પ્રસંગે રાજા દ્વારા બોલવામાં આવેલી વીરોચિત ગર્વોક્તિમાં દેખાય છે. ‘तमारुणिं दारुणकर्मदक्षं विकीर्णबाणोग्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ।’

આ ઉપરાંત છદ્દા અંકમાં વાસવદત્તારૂપી ન્યાસના પ્રતિનિવર્તન પ્રસંગે સાક્ષીઓની હાજરીમાં થાપણ પાછી સોંપવાની વાત વગેરે બાબતો તેની વ્યવહારકુશળતા, વિદૂષક સાથેનો પ્રમદવનનો પરિહાસ પ્રસંગ તેની હાસ્યપ્રિયતા વગેરે ગુણોને પણ સૂચવે છે.

એક ધીરલલિત નાયક તરીકે ઉદયન આ નાટકમાં ઉત્તમ પાત્ર પૂરવાર થાય છે.

5.2.2 વિદૂષકનું પાત્ર

વિદૂષક એ નાટકમાં સહાયક પાત્ર તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે. વિદૂષકની વ્યાખ્યા કરતાં નાટ્યદર્પણકાર જણાવે છે કે — ‘વિપ્રલમ્ભં તુ વિનોદદાનેન વિસ્મારયન્તિ તે વિદૂષકાઃ ।’ તે જન્મથી દ્વિજ હોય છે પરંતુ નાટકમાં તેની ઉક્તિ પ્રાકૃતમાં હોય છે. કર્મ, દેહ, વેશ, ભાષા વગેરે દ્વારા તે હાસ્ય પ્રગટાવવાનું કાર્ય કરે છે.

વિદૂષકનો બાહ્ય દેખાવ અને પહેરવેશ જ હાસ્યાસ્પદ હોય છે. ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે તે ઠીંગણો, બહાર નિકળેલા દાંતવાળો, વિકૃત ચહેરાવાળો, માથે તાલવાળો, કૂબડો અને પીળી આંખોવાળો હોય છે. તેના રંગમંચ પર પ્રવેશમાત્રથી લોકોમાં હાસ્ય પ્રેરે છે. ચરિત્ર, મૂર્ખતાપૂર્ણ ચેષ્ટાઓ થકી ભારેખમ બનેલા ઉદ્વિગ્ન વાતાવરણને હળવું કરવાનું કાર્ય કરે છે. તે નાયક સાથે રહીને તેનું મનોરંજન કરવું તથા ઉદાસીનતા, વિરહ અવસ્થા, ઉદ્વેગ દૂર કરવો ઇત્યાદિ માટે પ્રવૃત્ત રહે છે.

સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ના વિદૂષકનું નામ વસન્તક છે. તે મિષ્ટાન્નપ્રિય છે, ચોથા અંકમાં રાજાના વિવાહમંગલ પ્રસંગમાં વધારે પડતી મીઠાઈ ખાવાને લીધે તેને પેટમાં દુઃખાવો થાય છે તેની એક જ ફરીયાદ છે — “મમ આહારઃ સુષ્ટુ ન પરિણમતિ ।” અને “સુપ્રચ્છદનાયાં શય્યાયાં નિદ્રાં ન લભે ।” અહીં વિદૂષક પોતાની પરિસ્થિતિ દ્વારા વૈભવી જીવન જીવનારા લોકો પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે. તેને પદ્માવતી પ્રિય છે કારણ કે તે સ્નિગ્ધ ભોજન સાથે મધુર સ્વરમાં તેને બોલાવે છે.

આ વિદૂષક ભૂલકણા સ્વભાવનો છે, તેની યાદશક્તિ ઓછી છે. નાનકડી વાત યાદ કરવા માટે તેણે વારંવાર રટણ કરવું પડે છે. પાંચમા અંકમાં સમુદ્રગૃહમાં રાજાને વાર્તા કહેવાની શરૂઆત કરતાં —

“નગરં કામ્પિલ્યં રાજા બ્રહ્મદત્તઃ ।” આટલી વાત ગોઠવવા માટે તે રાજાને જણાવે છે કે “તેન હિ મુહૂર્તકં પ્રતિપાલયતુ ભવાન્ યાવદોષ્ટગતં કરિષ્યામિ ।”

વસન્તક ગભરુ સ્વભાવનો પણ છે તે પ્રમદવનમાં માધવીલતામંડપમાં પ્રવેશતાં ભમરાઓથી ડરે છે, સમુદ્રગૃહમાં સર્પત્રાન્તિ થતાં ગભરાય છે. જો કે તેની આ

येष्टओ द्वारा प्रेक्षकोमां हास्य प्रेरवानुं कार्य करे छे तथा नायकनी उद्विग्नावस्थामांथी रस-भाव परिवर्तन संभवे छे.

वातोमां छबरडां वाणीने क्यारेक ते नायकने मूंजववानुं काम पश करे छे. प्रमदवनमां अेकांत जेठ 'प्रष्टव्यं किञ्चिदस्ति' कही राजाने वासवदत्ता अने पद्मावतीमांथी कोश प्रिय छे अेवो प्रश्न पूछी मूंजवी दे छे. तो वणी पांयमा अंकमां वार्ताना बडाने उज्जयिनीनुं नाम लई नायिका याद कराववानुं काम पश करे छे. तेनी आदतो थकी राजा जेने भूलवा प्रयत्न करतो होय ते ज याद आवी जाय छे.

विदूषक दाक्षिण्ययुक्त पश छे. आथी ज पद्मावती तेनी प्रशंसा करतां कहे छे. —
“सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य एव भवति ।”

आम स्वप्नवासवदत्तम् नाटकमां वसन्तकनुं पात्र उत्कृष्ट विदूषकनी भूमिका तरीके जेवा मणे छे.

5.3 नीयेना प्रसंगोनी समीक्षा करो

5.3.1 यतुर्थ अंकनो प्रवेशक

योथा अंकनी शरुआतमां प्रवेशकनी योजना करवामां आवी छे. ज्यारे बे अंक वय्ये घटेली घटनाओ विशे प्रेक्षकोने जशाववानुं होय, अने मुख्य दृश्य साथे जेडवा माटे भूमिकानी जरूर होय त्यारे प्रवेशकनी के विष्कंभकनी योजना करवामां आवे छे.

अहीं प्रवेशकनो आरंभ विदूषकनी अेकोक्ति द्वारा थाय छे. ते जशावे छे के उदयन अने पद्मावतीना विवाह थई गया छे. उदयनना जवनमां नवीन पात्रनो प्रवेश थयो छे. अहीं मगधना राजमहलमां शोकने बढले समुल्लास जेवा मणे छे, अेकान्तने बढले मानव समुदाय जेवा मणे छे, आहार अने आराम बंनेनी सुयारु व्यवस्था छे. दररोज मधुर मधुर भोजन आरोगवा मणे छे. सारा आच्छादनोवाणी शय्यामां गिंधवानी व्यवस्था छे मात्र इरियाद अेटली ज छे के तेनो आहार बराबर पयतो नथी अने तेने कारणे गिंध पश बराबर आवती नथी. आ ज समये येटी राजाना शशगार लाववा माटे विदूषक पासेथी राजाना स्नानादि कार्यथी निवृत्त थया के नहीं ते जशावानो प्रयत्न करे छे. विदूषक राजाना तैयार होवा विशे जशावे छे. तथा भोजन सिवाय बहुं ज लाववा जशावे छे. कारण के तेनुं पेट गरबड छे. येटी तेनी आ स्थिति पर विनोद करतां करतां विदाय ले छे. अहीं प्रवेशक पूरो थाय छे.

પ્રવેશકનું નાટ્યગત મહત્વ –

આ અંકના આરંભે આવતા પ્રવેશકથી ત્રીજા અને ચોથા અંકની વચ્ચે ઘટી ગયેલી કેટલીક ઘટનાઓ વિશે જાણ થાય છે. જેમ કે –

- ઉદયન અને પદ્માવતીનો લગ્નપ્રસંગ પૂર્ણ થઈ ગયો છે.
- રાજા હજુ મગધના રાજમહેલમાં જ અતિથિસત્કાર ભોગવી રહ્યા છે.
- વિદૂષક તેના હાસ્ય થકી કહેવાતા સુખી લોકોના જીવનમાં અનુભવાતી મુશ્કેલીઓ વિશે કટાક્ષ કરે છે.
- અત્યાર સુધી નાટકમાં પરોક્ષ રીતે અનુભવાયેલ ઉદયનનો વિધિવત્ પ્રત્યક્ષ પ્રવેશ જોવા મળશે.
- પ્રથમ અંકથી અત્યાર સુધી ચાલતા ગંભીર વાતાવરણમાં રસાન્તરની જરૂર હતી જે અહીં વિદૂષકના પાત્ર થકી અનુભવાય છે. સાથે જ હવે પછી આવનારા વાતાવરણમાં હળવાશ અનુભવવા મળશે તેવો સંકેત પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ ચતુર્થાંકના પ્રવેશકનું નાટ્યગત મહત્વ જોવા મળે છે.

5.3. 2 પ્રમદવન દૃશ્યનું મહત્વ

શેફાલિકા પુષ્પચયન પ્રસંગ

ચોથા અંકના મુખ્ય દૃશ્યનો પ્રારંભ પ્રમદવનમાં થાય છે. અહીં શરૂઆતમાં પદ્માવતી, આવંતિકા વેશધારિણી વાસવદત્તા અને ચેટીનો પ્રવેશ થાય છે. તેઓ શેફાલિકા પુષ્પોની સમૃદ્ધિ જોઈ ખુશ થાય છે. ચેટી પુષ્પો ચૂંટી લાવે છે વધુ પુષ્પો ચૂંટવાથી રોકતાં પદ્માવતી તેને કહે છે કે શેફાલિકા પુષ્પોને જોઈ રાજા આનંદિત થશે. અહીં વાત-વાતમાં વાસવદત્તા પદ્માવતીના મનમાં ઉદયન પ્રત્યેની પ્રણયભાવના વિશે જાણવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે પદ્માવતી જણાવે છે કે – “મને તે પ્રિય છે કે નહીં તે તો હું નથી જાણતી પરંતુ એમની અનુપસ્થિતિમાં ઉત્કંઠિત થઈ જાઉં છું.” અહીં બંનેની ઉદયન પ્રત્યેની પ્રણયભાવના વ્યક્ત થાય છે. પદ્માવતી વાસવદત્તાને પૂછે છે કે પોતાને રાજા જેટલા પ્રિય છે તેટલા જ વાસવદત્તાને પણ હશે ? ત્યારે વાસવદત્તા કહે છે – “એથી પણ અધિક.” આવંતિકાને આ વાતની કઈ રીતે ખબર પડી એમ પૂછતાં સ્ત્રીસહજ ચાતુર્યથી પ્રત્યુત્તર વાળતાં આવંતિકા વેશમાં રહેલી વાસવદત્તા જણાવે છે – “જો એમ ન હોત તો પોતાના પ્રિયજનોને મૂકીને ચાલી નીકળે ખરી ?” પદ્માવતી આ વાતની મૂક સમ્મતિ આપે છે.

माधवीलतामंडपप्रसंग – (अंदर અને બહાર) દ્વિકેન્દ્રી પ્રસંગ-

નાટકના મુખ્ય દશ્યના બીજા ભાગમાં ઉદયનનો મંચ પર પ્રવેશ થાય છે. તે શેફાલિકા પુષ્પોને જોઈ પ્રસન્ન થાય છે. ઉદયનને આવતા જોઈ ચેટી સમાચાર આપે છે પરંતુ આવંતિકાને કારણે પન્નાવતી રાજાને મળવાનું ટાળે છે. અને ત્રણેય માધવીલતામંડપમાં પ્રવેશી છુપાઈ જાય છે. ત્યાં જ રાજા અને વિદૂષક બહારની બાજુ આવે છે. અંદર રહેલી ચેટી ભમરાઓની લતા વડે તેઓને મંડપમાં પ્રવેશતા રોકે છે. આમ દ્વિકેન્દ્રી દશ્યની યોજના ઘડાય છે.

એકાન્ત જોઈ વિદૂષક રાજાને પ્રાણપ્રશ્ન પૂછે છે – તમને કોણ પ્રિય છે? તે વાસવદત્તા કે આ પન્નાવતી? રાજા પ્રથમ તબક્કે ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ વિદૂષકના આગ્રહવશ જણાવે છે કે – તેને પન્નાવતી પ્રત્યે બહુમાન છે પરંતુ વાસવદત્તા પ્રત્યે આસક્ત હૃદયને તે હરી શકતી નથી.

આ સાંભળી વાસવદત્તા પ્રસન્ન થાય છે. પન્નાવતી પણ ઉદયન પ્રત્યે બહુમાન દર્શાવતાં જણાવે છે કે જે હજુ પણ વાસવદત્તાના ગુણોને યાદ રાખે તે સદાક્ષિણ્ય જ હોય. વાસવદત્તા માટે આ અજ્ઞાતવાસ લાભકારક બની રહ્યાનો અનુભવ થાય છે.

હવે રાજા વિદૂષકને એ જ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછતાં પ્રથમ તો વિદૂષક પણ આવું જ નાટક કરતાં આનાકાની કરે છે ત્યારબાદ પન્નાવતી પ્રત્યે આદરની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કારણ દર્શાવે છે કે – તેઓ સુંદર ભોજન સાથે મૂઢુ અવાજે તેને બોલાવે છે કે – આર્ય વસન્તક! ક્યાં ગયા? આથી તે તેને વધુ પ્રિય છે. ઉદયન જણાવે છે કે તે વાસવદત્તાને આ વાત કહી દેશે. ત્યારે વાસ્તવનો અનુભવ કરાવતાં વિદૂષક કહે છે – ચિરાત્ ખલૂપરતા વાસવદત્તા. આ તબક્કે હાસ્યનો પ્રસંગ શોકમય -ગંભીર બની જાય છે. રાજાના અશ્રુપૂર્ણ મુખને ધોવા માટે વિદૂષક પાણી લેવા જાય છે.

પન્નાવતી – ઉદયન મિલાપ

રાજાની બંધ આંખો અને પાણી લેવા ગયેલા વિદૂષકની અનુપસ્થિતિનો લાભ લઈ ચેટી અને વાસવદત્તા ત્યાંથી વિદાય થાય છે. સાથે આવતી પન્નાવતીને વાસવદત્તા જ રાજાને આશ્વાસન આપવા ત્યાં જ રોકી રાખે છે. પન્નાવતી વિદૂષકને મળે છે ત્યારે તે મુખોદક પન્નાવતીને આપતાં કારણ જણાવે છે કે ભમરાઓ દ્વારા ઉડાડવામાં આવેલી કાશપુષ્પની પરાગરજથી અશ્રુવાળા બનેલા રાજાના મુખને ધોવા માટે આ પાણી લઈ જાય છે. ત્યારબાદ રાજા અને પન્નાવતીનું મિલન થાય છે. ત્યાં રાજા પણ વિદૂષકના જણાવ્યા પ્રમાણેનું કારણ દર્શાવે છે. વિદૂષક રાજાને મહારાજ દર્શકને મળવાનું યાદ કરાવે છે. અહીં અંક પૂરો થાય છે.

પ્રમદવનદેશ્યનું નાટ્યગત મહત્વ —

- આ દશ્યમાં પદ્માવતીનો રાજા પ્રત્યેનો પ્રણયભાવ પ્રગટ થાય છે.
- વાસવદત્તાને પદ્માવતી પાસેથી જાણવા મળે છે કે રાજા હજુ પણ તેને ભૂલ્યા નથી.
- આ અંકમાં ઉદયન અને વિદૂષકનો પ્રથમવાર મંચ પર પ્રવેશ થાય છે.
- રાજાના મનમાં વાસવદત્તા પ્રત્યે હજુ પણ પૂર્વવત્ લાગણીઓ અકબંધ છે એ તેના જ મુખે વાસવદત્તાને સાંભળવા મળે છે જેનાથી તેણે કરેલા ત્યાગનું ફળ મળ્યાનું અનુભવાય છે. જેથી અજ્ઞાતવાસમાં રહી અમાત્ય યૌગન્ધરાયણની યોજનાને પૂરી થવા સુધી ટકી રહેવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ઉદયન સાચો પ્રેમી હોવાનું પૂરવાર થાય છે જે મૃત્યુ પામેલ પ્રિયાને હજુ પણ એટલી જ ઉત્કટતાથી યાહે છે.
- પદ્માવતીનું ઈર્ષ્યારિહિત ઉદાત્ત અને ઉદાર વ્યક્તિત્વ આ પ્રસંગમાં જોવા મળે છે.
- પદ્માવતીને રાજા પર અહોભાવ થાય છે — કારણ કે જે મૃત્યુ પામેલીને આટલો પ્રેમ કરી શકે તે મને તો ચોક્કસ પ્રેમ આપશે જ આ ગુણૌદાર્ય તેના વ્યક્તિત્વનું જમા પાસું છે.
- રાજાનું સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય અને પદ્માવતી પ્રત્યેની ફરજનું ભાન તેને સત્ય બોલવાથી રોકે છે. જે રાજાના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરે છે.
- રંગમંચીય વિશેષતા - ભાસની દ્વિકેન્દ્રી નાટ્યયોજના તેની રંગભૂમિ પ્રયોગશીલતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બની રહે છે.

આમ પ્રમદવન દશ્ય યથાર્થમાં બહુવિધ પ્રણયની અભિવ્યક્તિનું દશ્ય બની રહે છે.

5.3.3 સ્વપ્રદેશ્યનું રસદર્શન

પાંચમા અંકના પ્રવેશકમાં સૂચના પ્રાપ્ત થાય છે કે પદ્માવતી શિરોવેદનાથી દુઃખિત છે તેને માટે સમુદ્રગૃહમાં શય્યા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ માટે પન્નિકા મધુકરિકા નામની દાસીને આર્યા આવંતિકાને જણાવવાનું કહી પોતે વસંતક દ્વારા રાજાને સંદેશો પહોંચાડે છે.

મુખ્યદૃશ્યમાં વિદૂષક રાજા સુધી પદ્માવતીના શિરોવેદનાની વાત પહોંચાડે છે. આ સાંભળી રાજા સમુદ્રગૃહમાં જાય છે ત્યાં આછા પ્રકાશમાં વિદૂષકને તોરણમાળામાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે. અંદર પ્રવેશતાં શય્યાને ખાલી જોઈ વિદૂષક અનુમાન કરે છે કે પદ્માવતી આવીને જતી રહી હશે ત્યારે રાજા તર્ક વડે તેના ન આવ્યાનું સાબિત કરે છે. પદ્માવતીની રાહ જોતાં રાજા તે જ શય્યા પર આરામ કરે છે અને વિદૂષક તેને વાર્તા કહે છે. વિદૂષકની પ્રથમ વાર્તાની માંડણી ઉજ્જયિની નામની નગરીથી થાય છે જેના કારણે રાજાને વાસવદત્તા યાદ આવે છે. આથી વિદૂષક બીજા વાર્તા શરૂ કરે છે જેમાં નગર અને રાજાના નામ ઉલ્ટાસૂલટા બોલે છે. રાજા તેને સુધારે છે ત્યારે તે તેને કંઠસ્થ કરે ત્યાં સુધી રાહ જોવા જણાવે છે. વિદૂષક ફરી વાર્તા માટે તૈયાર થાય છે ત્યાં સુધીમાં રાજા ઊંઘી જાય છે. આથી વિદૂષક ઠંડીથી બચવા શાલ લેવા માટે ત્યાંથી જાય છે.

સમુદ્રગૃહમાં રાજા એકલો ઊંઘતો હોય છે ત્યારે મધુકરિકા નામની ચેટી વાસવદત્તાને લઈ ત્યાં આવે છે. ચેટી વાસવદત્તાને સમુદ્રગૃહમાં એકલી મૂકીને પદ્માવતીની શિરોવેદના માટે લેપ લેવા જતી રહે છે. અહીં એકલી વાસવદત્તા સમુદ્રગૃહની સ્થિતિ અને એકાંત જોઈ સેવકોની બેદરકારી પ્રત્યે ઉપાલંભ આપે છે. શય્યામાં સૂતેલા રાજાને પદ્માવતી સમજી તેની બાજુમાં સુઈ જાય છે. ત્યાં રાજા સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાને યાદ કરીને બબડતાં વાસવદત્તા ચમકીને ઊઠી જાય છે. તેને યૌગન્ધરાયણની યોજના પોતાને લીધે નિષ્ફળ જતી પ્રતીત થાય છે. પરંતુ ઉદયનનું સ્વપ્નમાં બોલવું જાણી આશ્ચસ્ત બને છે. આ સમયે તે પ્રિયતમને જોવાની સાંપડેલી તક જતી કરી શકતી નથી. અને રાજાના સ્વપ્નાવસ્થામાં બોલાયેલા સંવાદને તે પ્રત્યુત્તર આપે છે. આમ કરતાં પોતાની ઓળખ છતી થઈ જવાના ડરથી ત્યાંથી જવા ઈચ્છે છે. ત્યારે જતાં જતાં શય્યામાંથી નીચે સરકી ગયેલા રાજાના હાથને શય્યામાં ગોઠવીને ત્યાંથી નીકળી જાય છે. આ જ સમયે વાસવદત્તાના સ્પર્શથી જાગી ઊઠેલો રાજા તેની પાછળ જવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ બારશાખ સાથે અથડાઈ જવાથી તે અસમંજસમાં પડી જાય છે.

આ તરફ શાલ લેવા ગયેલો વિદૂષક પાછો આવતાં રાજાને જાગેલા જુએ છે. રાજા તેને વાસવદત્તાના જીવિત હોવા વિશે જણાવે છે. ત્યારે વિદૂષક તે તેનો વહેમ હોવાનું જણાવતાં કહે છે કે અહીં એક અવંતિસુંદરી નામની યક્ષિણી રહે છે તેને તમે જોઈ હશે. અથવા તમે સ્વપ્ન જોયું હશે. રાજા પાછો સુઈ જતાં કહે છે જો તે સ્વપ્ન હોય તો મને ચિરકાલ માટે એ સ્વપ્ન જ રહો. આવા સમયે વત્સદેશ પાછો મેળવવા માટે યુદ્ધની સર્વાવિધ તૈયારીઓ થઈ ગયાની સૂચના આપવા તથા રાજાને અગ્રેસર થવા કાંચુકીય આવે છે.

કર્તવ્ય પ્રત્યે જાગૃત બનેલો રાજા વીરભાવમાં આવી આરુણિને હરાવવા માટે પોતાની પૂર્વ અવસ્થાને વિષાદને ખંખેરી વિજય માટે પ્રસ્થાન કરે છે. અહીં સ્વપ્રદેશ્ય નામનો આ અંક પૂર્ણ થાય છે.

સ્વપ્રદેશ્યનું નાટ્યગત મહત્વ —

- સ્વપ્રદેશ્ય આ નાટકનું કેન્દ્રવર્તી દેશ્ય છે. જેમાં ઉદયન અને વાસવદત્તાને આંશિક રીતે મળવાની યોજના નાટ્યકારે ગોઠવી છે. તે માટે પદ્માવતીની શિરોવેદના અને સમદ્રગૃહમાં શય્યા પાથરવામાં આવી છે. આ વાત ધ્રુવપંક્તિની માફક વારંવાર બોલવામાં આવે છે છતાં ખટકતી નથી.
- અહીં ઉદયનની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ તેમજ વ્યવહારજ્ઞાનનો પરિચય થાય છે.
- સમુદ્રગૃહમાં આછા પ્રકાશનો દ્વિવિધ લાભ થાય છે. શય્યામાં પુરુષ છે કે સ્ત્રી એ તરત જાણી શકાય તેમ નથી તેની પ્રતીતિ થાય છે. આથી વાસવદત્તા સમુદ્રગૃહમાં આવે છે ત્યારે ત્યાં રાજા સૂતેલ છે એમ જાણી શકતી નથી. આ જ રીતે જ્યારે વાસવદત્તા ત્યાંથી વિદાય થાય છે ત્યારે ઉતાવળે ઊંઘમાંથી ઊઠેલા રાજાને સંભ્રમ થાય છે. આથી તેણે અનુભવેલું સાચું હતું કે સ્વપ્ર તે સમજી શકતો નથી.
- આ દેશ્યના પરિણામે ઉદયનને માનસિક રીતે વાસવદત્તાના મળવાની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે.
- ભાસે વિદૂષકને શાલ લેવાના બહાને તથા ચેટીને લેપ લાવવાના બહાને દૂર કરીને વિરહિણી વાસવદત્તાને પોતાના પતિ સાથે એકાંત મિલનની તક આપી છે જે તેના અજ્ઞાતવાસને ટકાવવામાં બળ પૂરું પાડે છે.
- આ દેશ્યમાં મનોવૈજ્ઞાનિક આવેગો અને લાગણીની તીવ્રતાએ અવિદ્યમાન વાસવદત્તાને ઉદયનના સ્વપ્નમાં ઉપસ્થિત કરી કારણ કે ઉદયન વિદૂષકની ઉજ્જયિનીવાળી કથા સાંભળી વાસવદત્તાને યાદ કરતાં કરતાં ઊંઘી જાય છે. આથી પરામનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત મુજબ જેનો વિચાર કરતાં સૂઈ જઈએ તેનું સ્વપ્ન આવવું સ્વાભાવિક છે. અહીં ભાસનું મનોવિદ્ હોવાનું પૂરવાર થાય છે.
- ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રને પડકાર — નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર શયન, મૃત્યુ, અગ્નિ, યુદ્ધ, પાણી જેવા દેશ્યો રંગમંચ પર દર્શાવવા નિષિદ્ધ છે

परंतु भास आवा नियमोनुं एउेयोड उल्लंघन करतां तेवा दृश्यो थकी नाट्यात्मक यमत्कृति निरूपे छे. अहीं स्वप्नदृश्यने भासे केन्द्रवर्ती प्रसंग बनावी तेना थकी नाट्यात्मक, मनोवैज्ञानिक, प्रशयभावनाने पोषनारा अेवा अनेक हेतुओ सर कर्या छे.

5.4 सूक्तिनुं विवेचन करो

5.4.1 अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।

अर्थ : अधन्य अेवा मारे कोयलने आंभ इरे तेम मारा पेटमां परिवर्तन/गोटाणो थाय छे.

संदर्भ : प्रस्तुत उक्ति योथा अंकना प्रवेशकमां येटीने उदेशीने विदूषक बोले छे.

प्रसंग : - योथा अंकना प्रवेशकमां उदयनना विवाह मंगल प्रसंगे वधु पडतां सुभ उपभोगोने भोगवतां अने भोजन करवाना परिणामे थयेली पोतानी दुर्दशा विशे ज्यारे विदूषक वर्णन करतो डोय छे त्यारे येटी राज माटे पुष्प अने चंदनादि लेप लाववा विशे जशावे छे ते समये विदूषक येटीने कहे छे के अधुं ज लावो मात्र भोजनने छोडीने. आ सांभणी येटी द्वारा कारण पूछातां विदूषक आ वाक्य बोले छे.

समजूती : अहीं विदूषक पोताना स्वभाव द्वारा रमूज प्रेरतां येटीने पोतानी दशा वरवि छे. अहीं कोयलना बाबतनी अतिशयतानुं परिणाम दुःखदायक डोय छे तेवुं पण जशावा मणे छे. कहुं पण छे के - अति सर्वत्र वर्जयेत् -

वणी, विदूषक पोतानी दशाना उदाहरण द्वारा वैभवी जवन जवता लोको प्रत्ये कटाक्ष करे छे. जेमां वैभवोना अतिरेकमां लोको पोताना स्वास्थ्यने केवी रीते डानि पछोयाडे छे ते बाबत प्रत्ये एशारो जेवा मणे छे.

अहीं कोयलनी आंभनुं इरवुं ते असमंजस पेदा करे तेवुं छे. हकीकतमां कागडाने भे आंभमां अेक ज डोणो डोय छे. आथी तेनी आंभमां जे तरफ जेवुं डोय ते तरफ तेनो डोणो ते लई जय छे आ बाबतने कविअे कोयल साथे जेउतां केटलाक लोकोअे टीका करी छे. परंतु आ वात बराबर नथी. विदूषक जे परिस्थितिमां छे त्यां कागडाने भदले कोयलनो उल्लेख करी पेटना गोटाणानी असर बोलवामां पण गोटाणा स्वरूपे जेवा मणे छे जे वधु स्वीकार्य लागे छे. जेना परिणामे प्रेक्षकवर्गमां रमूज ईलावुं साहजिक बने छे.

5.4.2 ઈકોપરતા અપરાડસન્નિહિતા ।

અર્થ : ઁક મૃત્યુ પામી ઈ બીજી (અહીં) ઉપસ્થિત નથી.

સંદર્ભ : પ્રસ્તુત વાક્ય સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ના ચતુર્થ અંકમાં વિદૂષક રાજાને ઉદ્દેશીને બોલે ઈ.

પ્રસંગ : જ્યારે રાજા અને વિદૂષક પ્રમદવનમાં જાય ઈ અને ત્યાં ઁકાંત જોતાં વિદૂષક રાજાને કહે ઈ કે મારે આપને ઁક વાત પૂછવી ઈ. રાજાઁ અનુમાતિ આપતાં વિદૂષક પૂછે ઈ – આપને પ્રિય કોણ ઈ ? તે ત્યારની વાસવદત્તા કે અત્યારની પદ્માવતી ? જ્યારે રાજા આ વાતનો પ્રત્યુત્તર ટાળવા પ્રયત્ન કરે ઈ તો તેને હિંમત બંધાવતાં વિદૂષક આ વાક્ય બોલે ઈ.

સમજૂતી : આ ઁક નાટ્યાત્મક યોજના ઈ જેમાં રાજા અને વિદૂષક પોતાને ઁકાંતમાં હોવાનું માને ઈ પરંતુ ત્યાં જ માધવી લતામંડપમાં પદ્માવતી, વાસવદત્તા અને ચેટી તેમની વાતો સાંભળે ઈ.

રાજાને આ પ્રશ્ન પૂછતી વખતે વિદૂષક દ્વારા આપવામાં આવતું આશ્વાસન રાજાને બળ આપવાને બદલે દુઃખી કરનારું બને ઈ. કારણ કે રાજાનું મન વાસવદત્તાનું મૃત્યુ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ઁ સમયે તેના મૃત્યુ વિશે જણાવી રાજાનું વિરહદુઃખ અને વાસવદત્તા પ્રત્યેની સંવેદનાઓ વિદૂષકે જાગૃત કરી દીધી. જેના પરિણામે રાજા ઉદ્વિગ્ન બની જાય ઈ. અને ઁક રમૂજનો પ્રસંગ વિષાદમાં પરિણમે ઈ.

5.4.3 દત્તં વેતનમસ્ય પરિખેદસ્ય ।

અર્થ : આ પરિશ્રમ/દુઃખનું ફળ આપી દેવામાં આવ્યું ઈ.

સંદર્ભ : ચતુર્થ અંકમાં વાસવદત્તા ઉદયન દ્વારા વિદૂષકને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવેલ પ્રત્યુત્તર સાંભળી આ વાક્ય બોલે ઈ.

પ્રસંગ : - વિદૂષક દ્વારા પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્ન - કા ભવતઃ પ્રિયા ?ના પ્રત્યુત્તરમાં રાજાઁ જ્યારે ઁમ જણાવ્યું કે તેને પદ્માવતી પ્રત્યે બહુમાન ઈ પરંતુ વાસવદત્તામાં બંધાયેલા તેના હૃદયને તેણી હરી શકતી નથી. આ વાત સાંભળતાં સંતુષ્ટ થયેલી આવંતિકા વેશમાં રહેલી વાસવદત્તા મનોમન આ વાક્ય બોલે ઈ.

સમજૂતી : અમાત્ય યૌગન્ધરાયણના કહેવાથી તેની યોજનામાં સામેલ થઈ વાસવદત્તા પોતાના સુખ, વૈભવ, પતિનો પ્રેમ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરે ઈ. અને યૌગન્ધરાયણ સાથે ચાલી નીકળે ઈ. યોજનાના ભાગરૂપે વાસવદત્તા અને યૌગન્ધરાયણ મૃત્યુ

પામ્યા છે તેવા સમાચાર બધે વહેતા કરી દેવામાં આવ્યા. જે પછી બીજા તબક્કામાં ઉદયનના વિવાહ પદ્માવતી સાથે થાય છે જ્યાં યૌગન્ધરાયણ દ્વારા વાસવદત્તાને આવંતિકાના વેશમાં ધરોહર તરીકે મૂકવામાં આવી છે. તેણે જીવતા હોવા છતાં મૃત્યુ પામ્યાનું નાટક કર્યું, પતિનો વિરહ ભોગવ્યો, પોતાની સમક્ષ જ પતિના અન્ય સ્ત્રી સાથે વિવાહ થતા જોયા આ બધા દુઃખો વચ્ચે વાસવદત્તા પોતાના પતિના મુખે જ્યારે આ વાક્ય સાંભળે છે કે તેને હજુ પણ વાસવદત્તા પ્રત્યે જ પ્રેમ છે ત્યારે અત્યાર સુધી કરેલા ત્યાગ અને દુઃખનું જાણે વળતર મળી ગયું હોય તેવું વાસવદત્તા અનુભવે છે.

5.4.4 અહો ! અજ્ઞાતવાસોઽપ્યત્ર બહુગુણઃ સમ્પદ્યતે ।

અર્થ : અરે વાહ ! અજ્ઞાતવાસ પણ અહીં બહુ ગુણવાન/ફાયદાકારક સાબિત થઈ રહ્યો છે.

સંદર્ભ : પ્રસ્તુત વાક્ય ચતુર્થ અંકમાં ઉદયન દ્વારા વિદૂષકને આપવામાં આવેલા પ્રત્યુત્તરને સાંભળી વાસવદત્તા મનોમન બોલે છે.

પ્રસંગ :- વિદૂષક દ્વારા પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્ન - કા ભવતઃ પ્રિયા ?ના પ્રત્યુત્તરમાં રાજાએ જ્યારે એમ જણાવ્યું કે તેને પદ્માવતી પ્રત્યે બહુમાન છે પરંતુ વાસવદત્તામાં બંધાયેલા તેના હૃદયને તેણી હરી શક્તી નથી. આ વાત સાંભળતાં સંતુષ્ટ થયેલી આવંતિકા વેશમાં રહેલી વાસવદત્તા મનોમન આ વાક્ય બોલે છે.

સમજૂતી : જ્યારે અનેક દુઃખો પછી તેનું વળતર વ્યાજ સાથે મળતું હોય ત્યારે કોણ ખુશ ન થાય ? વાસવદત્તા પણ પોતાના પતિ દ્વારા તેની અનુપસ્થિતિમાં કરવામાં આવેલા પ્રણય એકરારથી પ્રસન્ન થાય છે. આ તબક્કે તેણે પૂર્વમાં કરેલા રાજા અને રાજ્ય માટેના ત્યાગ, સમર્પણ સાર્થક થતા હોય તેવું તે અનુભવે છે. દુનિયા માટે મૃત્યુ પામેલી વાસવદત્તા વિશે તેનો પતિ હજુ પણ એટલો જ સ્નેહ ધરાવે છે. તે કાંઈ નાનીસૂની બાબત નથી. અને આ જાણ ત્યાં જ છુપાઈને રહેલી વાસવદત્તાને પતિમુખે થાય ત્યારે તેથી વધુ રુઝું શું હોઈ શકે. આથી અત્યંત પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતી વાસવદત્તાને પણ એક સમયે દુઃખદાયક લાગતો અજ્ઞાતવાસ અત્યારે ખુબ જ લાભકારક લાગી રહ્યો છે.

5.4.5 અનતિક્રમણીયો હિ વિધિઃ ।

અર્થ : વિધાતા/ભાગ્યનું અતિક્રમણ થઈ શકે નહીં

સંદર્ભ : પ્રસ્તુત વાક્ય ચતુર્થ અંકમાં ઉદયનને ઉદ્દેશીને વિદૂષક બોલે છે.

પ્રસંગ: - રાજા અને વિદૂષક વચ્ચે ચાલી રહેલી એકાંત વાર્તામાં રાજા દ્વારા વાસવદત્તા અને પદ્માવતી પ્રત્યેના મંતવ્ય બાદ રાજાએ જ્યારે વિદૂષકને તે જ પ્રશ્ન કરતાં વિદૂષક પદ્માવતી પ્રત્યે અધિક સમ્માન હોવાનું દર્શાવતાં જણાવે છે કે તે વિવિધ પ્રકારના ભોજન સાથે તેને સ્નેહપૂર્વક બોલાવે છે. આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી રાજા જ્યારે વાસવદત્તાને આ વાત જણાવી દેવાનું કહેતાં વિદૂષક રાજાને વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવે છે કે વાસવદત્તા તો મૃત્યુ પામી છે આ સાંભળી દુઃખી થયેલા રાજાને આશ્વાસન આપતાં વિદૂષક આ વાક્ય બોલે છે.

સમજૂતી : વિધાતાએ જે પ્રમાણે જીવનમાં નિર્ધારિત કર્યું હોય તેના પર સામાન્ય માનવી મેખ મારી શકતો નથી. આ જ વાત જણાવી વિદૂષક રાજાને આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

અહીં કવિનું ભાગ્યનો મહિમા અને નસીબ પ્રત્યનો અભિપ્રાય વ્યક્ત થાય છે. આ જ નાટકમાં અન્યત્ર પણ કવિ દ્વારા ભાગ્યનો મહિમા વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

5.4.6 અહો ! સદાક્ષિણ્યસ્ય જનસ્ય પરિજનોઽપિ સદાક્ષિણ્ય એવ ભવતિ ।

અર્થ : અહો ! દાક્ષિણ્ય/શાલીનતાવાળા વ્યક્તિના સેવકો પણ દાક્ષિણ્યવાળા જ હોય છે.

સંદર્ભ : ચતુર્થ અંકમાં વિદૂષક દ્વારા પાણી લઈ જવાનું કારણ જણાવતાં પદ્માવતી મનમાં આ પ્રમાણે બોલે છે.

પ્રસંગ : - વાસવદત્તાના સ્મરણથી દુઃખી થયેલા ઉદયનનું અશ્રુપૂર્ણ આંખોવાળું મોં ધોવા માટે વિદૂષક પાણી લેવા જાય છે. ત્યારે ત્યાં પદ્માવતી તેને સામે મળે છે. કારણ પૂછતાં વિદૂષક જણાવે છે કે ભમરાઓ વડે ઉડાડવામાં આવેલ કાશપુષ્પની પરાગરજ તેના સ્વામીની આંખોમાં પડવાથી મુખ અશ્રુપૂર્ણ થયું છે તેને ધોવા માટે પાણી લઈ જાય છે આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી સત્ય હકિકત જાણતી પદ્માવતીને વિદૂષક પ્રત્યે આદર થાય છે. તેને વ્યક્ત કરતાં મનમાં જ તે આ પ્રમાણે બોલે છે.

સમજૂતી : અહીં પદ્માવતીનું ઉદાર અને ઉદાત્ત ચરિત્ર જોવા મળે છે. તે વિદૂષકની સ્વામિનિષ્ઠા પ્રત્યે પોતાનો આ આદર વ્યક્ત કરે છે. ઉપરોક્ત વાતને સમર્થન આપતી ગુજરાતી કહેવત પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે - સંગ તેવો રંગ.

5.4.7 સત્કારો હિ નામ સત્કારેણ પ્રતીષ્ઠઃ પ્રીતિમુત્પાદયતિ ।

અર્થ : સત્કારનો પ્રત્યુત્તર સત્કાર/સન્માન દ્વારા વાળવામાં આવે તો પરસ્પર આત્મીયતા ઉત્પન્ન કરનારો બને છે.

संदर्भ : प्रस्तुत वाक्य यतुर्थ अंकना अंते राजाने मगधराज पासे लई जवा प्रेरतां विदूषक बोले छे.

प्रसंग : - वासवदत्ताना विषादमांथी बहार आववा मथतो राज पद्मावती साथे वधु समय न वितावे ते माटे राजाने तेनुं कर्तव्य याद करावतां विदूषक जशावे छे के मगधराजे अपोर पछीना समयमां मित्रवर्तुण साथे भेठकनुं आयोजन करेल छे जेमां आपनुं छोवुं अनिवार्य छे. कारण के सत्कारनो बढलो सत्कारथी वाणवो ज उचित छे.

समजूती : अही विदूषकनी समयसूयकतानो परियय थाय छे. जो राज वधु समय पद्मावती साथे वितावे तो तेनी वर्तमान लागणीओ बहार आवी जवानो संभव હતો जे नवविवाहिता पद्मावतीना हृदयने संभवतः ठेस पछोयाडे तेम હતुं आथी समयसूयकता वापरी विदूषके बने नवविवाहितो वधारे समये साथे न वितावे अने अणगा थई जय तेवी गोठवण करी. अने राजानुं मुष्य कार्य याद अपावी तेने कर्तव्य प्रत्ये जगृत कर्यो.

5.5 नाट्यशास्त्रीय परिभाषाओ समझावो

5.5.1 प्रवेशक — नाटकना पूर्व अने हवे पछी प्रस्तुत थनार अंकना मुष्य दृश्य वय्येनी घटनाओ सूयवी बे अंक वय्ये सेतु तरीकेनी ભૂમિકા ભજववानुं कार्य प्रवेशक करे छे.

प्रवेशकनुं लक्षण -

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विशेषः शेषं विष्कम्भको यथा ॥

अर्थात् - प्रवेशक अे छे जे नाटकना अतिगौण पात्रो द्वारा प्रयोजवामां आवे छे. बे अंकनी मध्यमां प्रयोजय छे. प्रवेशकनी भाषा प्राकृत होय छे. प्रवेशकनी बाकीनी वातो विष्कम्भक प्रमाणे जशवी. आ प्रमाणे जोतां विष्कम्भकनुं अही लागू पडतुं लक्षण -

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

अेटले के - विष्कम्भक (अने प्रवेशक) भूतकाणमां घटेली अने भविष्यमां घटनारी घटनाओ वय्येनी परिस्थिति जशावनार होय छे.

અહીં પ્રસ્તુત પ્રવેશક ત્રીજા અંકમાં પદ્માવતી અને ઉદયનના લગ્નની પૂર્વતૈયારીઓ દર્શાવાઈ જે ભૂતકાળની ઘટના અને ચતુર્થાંકના મુખ્યદૃશ્ય જ્યાં નાયક ઉદયન પ્રથમવાર મંચ પર આવનાર છે. તે બંને ઘટનાઓ વચ્ચે ઘટેલી ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્નની વિધિ અને મહોત્સવની મધુરિમા વિદૂષકના મુખે કવિ પ્રસ્તુત કરે છે. અહીં વિદૂષક અને ચેટીના સંવાદમાં એ પણ જાણવા મળે છે કે વિવાહ બાદ ઉદયન મગધમાં રોકાયેલ છે. અર્થાત્ મુખ્યદૃશ્ય જ્યાં ભજવાશે તે સ્થળ મગધનો રાજપ્રાસાદ છે.

5.5.2 આત્મગતમ્ — મનમાં. આ એક પ્રકારની રંગસૂચના છે. નાટકોમાં જ્યારે નટ કોઈ વાત મનમાં બોલવા માગે ત્યારે ત્રિપતાક - ત્રણ આંગળીઓની મુદ્રા મંચ પર વિદ્યમાન અન્ય પાત્રો સમક્ષ કરી, પ્રેક્ષકો તરફ મુખ રાખીને સંવાદ બોલે ત્યારે તે મનમાં બોલી રહેલ છે તેમ સમજવામાં આવે.

સ્વગતમાત્મગતં ચૈવ સ્વયં ત્રિપતાકપાણિના ।

યઃ પઠેત્તત્ર સંયોજ્યં દ્વયમેતત્ પ્રયોક્તૃભિઃ ॥

આના માટે સ્વગતમ્ કે આત્મગતમ્ એવી રંગસૂચના પ્રયોજાય છે. બાકીનો અર્થ ઉપર મુજબ છે.

5.5.3 પ્રકાશમ્ — આ એક પ્રકારની રંગસૂચના છે. જ્યારે કોઈ નટ મનમાં ઉક્તિ બોલ્યા બાદ પ્રેક્ષકો અને નટોને સૌને ઉદ્દેશીને સંવાદ બોલે ત્યારે તે પહેલાં આ પ્રકારની રંગસૂચના આપવામાં આવે છે. આ સમયે મનમાં બોલનાર નટે જે ત્રિપતાકની મુદ્રા કરેલ હોય તેને તે હટાવી લે છે.

પ્રકાશં તત્ર કર્તવ્યં યથા પ્રસ્તાવવર્તિના ।

અર્થાત્ — જ્યારે કોઈ વાતને મનમાં વિચાર્યા બાદ નટ પ્રકટરૂપે કહે ત્યારે તેને માટે પ્રકાશમ્ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે.

સન્ધિ કરો — જે તે એકમના ટિપ્પણમાંથી દર્શાવેલ છે.

સન્ધિ છોડો — જે તે એકમના ટિપ્પણમાંથી દર્શાવેલ છે.

સમાસ વિગ્રહ દર્શાવો. — જે તે એકમના ટિપ્પણમાંથી દર્શાવેલ છે.

5.6 तमारी प्रगति यकासोः

- नीयेना पात्रोनुं पात्रालेपन करो

१) उदयन

२) विदूषक

- નીચેના પ્રસંગોની સમીક્ષા કરો

૧) ચતુર્થ અંકનો પ્રવેશક

૨) પ્રમદવન દેશ્ય

૩) સ્વપ્રદેશ્ય

- नीयेनी सूक्तिओनुं विवेचन करो

- अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।

- एकोपरता अपराऽसन्निहिता ।

- दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य ।

- अहो ! अज्ञातवासोऽप्यत्र बहुगुणः सम्पद्यते ।

- अनतिक्रमणीयो हि विधिः ।

- अहो ! सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य एव भवति ।

- सत्कारो हि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति ।

- नाट्यशास्त्रीय परिभाषाओ समझवो

- प्रवेशक

स्वप्नवासवदत्तम् अंक- 4अ.ने5

- आत्मगतम्

- प्रकाशम्

★ ★ ★

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

સંસ્કૃત નાટ્ય, સ્તોત્ર અને મુક્તક કાવ્યો

SKTMJ-102

વિભાગ-3 જગન્નાથ વિરચિત ગંગાલહરી (૧ થી ૨૪ શ્લોકો)

એકમ : 1

કવિ જગન્નાથ અને સ્તોત્રકાવ્યનો પરિચય

એકમ : 2

ગંગાલહરી (૧ થી ૧૨ શ્લોકો)

એકમ : 3

ગંગાલહરી (૧૩ થી ૨૪ શ્લોકો)

એકમ : 4

સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નો

કવિ જગન્નાથ અને સ્તોત્રકાવ્યનો પરિચય

રૂપરેખા

ઉદ્દેશ

- ૧.૦ : પ્રસ્તાવના
- ૧.૧ : કવિ જગન્નાથનું જીવન
- ૧.૨ : યવન કન્યા સાથે લગ્ન
- ૧.૩ : કવિ જગન્નાથ વિશેની પ્રચલિત દંતકથાઓ
- ૧.૪ : કવિ જગન્નાથનું વ્યક્તિત્વ
- ૧.૫ : કવિ જગન્નાથનો સમય
- ૧.૬ : કવિ જગન્નાથની કૃતિઓનો પરિચય
- ૧.૭ : સ્તોત્રકાવ્યનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ
- ૧.૮ : સ્તોત્રકાવ્યનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને લક્ષણો
- ૧.૯ : ગંગાલહરીનું સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન
- ૧.૧૦: કવિ જગન્નાથની કાવ્યકલા
- ૧.૧૧: તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ઉદ્દેશ

- સંસ્કૃત સ્તોત્રકાવ્યના સ્વરૂપથી પરિચિત થશે.
- પંડિતરાજ જગન્નાથનાં જીવન, સમય અને કવનનો પરિચય મેળવશે.
- ગંગાલહરીને એક સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલવતા શીખશે.

૧.૦ : પ્રસ્તાવના

આ યુનિટમાં કવિ જગન્નાથ અને સ્તોત્ર સાહિત્ય એમ બે બાબતોનો પરિચય આપ્યો છે. ગંગાલહરીના રચયિતા કવિ જગન્નાથનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેઓ પંડિતરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જગન્નાથના સમય અંગે ચોક્કસ માહિતી મળે છે. તેમણે અનેક કૃતિઓની રચના કરી છે. આ યુનિટમાં તેમનાં જીવન, સમય અને કવનનો પરિચય કરાવ્યો છે.

જગન્નાથ વિરચિત ગંગાલહરીમાં ભગવતી ગંગાનદીના મહિમાનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે. ગંગાલહરી એક પ્રકારે સ્તોત્રકાવ્ય છે. તેથી સ્તોત્રકાવ્યનો પરિચય કરાવવાનો આ યુનિટનો સામાન્ય ઉદ્દેશ છે. સ્તોત્રનો અર્થ, સ્તોત્રકાવ્યનો ઉદ્ભવ, તેની વિકાસ

પરંપરા વગેરે વર્ણવીને ગંગાલહરીનું એક સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

૧.૧ કવિ જગન્નાથનું જીવન :

ઔષધં જાહ્નવીતોયમ્ ગંગાનું જળ જેના માટે ઔષધ છે. તે જગન્નાથનાં જીવન વિશે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની વિશાળ કાવ્ય સમૃદ્ધિ જગન્નાથના જીવન આસપાસના ઘટના ચક્રને પ્રકાશિત કરે છે. સ્તોત્રકાવ્ય ક્ષેત્રે જગન્નાથનું અમૂલ્ય પ્રદાન રહ્યું છે. તેમણે કરેલા ઉલ્લેખો અને ટીકાકારોનાં ઉદ્ધરણો પરથી તેમના જીવન વિશેની માહિતી સુધી પહોંચી શકાય છે. આસફવિલાસ નામનાં પ્રશસ્તિકાવ્યનાં અંતે તેઓ લખે છે.

શ્રીસાર્વભૌમસાહિજહાનપ્રસાદાદધિગતપણ્ડિતરાયપદવી -

વિરાજિતેન તૈલંગકુલાવતંસેન પણ્ડિતજગન્નાથનાસફવિલાસાસ્થ્યેમારબ્યાયિકા નિરમીયત

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ પરથી જગન્નાથનાં જન્મકુળની વિગત મળે છે. તેમનો જન્મ તૈલંગકુળમાં થયો હતો. મોગલ બાદશાહ શાહજહાંએ તેને ‘પંડિતરાજ’ ની પદવી આપી હતી. તેમના પિતાનું નામ પેરુભટ્ટ કે પેરમભટ્ટ હતું. તેમની માતાનું નામ લક્ષ્મી હતું. પેરમભટ્ટ મહાન વિદ્વાન હતા. જગન્નાથે તેના પિતાની પાસે ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તે પોતાના પિતાને ‘મહાગુરુ’ કહે છે. નાનપણથી જ પિતાની નિશ્રામાં ઉછરેલા જગન્નાથને પિતાના વાત્સલ્ય અને વિદ્વત્તાનો વિશેષ લાભ મળ્યો હતો. પિતા પ્રત્યેનો જગન્નાથનો આદરભાવ મહાગુરુના વિશેષ પ્રબોધનથી જોઈ શકાય છે. પેરમભટ્ટ વ્યાકરણના પ્રકાંડ પંડિત હતા. જગન્નાથનો પરિવાર તૈલંગણ (આંધ્રપ્રદેશ)ના ગોદાવરી જિલ્લાના મુગુંડ ગામનો વતની હતો.

‘રસગંગાધર’ નામના અલંકાર શાસ્ત્રના ગ્રંથમાં જગન્નાથે તેના પિતાનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘પ્રાણાભરણ’ નામના પ્રશસ્તિ કાવ્યમાં તેમણે પોતાના કુટુંબ વિશે માહિતી આપી છે.

તૈલજ્ઞાન્વયમજ્જલાલયમહાલક્ષ્મીદયાલાલિતઃ

શ્રીમત્પરમભટ્ટસૂનુરનિશં વિદ્વલ્લાટંતપઃ ।

જગન્નાથને વિદ્યાનો વારસો પિતા પાસેથી મળ્યો હતો. પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જગન્નાથ આંધ્રથી જયપુર અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયા હશે તેવું ભામિનીવિલાસ નામનાં તેનાં સર્જન દ્વારા જાણવા મળે છે. તેઓ નોંધે છે : દિલ્લીવલ્લભપાણિપલ્લવતલે નીતં નવીનં વયઃ । જગન્નાથનો અભ્યાસ વારાણસીમાં થયો હોવાનું મનાય છે પરંતુ તેમણે સ્વયં એ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તેઓ મોગલ બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં દિલ્હી રહ્યા હતા. દિલ્હીમાં આવતાં પહેલાં જગન્નાથે જયપુરમાં વસવાટ કર્યો હશે તેમ પણ વિદ્વાનોએ તારવેલાં તારણોથી જાણી શકાય છે. ત્યાંના રાજા જયસિંહની મદદથી તેમણે સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ સ્થાપી હતી. ખૂબ જ ઓછા સમયમાં તેમના ઊંડા જ્ઞાનની સુવાસ દિલ્હી તેમજ સમગ્ર ભારતભરમાં પ્રસરી હતી. જોકે કેટલાક વિદ્વાનોના (પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ) મતે જયપુરના જગન્નાથ રસગંગાધરના જગન્નાથથી ભિન્ન છે. જગન્નાથને

રાજ્યાશ્રય પણ મળેલો. જગન્નાથની પ્રતિભા અને તર્કશક્તિથી પ્રભાવિત થયેલા મોગલ સમ્રાટોએ તેમને સન્માન આપ્યું. જગન્નાથે પોતાના સન્માનને ગર્વપૂર્વક રજૂ કર્યું છે.

દિલ્લીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા મનોસ્થાન્ પૂરયિતું સમર્થઃ ।
અન્યૈર્નૃપાલૈઃ પરિદીયમાનં શાકાય વા સ્યાલ્લવણાય વા સ્યાત્ ॥

“દિલ્હીસમ્રાટ કે પરમેશ્વર જ મારા મનોસ્થાન પૂરી શકે. બીજા રાજાઓએ આપેલું તો મારે શાક કે મીઠા માટે જ પૂરતું થાય.” નૂરજહાંના ભાઈ આસફખાન સાથે કવિને વિશેષ મિત્રતા હોય તેમ જણાય છે. ઈ.સ. ૧૬૪૧ માં આસફખાન મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેની પુણ્ય સ્મૃતિમાં જગન્નાથે ‘આસફવિલાસ’ નામનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચ્યું. કવિના શબ્દોમાં આસફખાનની પ્રશસ્તિ કાવ્યાત્મકતાની સાક્ષી છે.

યુક્તક્ વાતે દિવમાસફેન્દૌ તદાશ્રિતાનાં યદ્ભૂદ્ધિનાશઃ ।
ઇદન્તુ ચિત્રં ભુવનાવકાશે નિરાશયા સ્ત્રેલતિ તસ્ય કીર્તિઃ ॥

“આ યોગ્ય જ છે કે આસફખાન સ્વર્ગે જાય ત્યારે તેનાં આશ્રિતોનો નાશ થાય, પણ આશ્રયરહિત થયેલી તેની કીર્તિ ભુવનોના અવકાશમાં ભટકે તે વિચિત્ર છે.”

જગન્નાથે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન થોડો સમયગાળો રાણા જગતસિંહ પાસે વિતાવ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેમની પ્રશંસામાં જગન્નાથે ‘જગદાભરણ’ કાવ્યની રચના કરી છે. તેઓ આસામના રાજા પ્રાણનારાયણને ત્યાં પણ રહ્યા હશે. પ્રાણનારાયણની પ્રશસ્તિ કરતાં તેમણે ‘પ્રાણાભરણ’ કાવ્યની રચના કરી. જગન્નાથે રચેલાં વિવિધ પ્રશસ્તિ કાવ્યોથી જાણી શકાય કે તેમને વિવિધ રાજાઓનો રાજ્યાશ્રય સાંપડેલો હશે. આ રાજાઓ તરફથી કવચિત્ પર્યાપ્ત સન્માન ન મળવાથી તે વિષયક કડવી ફરિયાદ કવિ ગંગાલહરીમાં કરે છે.

પુરો ધાવં ધાવં દ્રવિણમદિરધૂર્ણિતદૃશાં
મહીપાનાં નાનાતરુણતરસ્ત્રેદસ્ય નિચતમ્ ।
મમૈવાયં મન્તુઃ સ્વહિતશતહર્તુર્જડધિયો
વિયોગસ્તે માતર્યદિહ કરુણાતઃ ક્ષણમપિ ॥

“સંપત્તિરૂપી મદિરાથી જેની દૃષ્ટિ ફરી ગઈ છે તેવા રાજાઓની પાસે સતત દોડી દોડીને જેને વિવિધ પ્રકારનો ઉત્કટ થાક લાગ્યો છે એવા અને પોતાના સેંકડો હિતોનો નાશ કરનાર એવા જડબુદ્ધિવાળા મારો જ આ અપરાધ છે કે અહીં તારો વિયોગ થયો; તેથી હે માતા, એક ક્ષણ પણ દયા કર.

મોગલોના રાજ્યમાં જગન્નાથને યથાયોગ્ય ગૌરવ મળ્યું. જીવનમાં અંતભાગમાં જગન્નાથે ‘રસગંગાધર’ ની રચના કરી. આ ગ્રંથ અપૂર્ણ છે. આ ગ્રંથ પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ જગન્નાથનાં જીવનનો અંત આવ્યો.

૧.૨ યવન કન્યા સાથે લગન :

મોગલ દરબારમાં જગન્નાથ ઉચ્ચ દરજ્જે હતા. મોગલ બાદશાહનાં વિલાસી જીવનની અસર જગન્નાથ પર પડી. દંતકથા અનુસાર જગન્નાથ એક યવનકન્યાનાં પરિચયમાં આવ્યા. આ કન્યાનું નામ લવંગી હતું. જગન્નાથે લવંગી સાથે વિવાહ કર્યા. પરિણામે તત્કાલીન બ્રાહ્મણ સમાજે તેનો બહિષ્કાર કરેલો. લવંગી સાથેના જગન્નાથના સંબંધોના સાક્ષીરૂપે કેટલાક શૃંગારી શ્લોકોનાં પ્રમાણો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે આ શ્લોકો પંડિતરાજ જગન્નાથનાં જ હોત તો અન્ય શ્લોકોની જેમ તેને પણ પોતાના પ્રશસ્તિ કાવ્યોમાં તેમણે સમાવ્યા હોત.

લવંગી નામની યવન કન્યા સાથેનાં લગનથી કાશીના રૂઢિચુસ્ત સમાજે કવિને જ્ઞાતિ બહાર મૂકેલા. આથી ખિન્ન થયેલા કવિએ ગંગાની આરાધના કરતાં 'ગંગાલહરી' નામે સ્તોત્ર કાવ્ય લખ્યું. ગંગાનદીના પવિત્ર જળથી પાવન બનેલા જગન્નાથનો રૂઢિચુસ્ત સમાજે સ્વીકાર કર્યો. તાર્કિક રીતે તપાસીએ તો આ દંતકથા પ્રમાણભૂત જણાતી નથી. કારણ કે મુસ્લિમ શાસકો જગન્નાથ અને લવંગીના હિન્દુ-મુસ્લિમ વિવાહનો સ્વીકાર કરે તે વાત પાયાહીન જણાય છે.

જગન્નાથની વિધર્મા પત્ની પુત્ર ને જન્મ આપી મૃત્યુ પામ્યાની કિંવદન્તી પણ છે. જગન્નાથે પત્નીનાં મૃત્યુ બાદની વિરહાવસ્થામાં 'કરુણાવિલાસ' કાવ્ય રચ્યું. જે દુઃખી પતિના દુઃખનું વાચક છે. કેટલાકના મતે પત્ની વિરહથી દુઃખી જગન્નાથે ગંગાલહરીની રચના કરી અને મૃત્યુ પામ્યા.

આ ઉપરાંત ગંગાલહરી કાવ્યની રચના પાછળની પૂર્વભૂમિકા તરીકે લવંગી સાથેના સંબંધને જોડવામાં આવ્યો હોય તેમ જણાય છે. સામાજિક બહિષ્કાર કવિને ગંગાના ખોળે લઈ જવાનું કારણ બન્યો હશે તેવું અર્થઘટન વિદ્વાનો કરે છે.

૧.૩ કવિ જગન્નાથ વિશેની પ્રચલિત દંતકથાઓ :

(૧) જગન્નાથ પોતાના વતનમાંથી ઉત્તર ભારત આવવા નીકળ્યા તે પહેલાં તેમણે બાલા ત્રિપુરાસુંદરીની ઉપાસના કરેલી. દેવીએ પ્રસન્ન થઈ તેને આશીર્વાચન આપ્યા;

આકુરુદેશ વિચરેર્મા કુરુ પરવાદનિર્જયે શક્કમ્ ।

સ્વીકુરુ વરમેકં મે વ્યાકુર ભો વત્સ શાસ્ત્રાણિ ॥

હે વત્સ, તું કુરુદેશ સુધી અટન કર. પ્રતિવાદીઓને હરાવવાની વાતમાં શંકા ન કરીશ. (તારો વિજય નિશ્ચિત જ છે.) મારું એક વરદાન લે અને શાસ્ત્રોનું વિવેચન કર.

(૨) એક કિંવદન્તી મુજબ જગન્નાથે જે કન્યા સાથે વિવાહ કર્યા હતા તેનું નામ ભામિની હતું. હિન્દુ સમાજની દૃષ્ટિએ બન્નેનાં સંબંધોની યોગ્યતા ને અવગણી. ધર્મચુસ્ત સમાજે જગન્નાથનો બહિષ્કાર કર્યો. તે ઉપરાંત તત્કાલીન સમાજનાં શ્રેષ્ઠી અને જગન્નાથનાં વિરોધી હરિદીક્ષિતે ભામિનીને પકડી એકાંત કિલ્લામાં બંદી બનાવી દીધી. જગન્નાથે તેને શોધવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. ફરતા-ફરતા તેઓ કાશી નગરીમાં આવ્યા. અહીં તેણે કાશી વિશ્વનાથની ભક્તિ કરી. પેલી તરફ ભામિની યુક્તિપૂર્વકની યોજનાથી ત્યાંથી નાસી છૂટી અને કાશી આવી પહોંચી. દૈવયોગે ત્યાં બન્નેનું મિલન થયું પછીથી

બન્ને ગંગાને ખોળે પોઢી ગયા.

(૩) એમ કહેવાય છે કે જગન્નાથે જયપુરમાં પાઠશાળા શરૂ કરી હતી. તે દિવસોમાં એક મુસ્લિમ મૌલવી પોતાના ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા હિન્દુ પંડિતોને પડકાર આપતો હતો. તેની સામે ભલભલા પંડિતોનો પરાજય થતો. જગન્નાથે ફારસી અને અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કરી મૌલવી સાથે વિવાદ કર્યો અને તેને પરાજિત કર્યો.

(૪) ગંગામાતાની કૃપાથી જગન્નાથ વિખ્યાત સાહિત્યકાર બન્યા. પરંતુ તેઓ દરિદ્ર હતા. આથી તેઓ દિલ્હી ગયા અને બાદશાહ સમક્ષ પોતાની દરિદ્રતા વર્ણવી. બાદશાહે તેને રાજદરબારમાં સ્થાન આપ્યું.

(૫) અન્ય અંક દંતકથાથી જગન્નાથનો સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સમ્માન પ્રકટ થાય છે. રાજા જયસિંહને મૌલવીઓ કઠ્ઠા કરતા હતા કે તેઓ સૌ શુદ્ધ ક્ષત્રિય નથી, કારણ પરશુરામે ૨૧ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી. વળી તેઓ અરબી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષાથી પ્રાચીન કહેતા હતા. આનાથી રાજા દુઃખી બની જતા.

રાજા જયસિંહ એકવાર તીર્થયાત્રા કરવા કાશી ગયા ત્યારે જગન્નાથની વિદ્વતા વિશે સાંભળી, રાજાએ જગન્નાથને આ હકીકત કહી. જગન્નાથે સંસ્કૃતભાષા અને ક્ષત્રિયો સામેનો આ પડકાર ઝીલ્યો. તેનું આત્મસમ્માન જાગૃત થયું. તેમણે અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને મૌલવીઓનાં કુતર્કનું ખંડન કર્યું. અરબી ભાષાનાં ‘હદીશ’ ગ્રંથના આધારે તેણે કહ્યું કે, આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, ‘હે મુસલમાનો, હિન્દુઓ માને તેનાથી તમે વિરુદ્ધ માનો.’ આનો અર્થ એવો જ થાય કે હિન્દુઓ અને તેમની સંસ્કૃતભાષા પ્રાચીન છે. આ સાંભળી મૌલવી મૌન થઈ ગયા. રાજાએ જગન્નાથનું બહુમાન કર્યું.

(૬) શ્રીમદ વલ્લભાચાર્ય દ્વારા પ્રસ્થાપિત પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં એક વાત પ્રચલિત છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની પ્રપૌત્રીનાં પુત્ર જગન્નાથે નાનપણમાં જ વિવિધ રાગ અને તાલમાં નિબદ્ધ ગીતો વ્રજભાષામાં રચેલાં અને ગાયેલાં. એકવાર તેમણે વલ્લભાચાર્યનાં પુત્ર વેંકટેશનાં અનુયાયી તાનસેન સમક્ષ ગીત ગાયા. તાનસેન તો સુવિખ્યાત ગાયક હતો. પરંતુ જગન્નાથનાં ગાયનથી પ્રભાવિત થઈ તેણે જગન્નાથને શ્રેષ્ઠ ગાયક, કવિ અને સંગીતકાર થવાનાં આશિર્વાદ આપ્યા.

વી. રામસ્વામી શાસ્ત્રીનાં પુસ્તકમાં શ્રી પગડી નામે વિદ્વાન લખે છે કે, ગાયક અને કવિ જગન્નાથ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ હતા. બન્ને શાહજહાંનાં દરબારમાં હતા. યવન કન્યા સાથેનાં સંબંધવાળા જગન્નાથ કદાચ ગાયક જગન્નાથ હોય અને કાળક્રમે તે દોષારોપણ કવિ જગન્નાથને લાગ્યો હોય તેવું પણ બની શકે. અત્રે એ ઉલ્લેખવું ઘટે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જગન્નાથ નામવાળા અન્ય ઘણા કવિઓનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. જોકે પરંપરા આ ગૂંચવણમાંથી બહાર આવી પ્રશસ્તિકાર કવિ જગન્નાથને જ સ્વીકારે છે.

સંસ્કૃત કવિઓની બાબતમાં દંતકથાઓનાં જાળા ગૂંથવાનું કંઈ નવું નથી. એક વ્યક્તિના નામે અનેક કૃતિઓ કે પછી વિવિધ સમયે એક જ નામધારી કવિઓ થયાનાં પ્રમાણો મળે છે. સત્યતા જે કંઈ હોય તે ગંગાલહરી આદિ પ્રશસ્તિ કાવ્યોનાં રચયિતા જગન્નાથ કવિ વિદ્વાન હોવાની બાબતને તેમની કાવ્ય રચનાઓ સમર્થે છે.

આમ, પંડિતરાજ જગન્નાથનું જીવન મોગલ બાદશાહોનાં દરબાર વીત્યું છે. જે જે રાજા તરફથી તેમને રાજ્યાશ્રય મળ્યો તેમના પ્રશસ્તિ કાવ્યો જગન્નાથની

સંસ્કૃત સાહિત્યને અનુપમ ભેટ છે. તેમની ખુમારી તેમના કાવ્યોમાં છલકે છે તો ગંગાનાં પ્રવાહને ભક્તિમાં તરબોળ કરી મૂકતા શબ્દો તેમનાં ભક્ત હૃદયની ઝાંખી પણ કરાવે છે.

૧.૪ કવિ જગન્નાથનું વ્યક્તિત્વ :

જગન્નાથનું વ્યક્તિત્વ તેઓ પૂર્ણ ભારતીય હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. ગંગાલહરી, અમૃતલહરી તથા કરુણાલહરી જેવા સ્તોત્રો તેઓની ધાર્મિકતાનાં પુરાવા છે. તેના વિશેની દંતકથાઓમાં કવિએ બાલા ત્રિપુરાસુંદરીની ઉપાસના કરેલી તેવો ઉલ્લેખ છે તે પરથી કહી શકાય કે કવિએ શક્તિની પણ ઉપાસના કરી હતી. શાંતવિલાસ પરથી કવિની વિષ્ણુભક્તિ પ્રકટ થાય છે. અદ્વૈત પરંપરાનાં અનુયાયી હોવા છતાં તેઓ કૃષ્ણનાં પરમ ભક્ત હતા. તેઓ સ્વભાવે એશઅરામી હોવાનું તેમનાં મોગલ રાજાઓનાં રાજદરબારનાં આશ્રયથી અનુમાન થઈ શકે છે. વળી તેમની દર્પોક્તિઓ તેમનાં ખુમારીવાળા સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વને રજૂ કરે છે. તેમને ભારતીય તીર્થો, વેદ, દેવતાઓ, દેવીઓ પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ છે. ગંગાલહરીમાં તેણે કરેલ ગંગાની સ્તુતિ તેમની ગંગા પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધાની સાક્ષી પૂરે છે.

જગન્નાથે મહાન વિદ્વાન અને ધર્મ માટે વાદી તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી હતી. મૌલવીનો પરાજય અને સંસ્કૃતની પ્રાચીનતા માટે તેઓએ અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, ભાષા અને ધર્મ પ્રત્યેનો આદર તેઓનાં વ્યક્તિત્વનું જમા પાસું છે.

મહત્તમ જીવન મોગલ બાદશાહોના રાજ્યાશ્રય તળે વીતાવનાર જગન્નાથ પોતાના ધર્મ કે ભાષા વિશે જરા પણ ઊતરતી વાત સાંખી શકે તેમ ન હતા. પોતની જાતને તેઓ ‘અનિશંવિદ્વલ્લાટતપઃ’ (હંમેશાં વિદ્વાનોને પાંદિત્યથી તાપ આપનાર) કહે છે. આ તેની દર્પોક્તિ પણ કહી શકાય. પ્રતિવાદીની ટીકા કરતી વખતે તેઓ તેમના માટે કડક શબ્દો વાપરતા પણ અચકાતા નથી. આત્મગૌરવથી છલોછલ વ્યક્તિત્વ તેમની આગવી મૂડી છે.

૧.૫ કવિ જગન્નાથનો સમય :

જગન્નાથ મોગલ બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાંના સમયમાં દિલ્હીમાં રહ્યા હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. જહાંગીરે ઈ.સ. ૧૬૦૫ થી ઈ.સ. ૧૬૨૭ સુધી શાસન કર્યું. જગન્નાથ દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર લગભગ ૨૫ થી ૩૦ વર્ષની હોવાની શક્યતા છે. ઈ.સ. ૧૬૨૮ માં શાહજહાં દિલ્હીનો સમ્રાટ થયો. ઈ.સ. ૧૬૪૧ માં આસફખાનનું અવસાન થયું. જગન્નાથે તેમની પુણ્ય સ્મૃતિમાં ‘આસફ વિલાસ’ નામના પ્રશસ્તિ કાવ્યની રચના કરી. ઈ.સ. ૧૬૨૭ પછી જગન્નાથ થોડો સમય ઉદયપુરના રાણા જગતસિંહને ત્યાં રહ્યા હોય તેમ લાગે છે. અહીંથી તેઓ શાહજહાંના દરબારમાં પાછા ફર્યા હશે. શાહજહાંના મૃત્યુ બાદ તેઓ આસામના રાજા પ્રાણનારાયણના આશ્રિત બન્યા. તે દરમિયાન તેમણે ‘પ્રાણાભરણ’ નામે પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ સમયગાળો ઈ.સ. ૧૬૬૩ ની આસપાસનો છે.

કવિના જીવનનો અંતિમ સમય કાશી કે મથુરામાં પસાર થયો હોય તેમ મનાય છે. આમ સમ્રાગ અવલોકનો દ્વારા કવિનો સમય ઈ.સ. ૧૫૮૦ થી ૧૬૭૦ ની વચ્ચેનો હશે તેમ કહી શકાય.

પંડિતરાજ જગન્નાથને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રાચીનકાળના છેલ્લા એટલે કે આશરે ૧૭મી સદીના કહી શકાય.

૧.૬ કવિ જગન્નાથની કૃતિઓનો પરિચય :

જગન્નાથે રચેલ સાહિત્ય તેમના વિશાળ જ્ઞાનરાશિની સમૃદ્ધિનું ઘોતક છે. સાહિત્ય કવિ જીવનનું દર્પણ પણ છે. વિદ્વતા, દર્પ (ખુમારી), આત્મગૌરવ અને ભક્તિ જેવા ગુણો ધરાવતા કવિ જગન્નાથે રચેલ પ્રશસ્તિ કાવ્યો અને અલંકારશાસ્ત્રનાં ગ્રંથો તેને સાહિત્યગગનના તેજસ્વી તારક તરીકે સ્થાપે છે. તેમની કૃતિઓ આ મુજબ છે.

(૧) ગંગાલહરી :

‘ગંગાલહરી’ કે પીયૂષલહરી પંડિતરાજ જગન્નાથનું સર્વોત્તમ સ્તોત્રકાવ્ય છે. આ સ્તોત્રકાવ્યનું શ્રેષ્ઠ ભક્તિકાવ્ય તરીકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આગવું છે. ગંગાલહરીમાં કુલ ૫૩ શ્લોકો છે. તેમાંથી ૫૨ (બાવન) શ્લોકોમાં પુણ્યસલિલા ભાગીરથી ગંગાની ભાવસભર સ્તુતિ છે. ત્રેપનમો શ્લોક ફલશ્રુતિનો છે. અહીં જગન્નાથ ગંગાને પોતાની માતા અને તારણહારરૂપે કલ્પી, તેની ભક્તિ કરે છે. શ્રદ્ધેય પરિભળ પ્રત્યેનો અગાઢ પ્રેમ એ જ ભક્તિ, ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો આદર ગંગાલહરીમાં વહેતો કરી જગન્નાથે ભારતીય સમાજમાં આજે પણ તેની પ્રસ્તુતતા સિદ્ધ કરી છે. જગન્નાથે ભક્તિની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય શ્રદ્ધા અને આવશ્યક શરણાગતિ સ્વીકારી છે. ભક્ત તરીકે શરણાગતભાવ ભક્તિની પૂર્વશરત છે. જગન્નાથનો દર્પ અહીં દેખાતો નથી. દેખાય છે તો માત્ર ગંગા પ્રત્યેની કવિની ભક્તિ. ભક્ત તરીકેની પોતાની અસહાય સ્થિતિનું કવિએ કરેલું નિરૂપણ માર્મિક છે. પ્રકૃતિ માટે કવિનો અહોભાવ અહીં છલકે છે. પંચમહાભૂત પૈકીનાં જળતત્ત્વનું રમણીય ચિત્રણ આલેખતા અહીં ગંગાની પવિત્રતા તાદૃશ થતી જોવા મળે છે. ગંગાનાં ઉછળતા પ્રવાહનું ચિત્રણ આબેહૂબ છે. આ કાવ્ય શિખરિણી છંદમાં નિબદ્ધ છે.

કહેવાય છે કે લવંગી નામની યવનકન્યા સાથેનાં પ્રણય સંબંધથી સમાજમાંથી તિરસ્કૃત થયેલ જગન્નાથે ગંગાની ભાવભરી સ્તુતિ કરી. ગંગાએ જગન્નાથની કરેલ સ્તુતિથી પ્રકૃતિનું તત્ત્વ જળ પણ ચૈતન્યરૂપ બની જવા પામ્યું અને એક-એક શ્લોકે ગંગાએ જગન્નાથ પાસે આવી તેઓની પવિત્રતા પ્રમાણિત કરી આપી. અંતિમ શ્લોક સુધીમાં તો ગંગાનો પ્રચંડ પ્રવાહ પતિ-પત્નીને સ્નાન કરાવી આપ્લાવિત કરી ગયો. જગન્નાથ આ ઘટનાથી સમાજમાં બહુમાન પામ્યા.

ગંગા પ્રત્યેની શરણાગતિનો ભાવ વ્યક્ત કરતા જગન્નાથ મા ગંગાને વિનવે છે;

તવાલમ્બાદમ્બ સ્ફુરદલધુર્ગવેણ સહસા
મયા સર્વેઽવજ્ઞાસરણમથ નીતા: સુરગણા: ।
इदानीमौदास्यं भजसि यदि भागीरथि तदा
निराधारो हा रोदिमि कथय केषामिह पुर: ॥

“હે માતા, તારા આધારની આશાએ ખૂબ જ ગર્વપૂર્વક એકાએક સર્વ દેવસમૂહોની મેં અવજ્ઞા કરી છે. હે ભાગીરથી, જો હવે તું ઉદાસ બનીશ તો નિરાધાર એવો હું કોની પાસે રડીશ તે મને કહે.”

ગંગાલહરીની શૈલી સરળ છે. ગંગાનાં ઉછળતા પ્રવાહનું વર્ણન કવિની શૈલીએ તેનું દર્શન કરાવવા સક્ષમ છે. શબ્દોની ભરમાર ગંગાનાં પ્રવાહ જેવી જ શાંત, તો ક્યારેક પ્રચંડ છે. વૈદર્ભી શૈલી આ કાવ્યની ખાસિયત છે.

(૨) સુધાલહરી :

૩૦ શ્લોકનાં આ લઘુકાવ્યમાં જગન્નાથે સૂર્યનારાયણની સ્તુતિ કરી છે. સુધાલહરીનાં શ્લોકો જગન્નાથે સગ્ધરા છંદમાં નિબદ્ધ કર્યા છે. આ કાવ્યમાં સૂર્ય અને તેનાં કિરણોની ભક્તિભાવપૂર્ણ આરાધના છે. કાવ્યનાં પ્રથમ શ્લોકમાં આવતુ ઊગતા સૂર્યનું આહ્વાદક વર્ણન કવિની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યશક્તિનું દૃષ્ટાંત છે. અહીં મયૂરકવિનાં સૂર્ય શતકનું અનુકરણ જોવા મળે છે. છતાં કવિની પોતાની મૌલિકતા સભર વાણીથી કાવ્ય વિદ્વાનોની પ્રશંસાને પાત્ર બન્યું છે.

(૩) લક્ષ્મીલહરી :

ધર્મપ્રીતિ ધરાવનાર જગન્નાથે મહાદેવી લક્ષ્મીની આ કાવ્યમાં સ્તુતિ કરી છે. ૪૧ શ્લોક નું શિખરિણી છંદમાં લખાયેલું આ કાવ્ય શ્રેષ્ઠ ભક્તિકાવ્યનો નમૂનો છે. દરિદ્રતાની સ્થિતિમાં રહેલ વ્યક્તિની લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરવાની વિનંતી આ સ્તોત્રનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

એમ કહી શકાય કે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જગન્નાથને કેટલાંક રાજાઓ તરફથી સત્કાર મળ્યો ન હતો. મોગલ શાસકોનાં દરબારમાં રાજ્યાશ્રય મળ્યા પહેલાની કવિની પરિસ્થિતિએ જગન્નાથને આ કાવ્યસર્જનની પ્રેરણા આપી હશે. અહીં લક્ષ્મીનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે. જગન્નાથની નમ્રતા અને અસહાય પરિસ્થિતિનો ચિતાર કાવ્યથી મળે છે. લક્ષ્મીલહરીનો પ્રત્યેક શ્લોક કવિની સરળ અને પ્રવાહી શૈલીનો ઘોતક છે.

(૪) અમૃતલહરી :

શાદૂલવિકીરિત છંદમાં લખાયેલા આ સ્તોત્રકાવ્યમાં માત્ર ૧૦ શ્લોકો છે. અંતિમ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદમાં છે. આ લઘુકાવ્યમાં યમુનાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શંકરાચાર્યનાં નર્મદાષ્ટક ને લક્ષ્યમાં રાખીને જગન્નાથે આ કાવ્યરચના કરી હશે તેમ માની શકાય.

(૫) કરુણાલહરી :

આ સ્તોત્રકાવ્યનું બીજું નામ વિષ્ણુલહરી છે. કુલ ૬૦ શ્લોકમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ છે. તેમાં પ્રથમ ૧૨ શ્લોકો વંશસ્થ છંદમાં છે. ૧૩ થી ૫૪ સુધીનાં શ્લોકો સુંદરી છંદમાં છે. બાકીનાં શ્લોકો વિયોગિની, જેવા છંદમાં કંઠારાયા છે. જગન્નાથની ભક્તિનો આ કાવ્ય નમૂનો છે. જગતનાં અસહ્ય દુઃખો અને માનવસ્વભાવની નબળાઈઓમાંથી પોતાને મુક્ત કરવા ભક્તકવિ જગન્નાથ શ્રીવિષ્ણુને પ્રાર્થના કરી વિનવે છે. રડતા બાળકની જેમ અસહાય જગન્નાથ પોતાના આત્માની શુદ્ધિ માટે વિષ્ણુની કૃપા ઇચ્છે છે. શીર્ષકને યથાર્થ કરતા આ કાવ્યમાં ભારોભાર કરુણા ભરી છે. નીચેના શ્લોકમાં કવિએ હૃદયનાં આર્દ્રભાવોની અભિવ્યક્તિ આપી છે;

અહમેવ હિ દોષદૂષિતો ભગવંસ્ત્વાં સમુપાલમે મુધા ।

રમણીવિરહજ્વલન્નમૃતાંશું કુમતિર્વિનિન્દતિ ॥

“હે ભગવાન, દોષથી હું જ દૂષિત થયો છું. તને વૃથા ઠપકો આપું છું. રમણીના વિરહના તાવથી બળતો, ખોટી બુદ્ધિવાળો (પ્રેમી) ચન્દ્રને નિંદે છે.”

(૬) ભામિની વિલાસ :

આ કાવ્ય ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. ‘ભામિની’ એટલે ગુસ્સે થનાર સ્ત્રી. (કોપના સૈવ ભામિની-અમરકોશ) ‘વિલાસ’ એટલે સ્ત્રીઓનાં શૃંગાર ભાવથી ઉત્પન્ન થતી ક્રિયા. જેમકે ચાલવું, બેસવું, મુખ-નેત્રાદિથી થતો વ્યાપાર (કીડા). પ્રસ્તુત વિશેષતાઓને વિલાસ કહે છે.

ચાર વિભાગમાં વિભક્ત આ કાવ્ય સંગ્રહનાં નામો આ પ્રમાણે છે. (૧) પ્રાસ્તાવિક વિલાસ (૨) શૃંગાર વિલાસ (૩) કરુણ વિલાસ (૪) શાંત વિલાસ. કાવ્યના પહેલા અને ચોથા વિભાગને ભામિની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી. છતાં સંપૂર્ણ કૃતિનું આ એક જ શીર્ષક છે. પ્રથમ પ્રાસ્તાવિક વિલાસનું નામ અન્યોક્તિ વિલાસ પણ છે. તેમાં લગભગ ૧૨૯ શ્લોકો છે. બીજા શૃંગાર વિલાસમાં ૧૮૩ શ્લોકો છે. ત્રીજા કરુણ વિલાસમાં ૧૯ શ્લોકો છે. ચોથા વિલાસનું નામ શાંત વિલાસ છે, તેમાં ૪૬ શ્લોકો છે. ભામિની વિલાસનાં ચારે વિભાગોની કુલ સંખ્યા લગભગ ૩૭૭ જેટલી છે.

પ્રાસ્તાવિક વિલાસમાં નીતિવિષયક પદો તેમજ સુભાષિતો છે. અહીં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારમાં લખાયેલા શ્લોકો છે. તેમાં એક ને ઉદ્દેશીને કહેવાય અને અન્યને સ્પર્શતું સૂચવાય છે. આથી જ તેને અન્યોક્તિ કાવ્ય પણ કહે છે. જુઓ;

નાપેક્ષા ન ચ દાક્ષિણ્યં ન પ્રીતિર્ન ચ સંગતિઃ ।

તથાપિ હસ્તે તાપં લોકનામુન્નતો ઘનઃ ॥

“અપેક્ષા નથી, કે નથી દાક્ષિણ્ય કે નથી સ્નેહ કે નથી સમાગમ, છતાં પણ ઉન્નત મેઘ લોકોનાં કષ્ટ હરે છે.”

પ્રતિ ઉપકારની અપેક્ષા વિના મહાન પુરુષો લોકોનાં દુઃખો હરે છે તેવી અન્યોક્તિથી જગન્નાથે મેઘને મહાપુરુષો સાથે સરખાવ્યો છે.

શૃંગાર વિલાસમાં સંભોગ અને વિપ્રલંભ શૃંગારનાં ચિત્રો છે. અહીં વિવિધ પ્રકારના નાયકો અને નાયિકાઓનું વિગતે વર્ણન છે. કરુણ વિલાસમાં કવિની પત્નીના દુઃખદ અવસાનની કરુણપ્રશસ્તિ કરવામાં આવી છે. પત્નીનાં મૃત્યુથી થતો વિલાપ હોઈ શકે તેમ લાગે છે. જુઓ તેનું દૃષ્ટાંત;

મન્દસ્મિતેન સુધયા પરિસિચ્ચ યા માં નેત્રોત્પલૈર્વિકસિતૈરનિશં સમીજે ।

સા નિત્યમઙ્ગલમયી ગૃહદેવતા મે કામેશ્વરી હૃદયતો દયિતા ન યાતિ ॥

“જેણે મંદસ્મિતરૂપી અમૃત વડે મને ચેતના આપી વિકસિત નયકમળોથી હંમેશાં મારી પૂજા કરી હતી તે સદૈવ કલ્યાણ સ્વરૂપિણી, અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરનારી, ગૃહદેવી એવી મારી પ્રિયતમા મારા હૃદયમાંથી દૂર ખસતી નથી.”

શાંતવિલાસમાં પરમેશ્વરનું ભાવસભર સ્તવન છે. જેમાં દુનિયા તરફનો વૈરાગ્યભાવ જોવા મળે છે.

(૭) પ્રાણાભરણ :

૫૩ શ્લોકનું આ કાવ્ય કામરૂપ નરેશ (આજનું આસામ) પ્રાણનારાયણની પ્રશસ્તિરૂપે લખાયું છે. આ કાવ્યનાં ઘણાં શ્લોકો 'જગદાભરણ'ને મળતા છે. કહેવાય છે કે જગન્નાથ કામરૂપ પ્રદેશમાં ગયા ત્યારે તેણે ત્યાંનાં રાજાને આ કાવ્ય અર્પણ કરેલું.

(૮) જગદાભરણ :

ઉદયપુરનાં રાજા જગતસિંહની પ્રશસ્તિમાં ૫૦ શ્લોકોમાં લખાયેલા આ કાવ્યનાં મહત્તમ શ્લોકો પ્રાણાભરણમાં છે. તફાવત માત્ર નામનો જ છે.

(૯) આસફવિલાસ :

આ પ્રશસ્તિગ્રંથ ગદ્યમાં રચાયું છે. તેનો પ્રકાર આખ્યાયિકાનો છે. મોગલ બાદશાહ જહાંગીરની પત્ની નૂરજહાંના ભાઈ આસફખાનનું ચરિત્ર આ ગ્રંથનું વિષયવસ્તુ છે. જગન્નાથ આસફખાનનાં કૃપાપાત્ર હતા.

(૧૦) મનોરમા કુચમર્દન :

વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો આ ગ્રંથ જગન્નાથે રચી ભક્ત અને વૈયાકરણ એમ બન્ને વ્યક્તિત્વ તેમની મૂડી છે તે દર્શાવ્યું છે. ભટ્ટોજી દીક્ષિતે જગન્નાથનાં ગુરુનું ખંડન કરતાં 'પ્રૌઢમનોરમા' લખ્યું. તેથી ભટ્ટોજી દીક્ષિતની આ ટીકાનું ખંડન કરતો ગ્રંથ જગન્નાથે રચ્યો.

(૧૧) ચિત્રમીમાંસા ખંડન :

અપ્પય દીક્ષિતનાં અલંકાર વિષયક મતનું ખંડન કરવા આ ગ્રંથ રચ્યો છે.

(૧૨) રસગંગાધર :

જગન્નાથની પ્રૌઢપ્રજ્ઞાનો ઘોતક આ ગ્રંથ તેની શ્રેષ્ઠ રચના છે. કાવ્યશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી આ ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથનાં પાંચમાંથી બે આનન (પ્રકરણ) જગન્નાથ રચી શક્યા બાકીનો ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

૧.૭ સ્તોત્રકાવ્યનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ :

સ્તૂયતે અનેન ઇતિ સ્તોત્રમ્ । જેનાથી સ્તુતિ કરાય તે સ્તોત્ર. સ્તોત્રમાં ભક્ત પોતાના હૃદયની વાતો ભગવાનને કહે છે. જેનાથી સ્તોત્રમાં ભાવુકતા ભળે છે. પરમતત્ત્વ કે શ્રદ્ધેયતત્ત્વો પ્રત્યેનાં ભક્તિભાવ સભર ઉદ્ધાર સ્તોત્રનાં સર્જન માટેનું પ્રથમ પગથિયું છે. સ્તોત્ર મનુષ્યહૃદયનો પ્રથમ ઉદ્ધાર છે.

સ્વરૂપ :

આપણો પ્રાચીનતમ ઋગ્વેદ સ્તોત્રનું ઉદ્ધાર બિંદુ છે. સ્તોત્ર ગેય, છંદોબદ્ધ અને ભક્તિપ્રધાન હોય છે. વિન્ટરનીટ્ઝ કહે છે કે ઋગ્વેદની સ્તુતિઓમાં માનવહૃદયની કોમળ વૃત્તિ છે. સ્તોત્રમાં ધર્મ અને કાવ્યતત્ત્વનો સમન્વય જોવા મળે છે. તેથી લાગણી, ઊર્મિ કે ભાવના સાથે સ્તોત્રને સીધો સંબંધ છે. બીજી બાજુ સ્તોત્રકાવ્યને મુક્તકનું

કલેવર વધુ માફક આવે છે.

ઉદ્ભવ-વિકાસ :

ઋગ્વેદથી ઉદ્ભવતી સ્તોત્રકાવ્યની યાત્રા સમય જતા રામાયણ, મહાભારતમાં જોવા મળે છે. ત્યારબાદ કાલિદાસનાં મહાકાવ્યો, નાટકો તેમજ પ્રશિષ્ટ કાવ્ય પરંપરામાં સ્તોત્રનું સ્વરૂપ વિકસતુ જોવા મળે છે. સાચા બનવા પ્રથમ ભક્ત બનવું પડે એ સત્યને સ્તોત્રકાવ્યનાં કવિભક્તોએ ઝીલ્યું છે. કાલિદાસે રઘુવંશનાં મંગલાચરણમાં શિવ-પાર્વતીની કરેલી સ્તુતિ સ્તોત્રરૂપે જોવા મળે છે.

વાગર્થાત્વવ સંપૃત્તૈ વાગર્થપ્રતિત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥ (રઘુવંશ ૧/૧)

“વાણી અને અર્થની જેમ જોડાયેલા જગતનાં માતાપિતા શિવ અને પાર્વતીને શબ્દજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે હું વંદન કરું છું.”

સમયના અભાવે કાળક્રમે લોકોને વેદ, ઉપનિષદ્ જોવાં ગહન કાવ્યોને બદલે સરળ સાહિત્યનાં વાંચન-લેખનની રુચિ વધવા લાગી. કોઈ એક દેવ-દેવી કે તત્ત્વ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી કવિ થોડા શ્લોકોમાં સ્તોત્ર દ્વારા પોતાની ભાવનાને વાચા આપી સર્જન કરતા. સરળ અને પ્રવાહી શૈલીથી જનસમૂહ પણ સ્તુતિપરક કાવ્યોને માણવા લાગ્યા. શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રમ્, સૂર્યશતક શંકરાચાર્ય રચિત સૌંદર્યલહરી માનતુંગાચાર્ય રચિત ભક્તમસ્તોત્ર તેમજ જગન્નાથ વિરચિત ગંગાલહરી જેવા કાવ્યો-કાવ્ય અને ભક્તિનો સુમેળ સાધે છે.

૧.૮ સ્તોત્રકાવ્યનો ઉદ્ભવ, વિકાસ અને લક્ષણો :

કોઈપણ આરાધ્યદેવની સ્તુતિ :

સ્તોત્રકારની સમક્ષ આરાધ્ય ઈષ્ટદેવ જ સર્વસ્વ છે. ભક્ત પોતાના ઈષ્ટદેવની અતિ નમ્રભાવે સ્તુતિ કરે છે. અહીં પ્રાર્થનાનો ભાવ મુખ્ય હોવાથી ‘મારો અપરાધ ક્ષમા કરો’ એવા શબ્દોથી દીનતાભર્યા પોકાર સંભળાય છે.

વિનમ્રતા :

કવિ પોતાના ઈષ્ટદેવ સમક્ષ અત્યંત વિનમ્રતાથી આત્મનિવેદન કરે છે. જેમકે ગંગાલહરીમાં ભક્ત પોતાને પાપી અને દુષ્ટ કહે છે. જગન્નાથ ગંગાને સ્તુતિ કરતા પોતાને નરપશુ ગણાવે છે. તવ શ્લાઘાં કર્તુ કથમિવ સમર્થો નરપશુઃ (શ્લોક-૨૯) તારી પ્રશંસા કરવાને માટે હું નરપશુ કેવી રીતે સમર્થ થાઉં ?

શીર્ષક :

સ્તોત્રકાવ્યમાં શીર્ષક ઘણું કરીને જેની આરાધના કરવામાં આવી છે તેના નામ પરથી આપવામાં આવે છે. જેમ કે ગંગાલહરી ગંગાની સ્તુતિ જેમા કરવામાં આવી છે તે ગંગાલહરી. આ ઉપરાંત સરસ્વતી સ્તોત્રમ્, રામરક્ષાસ્તોત્રમ્, શિવપચ્ચાક્ષરમ્ વગેરેનાં શીર્ષક જે તે દેવ-દેવીના સ્તુતિનાં વાચક છે.

શૈલી :

સ્તોત્રકાવ્યની શૈલી પ્રાસાદિક હોય છે. સરળતા અને ભાવવાહિતા સ્તોત્ર કાવ્યનું આગવું લક્ષણ છે. સ્તોત્રમાં કવિની વિદ્વત્તાને નહીં પરંતુ આદ્રતા-કોમળ ભાવોને મહત્વના ગણવામાં આવે છે.

ફળપ્રાપ્તિ :

કોઈપણ કૃતિની રચના પાછળનું નિશ્ચિત્ ધ્યેય હોય છે. ધ્યેય વિનાનું કોઈ જ કાવ્ય ન હોઈ શકે. ગંગાલહરીમાં જગન્નાથનું ધ્યેય ગંગાને પવિત્ર તેમજ પુણ્યશાળી તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાનું છે. કવિએ ગંગામાતાને માતા, પુણ્યકારી, મોક્ષ આપનારી કહી પુત્રભાવે પ્રાર્થના કરી છે. કવિ પાપમાંથી મુક્ત કરાવનારી ગંગાને વિનવે છે. પરિહસ્તુ તાપં તવ વપુઃ ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત કરાવતી ગંગા ફળ અવશ્ય આપશે તેવો અહીં સૂર છે.

પુરુષાર્થ :

શાસ્ત્રોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે. ચાર પુરુષાર્થમાંથી કોઈપણ એક પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કાવ્યસાહિત્યનો ઉદ્દેશ હોય છે. સ્તોત્રકાવ્યમાં પણ ચત્વારો પુરુષાર્થો: પૈકે એકનો આશ્રય લઈ કવિની સ્તુતિ હોય છે.

મોટેભાગે ધર્મને પ્રાધાન્ય આપી કવિઓ કૃતિ રચે છે. ગંગાલહરીમાં પુણ્યકારી માતા ગંગા પ્રત્યેની અપાર શ્રદ્ધા કવિની ધર્મરુચિની ઘોતક છે.

૧.૯ ગંગાલહરીનું સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન :

જગન્નાથની ગંગાલહરી ઉત્તમ સ્તોત્રકાવ્ય છે. કુલ ૫૩ શ્લોકોનું (૫૨ શ્લોકો ગંગાની સ્તુતિ તથા ૫૩મો શ્લોક ફલશ્રુતિ) ફલક ધરાવતું આ સ્તોત્ર કાવ્ય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને દેવત્વ આપી તેના પ્રત્યેનો આદર સેવવામાં આવ્યો છે. નદી, પર્વતો, વૃક્ષો, સમુદ્ર, ધરતી — આ તત્ત્વો જીવસૃષ્ટિના તથા પર્યાવરણના દૃષ્ટિકોણથી ખૂબ મહત્વનાં છે. ભારતીય વ્રતો, ઉત્સવો પણ આવા જ હેતુથી ધર્મ સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે. સંસ્કૃત સુભાષિતોમાં કહેવાયું છે —

પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદયઃ ।

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાયમિદં શરીસ્મ્ ॥

વૃક્ષો, નદીઓ, પશુઓ તથા પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો માનવસુખાકારી માટે પરોપકારની ભાવનાથી સતત કાર્ય કરે છે.

નદીને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ઔષધં જાહ્નવીતોયમ્ ગંગાનદીનું જળ સર્વપાપ હરનારું છે. શિવની જટામાં તેનું સ્થાન છે. સમૃદ્ધં સૌભગ્યં સકલવસુધાયાઃ — આખી પૃથ્વીના અહોભાગ્યરૂપ છે. તેથી કવિ જગન્નાથે ગંગાને દેવી અને માતારૂપે વર્ણવી છે.

સ્તોત્રકાવ્યનાં સ્વરૂપગત લક્ષણો નથી. કોઈપણ દેવ અથવા દેવીની આરાધના તેમાં મુખ્ય હોય છે. ભક્તિને હૃદય સાથે સીધો સંબંધ છે. ભક્ત પોતાના ભાવોને

આરાધ્ય દેવ-દેવી સાથે જોડે છે. દેવતાની સ્તુતિ કરતાં કવિ અને ભક્ત હૃદય સર્વસ્વ સમર્પિત કરી દે છે. ભક્તિ સાથે સ્તોત્રમાં સાહિત્ય ભળે છે. ભાવસભર ઉદારોમાં અલંકૃત શૈલી ભળે છે અને સ્તોત્ર પ્રકટે છે.

કવિ પોતાના આરાધ્ય-શ્રદ્ધેય દેવ-દેવી પ્રત્યે શરણાગતિ સ્વીકારી જે તે સ્તુત્ય તત્ત્વ પાસે પોતાની દીનતા વ્યક્ત કરે છે. પોતે પાપી છે તેનો ઉદ્ધાર કરવા યાચના કરે છે. સ્તોત્રકાવ્યમાં ઈષ્ટતત્ત્વ જ ભક્તકવિનો ઉદ્ધારક છે તેવા ભાવ સાથે કવિ પોતાની ઉર્મિઓનું ગાન કરે છે.

ગંગાલહરીમાં જગન્નાથે ગંગાના પાવનકારી જળની સ્તુતિ કરતાં પાપનો ઉદ્ધાર કરવા વિનંતિ કરી છે. કવિ પોતાના પાંડિત્યને ઓગાળી ભાવનાની જ્યોતને સંકોરે છે. ગંગાલહરી કાવ્ય આ રીતે ગંગા પ્રત્યેની કવિની ભક્તિનું કાવ્ય બની રહ્યું છે.

સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે ગંગાલહરીને મૂલવતા નીચે પ્રમાણેનાં પાસાંઓ ઉપસે છે.

(૧) આરાધ્યાસ્વરૂપા ભાગીરથી :

સ્તોત્રકાવ્ય આરાધ્યતત્ત્વની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાની એક પ્રથા છે. જગન્નાથ અહીં ભાગીરથી ગંગાને પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર સંસારનું સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે તેવું સ્વીકારે છે. કવિ માટે અન્ય દેવ-દેવીની તુલનામાં ગંગા જ શ્રેષ્ઠ માતા છે. તેથી તેની શરણે જાય છે. ગંગા ભક્તવત્સલ છે. પોતે તેની પાસે દીન બાળક ભાવે યાચે છે. કવિનાં પાપ ધોવા ગંગાનું સામર્થ્ય જગન્નાથ સ્વીકારે છે. પાપીને જો ગંગા ત્યજી દેશે તો હું કોની શરણે જાઉં? એવો નિખાલસ અને નિરહંકારભાવ કવિની સ્તુતિમાં રજૂ થયો છે. જુઓ;

તવાલમ્બાદમ્બ સ્ફુરદલઘુર્ગર્વેણસહસા

મયા સર્વેઽવજ્ઞાસરણમય નીતા: સુરગણા: ।

હૃદાનીમૌદાસ્યં ભજસિ યદિ ભાગીરથી તદા

નિરાધારો હા રોદિમિ કથય કૈષામિહ પુર: ॥

હે માતા, તારા આશ્રયે રહી ઉદ્દીપ્ત અને મહાન ગર્વને લીધે મેં બધા દેવોની એકદમ અવજ્ઞા કરી. હવે જો તું (મારી પ્રત્યે) ઉદ્દાસીન થઈશ તો હે ભાગીરથી, તું કહે કે આધાર વગરના મારે અહીં કોની આગળ રડવું ?

કવિ ગંગાને પોતાના ત્રિવિધ તાપ અને સંતાપને દૂર કરવા વિનવે છે. કવિને ભૌતિક સુખ નથી જોઈતું, તેમને તો પારમાર્થિક સુખ મેળવવું છે. જે ગંગા સિવાય કોઈ આપી શકે તેમ નથી. તે માટે કવિ પોતાની જાતને નિરાધાર માને છે.

(૨) સંપૂર્ણ શરણાગતિ :

ગંગા તરફની આસક્તિને કારણે બીજા દેવોને ત્યજીને તેઓ ગંગાને શરણે ગયા છે ગંગા ઈચ્છિત સુખ આપનારી છે. કવિ શરણાગતભાવથી ગંગા પ્રત્યેનો પ્રેમ સેવે છે.

પ્રપચન્તે લોકા: કતિ ન ભવતીમત્રભવતી

મુપાધિસ્તત્રાયં સ્ફુરતિ યદ્ભીષ્ટં વિતરસિ ।

શપે તુભ્યં માતર્મમ તુ પુનરાત્માસુરધુનિ
સ્વભાવાદેવ ત્વચ્ચમિતમનુરાગં વિધૃતવાન્ ॥

“પૂજ્ય એવી તારી પાસે કેટલાય લોકો કેમ ન આવે ? તેનું કારણ એ છે કે તું ઈચ્છિત વસ્તુ આપે છે. પણ હે માતા દેવનદી, તારા સોગંદ ખાઈને કહું છું કે મારો આત્મા સ્વભાવથી જ તારા પર અનુરાગ ધારણ કરે છે.”

ગંગા સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું અવર્ણનીય સમૃદ્ધ સૌભાગ્ય છે. સહેલાઈથી જગતનું નિર્માણ કરનારા શિવનું પરમ ઐશ્વર્ય છે. કવિ અહીં શરણાગત ભાવથી ગંગા સમક્ષ પોતાની જડતાનો એકરાર કરતા જરાપણ અચકાતા નથી. તેઓ કહે છે, “સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે કેટલાક લોકો પરોપકાર કરે છે, તો કોઈ જપ-તપથી આત્મકલ્યાણ કરે છે. જગન્નાથ આ બેમાંથી એકેય પ્રવૃત્તિ કરતા નથી છતાં તેઓ નિશ્ચિંત છે કારણ કે તેઓ ગંગા માતાના શરણે છે ! જગન્નાથના શબ્દો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

સુખં શેતે માતસ્તવ ચ્ચલુ કૃપાતઃ પુનસ્યં
જગન્નાથઃ શશ્વત્વચિ નિહિતલોકદ્વયભરઃ ।

(૩) આત્મનિંદા અને પશ્ચાત્તાપ :

જગન્નાથ ગંગાને ત્વં જગતિ પુનરેકા વિજયસે તું એક જ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, એવું કહેતા પોતે કરેલાં પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. ખુલ્લા મનથી કરેલા પશ્ચાત્તાપ સાથે કવિ પોતાનાં અગણ્ય પાપોની કબૂલાત કરતા જણાવે છે.

અનાથઃ સ્નેહાદ્રાં વિગલિતગતિઃ પુણ્યગતિદાં
પતન્વિશ્વોદ્ધર્ત્રીં ગદવિગલિતઃ સિદ્ધભિષજમ્ ।
સુધાસિન્ધું તૃષ્ણાકુલિતહૃદયો માતરમયં
શિશુઃ સંપ્રાપ્તસ્ત્વામહમિહ વિદધ્યાઃ સમુચિતમ્ ॥

“અનાથ, નષ્ટ થઈ ગયેલી ગતિવાળો, પતિત, રોગોથી જર્જરિત બની ગયેલો, તૃષ્ણાથી પીડિત હૃદયવાળો હું તારો બાળક સ્નેહાર્દ્ર, પુણ્યગતિ આપનાર, વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનાર, સિદ્ધહસ્ત વૈદ્ય, અમૃતના સાગરસમાન એવી માતા તારી પાસે આવ્યો છું.

જગન્નાથ અહીં માં ગંગા પાસે જાણે એકરારનામું આપતા હોય તેવા ભાવથી અહીં ભક્તિનાં સર્વપ્રકારો વિદિત થાય છે. ભાગવતપુરાણમાં નવધા ભક્તિનું પ્રતિપાદન થયું છે. તે પૈકી તમામ પાસાંઓ અત્રે જગન્નાથનાં વ્યક્તિત્વનું જમા પાસું છે.

(૪) કવિનો આર્તનાદ :

ગંગાનો મહિમા ગાઈને, એની પાસે આજીજી કરીને કવિ ગંગા પાસે અનન્ય ભક્તિભાવથી આર્તનાદ કરે છે.

ન કુર્યાસ્ત્વં હેલામિતરજનસાધારણતયા
જગન્નાથસ્યાયં સુરધુનિ સમુદ્ધાસ્સમયઃ ।

હે દેવનદી, તરત જ અતિદૃઢ અને રમણીય કેડ બાંધ, મુગટ ઉપર બાલચન્દ્રને સર્પોના સમૂહો વડે બાંધી દે. બીજા સાધારણ માણસ જેવો ગણીને તું મારો તિરસ્કાર ન કરીશ. જગન્નાથનો ઉદ્ધાર કરવાનો આ સમય છે.

ગંગાનો મહિમા ગાઈને, એની પાસે કાકલૂદીના સ્વરે કહે છે. હું બાળક છું, અપરાધી છું, તારા ભરોસે છું, બધાં જ પાપો કર્યાં છે, નિંદા કરી છે, ન કરવાં જેવાં કાર્યો કર્યાં છે. જ્યારથી સમજણ આવી છે એ બધું ત્યજીને હવે હું તારા શરણે છું. તને યોગ્ય લાગે એમ કર.

કવિનો પોકાર કરુણામય વાણીમાં વહેતો થયો છે. કવિ ભક્ત ન હોવા છતાં ભક્ત બની ગયા. સ્તોત્રકાવ્યનું આ વણલખ્યું લક્ષણ જગન્નાથની વાણીમાં સ્ખલિત થયું છે.

(૫) પાવનકારિત્વ :

ગંગાના પવિત્ર કરવાના સ્વભાવથી પરિચિત સાગરપુત્રો સ્વર્ગમાંથી એનું ગુણગાન કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ દૂર ન થાય એવાં પાપોને ગંગાનું જળ દૂર કરે છે. શાંતનુની ભાર્યા ગંગાની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુના નખથી થયેલી છે, કામદેવના શત્રુ શંકરની જટામાં જેનું રહેઠાણ છે અને જે સદાય પાપીઓનો જ ઉત્કર્ષ કરે છે તેવી ગંગાની પવિત્રતા અસીમ છે તેવું વર્ણવતા કવિ ગંગાની પાવનધારાનો મહિમા ગાતા વર્ણવે છે; -

શ્વૃત્તિભ્યાસઙ્ગો નિયતમથ મિથ્યાપ્રલપનં
કુતર્કૅષ્વભ્યાસઃ સતત પરપૈશુન્યમનનમ્ ।
અપિ શ્રાવં શ્રાવં મમ તુ પુનરેવ ગુણગણા
નૃતેત્વત્કો નામ ક્ષણમપિ નિરીક્ષેત વદનમ્ ॥

“કૂતરાના જેવા આચરણ પ્રત્યે રુચિ, અવશ્ય અસત્ય બોલવું, કુતર્કીનો અભ્યાસ, સતત બીજાની દુષ્ટતાનું મનન આવા મારા ગુણોના સમૂહને વારંવાર સાંભળીને પણ તારા વિના બીજું કોણ ક્ષણભર પણ મારું મુખ જુએ ?”

પાગલો વડે નિંદનીય, અસંસ્કારીઓ દ્વારા અવાચ્ય, પતિતો વડે ત્યજવા યોગ્ય એવા દુષ્ટોનાં પાપોને ગંગા દૂર કરે છે. બ્રાહ્મણોની હત્યા કરનારા, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનારા, મદ્યપાનનું સેવન કરનારા એવા મહાપાપીઓ પણ ગંગાના કિનારે દેહત્યાગ કરીને યજ્ઞ અને જપથી મળતા પદ કરતાં ઉચ્ચ પદ મેળવે છે. ગંગાનો ચાંડાલ, અધમ અને પાખંડીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. ગંગાનાં તરંગો પરથી વહેતો પવન પણ પાવનકારી છે. પુનીતે સોઝપિ દ્રાગદહ પવમાનસ્ત્રિભુવનમ્ ગંગાની લહરીઓને સ્પર્શ કરતો પવન ત્રણ ભુવનોને પાવન કરે છે. કવિએ કરેલ ગંગાની પ્રશસ્તિ ચરમસીમા સુધી પહોંચે છે — ગંગા જગતનો ઉદ્ધાર કરવા સક્ષમ હોવાથી કવિ બ્રહ્માને નિશ્ચિત થઈને સમાધિ લેવાનું, વિષ્ણુને શેષનાગ પર શયન કરવાનું અને શિવને તાંડવ નૃત્યમાં રમમાણ રહેવાનું સૂચવે છે.

(૬) નામ સ્મરણનો મહિમા :

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે જપને યજ્ઞનો દરજ્જો આપ્યો છે. નામસ્મરણનો મહિમા ગાતા મહાભારત-પુરાણાદિ ગ્રંથોએ પણ જે તે ગ્રંથોમાં સ્તુત્ય દેવોના નામ-જપની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે. ભાગવતપુરાણ સ્તુતિઓનો સમૂહ છે. મહાભારતે ભક્તિસભર પ્રાર્થના કરતા ભીષ્મની સ્તુતિ શાંતિપર્વમાં આપી છે (જે ભીષ્મ સ્તવરાજ થી પ્રસિદ્ધ છે.). ગજેન્દ્રે કરેલી વિષ્ણુની સ્તુતિ આજે વિષ્ણુસહસ્રનામથી ભક્તોની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બની છે.

કવિ જગન્નાથે ગંગાના નામનું રટણ કર્યાં કર્યું છે. આજ તેમના પ્રત્યેનો અહોભાવ છે. જનનિ તાપં હસ્તુ નઃ , ‘હે જનની અમારા તાપને હરો,’ માતર્યદિહ કરુણાતઃ ક્ષણમપિ ‘હે માતા એકક્ષણ પણ દયા કર-એવું વારંવાર રટતા અહીં કવિ ગંગાનું સતત નામ સ્મરણ કરે છે.

ગંગાલહરી સ્તોત્રકાવ્ય ક્ષેત્રે ઉત્તમ કોટિનું સ્તોત્ર છે. પ્રો. આઠવલે ગંગાલહરી વિશે કહે છે – “એક ભાવકાવ્ય અથવા ભક્તિકાવ્યની દૃષ્ટિએ ગંગાલહરીની નોંધ લેવી જ ઘટે”. આ કૃતિમાં સ્તોત્રકાવ્યની લાક્ષણિકતાઓનું પૂરેપૂરું પાલન થયું છે. સ્તોત્રકાવ્યની રચના પ્રાસાદિક છે, ઉદાત્તત્વ તેમાં સાંગોપાંગ છે. કારુણ્ય, વૈરાગ્ય અને શાંતરસ વડે વહેતો કાવ્યનો ભાવ ગંગાલહરીને મન અને મસ્તિષ્ક બન્નેમાં સ્થાપે છે. કવિ શિખરિણી ઇંદમાં ભક્તિની પ્રગાઢ ઉર્મિને વ્યક્ત કરે છે. ગંગાલહરીમાં પુનરુક્તિ દોષ વહોરીને પણ જગન્નાથે સ્તોત્રદ્વારા ભાવનાની પ્રબળતા વધારી છે. કાવ્ય દોષમય ન બનતા હૃદયંગમ બન્યું છે.

૧.૧૦ કવિ જગન્નાથની કાવ્ય કલા :

પંડિતરાજ તરીકે ખ્યાતિ મેળવનાર જગન્નાથને ગંગાલહરીને આધારે પ્રકૃતિના પૂજારી કહીશું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

જગન્નાથ રમણીય અર્થ આપી સુંદર ચિત્ર ખડું કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે. ગંગાનાં ઉછળતાં મોજાંઓ અને પ્રચંડ-વેગશાળી પ્રવાહનું કવિ શબ્દચિત્ર આલેખે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો ગંગાલહરીમાં છે –

ઉદચ્ચન્માર્તઙ્ડં સ્ફુટકપટહેરમ્બજનની
કટાક્ષવ્યાક્રોપણજનિતસંક્ષોભનિવહાઃ ।
ભવન્તુ ત્વજ્ઞન્તો હરિશિરસિ ગંગાતનુભુવ
સ્તરજ્ઞાપ્રોત્તુંગાદુરિતભયમ્હ્રાય ભવતામ્ ॥

ગણપતિની માતાના ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા સ્પષ્ટ કપટભર્યા (પાર્વતીના) કટાક્ષપાતોથી ક્ષણેક ખળભળી ઉઠેલા, શંકરના મસ્તક પર નાયતા, ગંગાનાં પ્રવાહમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઊંચા તરંગો આપનાં (ભક્તોનાં) પાપ અને ભય દૂર કરો.

ગંગાના વેગીલા પ્રવાહને આ શબ્દોમાં ઢાળતી, કવિની કવિતામાં લયબદ્ધતાનું દર્શન થાય છે. કવિની વાણી અલંકારોથી ભરેલી છે. શ્લોકે શ્લોકે કવિએ અલંકારો યોજ્યા છે. પ્રાસ્તવિક વિલાસની અન્યોક્તિ હોય કે મોગલ રાજાઓની પ્રશસ્તિ. કવિની હથોટી કુશળતાની સ્વામિની છે.

ક્યાંક કવિ આત્મપ્રશંસાના દોષને પણ વહોરે છે. પોતાના કવિત્વની પ્રશંસા કરતા તેઓ દર્પોક્તિ પણ કરે છે. શાંત વિલાસમાં તેઓનું નિવેદન કવિત્વશક્તિનો

ગર્વ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે.

“હિમાલયથી મલયપર્વત સુધી વીંટળાયેલા દક્ષિણના સાગર સુધીમાં કાવ્યરચનામાં જેટલા કુશળ કવિઓ છે તે બધા નિશંક બનીને પોતાનાં કાવ્યો બોલે પણ લીલી દ્રાક્ષમાંથી ઝરતા સ્વાદિષ્ટ રસના માધુર્યના ભાવવાળી વાણીના આચાર્યપદનો અનુભવ કરાવવા માટે મારા સિવાય બીજો કોણ છે ?

જગન્નાથનાં લહરી કાવ્યો, મુક્તક કાવ્યો, પ્રશસ્તિ કાવ્યો વગેરેમાં જગન્નાથની કવિત્વની પ્રતિભાના પદે પદે દર્શન થાય છે તે કહે છે કે —

“કાનને સાંભળવી ગમે તેવી મધુરવાણી સાંભળીને જે માથું ન ધુણાવે તે કાં તો નરપશુ હોય અથવા તો પશુપતિ જગન્નાથની વાણી જેમને આનંદ ન આપે એવા મંદબુદ્ધિવાળા જીવતા છતાં મરેલા જેવા છે.

કવિની કવિતા રસ અને ભાવોથી પરિપૂર્ણ છે. કાવ્ય સર્વથા નિર્દોષ હોય નહીં પરંતુ જગન્નાથની કવિતા દોષરહિત છે — એમ કહી શકાય કે નિર્દોષ છે.

શબ્દાલંકારો પ્રત્યે કવિની પ્રીતિ હોવા છતાં અર્થાલંકારમાં તે સમુચિત પ્રયોગ કરે છે. જગન્નાથ ગંગાલહરીમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થલંકારમાં સમુચિત પ્રયોગ કરે છે. ગંગાલહરીના શ્લોકથી તેનું પ્રમાણ મળે છે.

यदन्तः खलंतो बहुलतस्संतोषभस्ता

न काका नाकाधीश्वरनगर साकाक्षमनसः ।

દન્તઃ લન્તઃ, કાકા-નાકા —સાકા — અહીં યમકની ચમત્કૃતિ છે. વર્ણાનુપ્રાસનો ચમત્કાર તેની શૈલીની વિશેષતા દર્શાવે છે.

दरिद्राणां दैन्यं दुरितमथ दुर्वासनहृदां

द्रुतं दूरीकुर्वन्सकृदपि गतो दृष्टिसरणम् ।

આ બધું હોવા છતાં પુનરાવર્તન દોષને જગન્નાથ અટકાવી શક્યા નથી. કવિની આ મોટામાં મોટી મર્યાદા રસને અને અર્થને હાનિ પહોંચાડે છે.

છંદોનું વૈવિધ્ય ગંગાલહરીનું સૌંદર્ય છે. ૧ થી ૪૮ શ્લોક સુધી શિખરિણી છન્દ, ૪૯માં પૃથ્વી છન્દ અને ૫૦માં શાર્દૂલવિકીરિત છન્દ, ૫૧માં સ્વધરા, ૫૨માં ઉપજાતિ છન્દ છે.

પાંડિત્યપ્રદર્શનની ખેવના કવિ ધરાવે છે આથી કવચિત્ તેઓ મર્યાદા ચૂકી જાય છે. આમ છતાં તેમનું પ્રદાન સંસ્કૃત સાહિત્ય ક્ષેત્રે અણમોલ છે. તેમની પ્રશંસા કરતાં કહેવાયુ છે — “જગનાથો જગન્નાથઃ ભારતીરતિદૈવતમ્ ”

૧.૧૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

૧. નીચેના પ્રશ્નોના એક કે બે વાક્યોમાં ઉત્તરો આપો :

૧. જગન્નાથનો જન્મ કયા રાજ્યમાં થયો હતો ?

.....

.....
.....

૨. તેઓ કયા બે મોગલ બાદશાહના સમકાલીન હતા ?

.....
.....
.....

૩. તેમના એક ગ્રંથનું નામ 'આસફવિલાસ' શા માટે છે ?

.....
.....
.....

૪. જગતસિંહ અને પ્રાણનારાયણની પ્રશસ્તિ કયા ગ્રંથોમાં છે ?

.....
.....
.....

૫. ભામિની વિલાસના કેટલા ભાગ છે ? કયા કયા ?

.....
.....
.....

૬. મનોરમાકુચમર્દન એ કયા પ્રકારનો શાસ્ત્રગ્રંથ છે ?

.....
.....
.....

૭. જગન્નાથે કયા બે અલંકારશાસ્ત્રીય ગ્રંથો રચ્યા છે ?

.....
.....
.....

૨. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો ત્રણ થી ચાર વાક્યોમાં આપો :

૧. ગંગાલહરીની રચના પાછળ કઈ કથા જાણીતી છે ?

.....

.....
.....
.....

૨. પ્રાસ્તાવિક વિલાસને અન્યોક્તિવિલાસ પણ શા માટે કહે છે ?

.....
.....
.....
.....

૩. જગન્નાથે ભારતમાં ક્યાં ક્યાં નિવાસ કર્યો છે ?

.....
.....
.....
.....

૪. કરુણાલહરી શીર્ષક કઈ રીતે યોગ્ય છે ?

.....
.....
.....
.....

૫. ગંગાલહરીને સ્તોત્રકાવ્ય કેમ કહે છે ?

.....
.....
.....
.....

૩. ટૂંકનોંધ લખો :

૧. જગન્નાથનો સમય

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૨. યવનકન્યા સાથે જગન્નાથના લગ્ન

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૩. સુધાલહરી

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૪. જગન્નાથ અંગેની દંતકથાઓ

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૪. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તરો તૈયાર કરો :

૧. જગન્નાથના ગ્રંથો

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૨. સ્તોત્રકાવ્યનાં લક્ષણો

.....

.....

.....
.....
.....
.....

૩. ગંગાલહરી : એક સ્તોત્રકાવ્ય

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૪. જગન્નાથની કાવ્યકલા

.....
.....
.....
.....
.....
.....

★★

★★

★★

રૂપરેખા

ઉદ્દેશ

૨.૦ : પ્રસ્તાવના

૨.૧ : ગંગાલહરી: શ્લોક ૧ થી ૧૨ : મૂળ શ્લોકો અને સમજૂતી

૨.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ઉદ્દેશો :

- ગંગાલહરીના શ્લોકોનું શુદ્ધ અને સરળ વાચન કરી શકશે.
- ગંગાલહરીના શ્લોકોનો સરળ અનુવાદ સમજી શકશે.
- શ્લોકોમાં પ્રયુક્ત નવા શબ્દોનો અર્થ જાણશે.
- શ્લોકોમાં પ્રતિબિંબિત થતા વિવિધ ભાવોને ગ્રહણ કરશે.
- શિખરિણી છન્દમાં રહેલ શ્લોકોનું ગાન કરી શકશે.

૨.૦ : પ્રસ્તાવના

બીજા યુનિટમાં ગંગાલહરીના ૧ થી ૧૨ સુધીના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકોને નિયત કરવામાં આવ્યા છે. ગંગાલહરી શિખરિણી છન્દમાં હોઈ વિદ્યાર્થીઓ આ છન્દથી પરિચિત થઈને સુંદર રીતે ગાઈને તેનું સૌંદર્ય સમજી શકે તેવા છે.

આ શ્લોકોનો સર્વગ્રાહી પરિચય સાંપડે તે હેતુથી આરંભે મૂળ શ્લોક આપ્યો છે. ત્યારબાદ તેનાં પદોનો વિચ્છેદ કરીને અન્વય ગોઠવ્યો છે. શ્લોકમાં પ્રયુક્ત મોટા ભાગના શબ્દોના અર્થોને એ રીતે આપ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓ તેનો સરળતાથી અનુવાદ સમજી શકે. અનુવાદ બાદ વિમર્શમાં શ્લોકોમાં પ્રતિબિંબિત ભક્તકવિના વિવિધ મનોભાવો, કાવ્યાત્મક વિશેષતા, અલંકાર, સ્તોત્રકાવ્યના લક્ષણનો વિનિયોગ વગેરેને ખૂબજ સરળ રીતે દર્શાવ્યા છે.

૨.૧ : ગંગાલહરી: શ્લોક ૧ થી ૧૨ : મૂળ શ્લોકો અને સમજૂતી

(૧) મંગલાચરણ :

સમૃદ્ધં સૌભાગ્યં સકલવસુધાયા: કિમપિ
તન્મહૈશ્વર્યં લીલાજનિતજગત: ચ્ચન્દપરશો: ।
શ્રુતીનાં સર્વસ્વંસુકૃતમથ મૂર્ત સુમનસાં
સુધાસૌન્દર્યં તે સલિલમશિવં ન: શમયતુ ॥૧॥

અન્વય : સકલવસુધાયા: કિમ્ અપિ સમુદ્રં સૌભાગ્યં, લીલાજનિતજગત: ઋણ્ડપરશો: મહૈશ્વર્ય, શ્રુતીનાં સર્વસ્વં, અથ (યત) સુમનસાં મૂર્ત સુકૃતં, તત્ તે સુધાસૌન્દર્ય સલિલં ન: અશિવં શમયતુ ।

શબ્દાર્થ : સકલવસુધાયા :-સમસ્ત પૃથ્વીનું, કિમ્ અપિ-ન કહી શકાય એવું, અનિર્વચનીય, અવર્ણનીય, લીલાજનિતજગત:-સરળતાથી જગતનું નિર્માણ કરનારા, ઋણ્ડપરશો:-શિવનું, મહૈશ્વર્ય -મહાન ઐશ્વર્ય, શ્રુતીનાં-વેદોનું, સર્વસ્વં-સારરૂપ (સર્વસ્વ), સુમનસાં-દેવોનું, સુકૃતમ્-પુણ્ય, સુધાસૌન્દર્ય-અમૃત જેવું સુંદર, તે-તારું, તત્-તે, સલિલં-પાણી, ન:-અમારું, અશિવં-અમંગળ, શમયતુ -દૂર કરો.

અનુવાદ : (હે ગંગા), (જે) તારું જળ આખી પૃથ્વીના અતિશય અહોભાગરૂપ છે, લીલાથી જગતનું નિર્માણ કરનારા ભગવાન શંકરના મહાન ઐશ્વર્યરૂપ છે, વેદોનું સર્વસ્વ છે અને જે દેવોના મૂર્તિમંત પુણ્યરૂપ છે, તે તારું (ગંગાનું) અમૃત જેવું જળ અમારાં અમંગળને દૂર કરો (અમારું કલ્યાણ કરો).

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં ગંગાના પવિત્રજળની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ગંગાલહરીની રચના માટે એક દંતકથા પ્રચલિત છે. યવન કન્યા લવંગી સાથે જગન્નાથે વિવાહ કર્યા. તે સમયના રુઢિચુસ્ત સમાજે જગન્નાથનો પત્ની સાથે બહિષ્કાર કર્યો. સમાજના અપમાનથી જગન્નાથે પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરવા માતા ગંગાની સ્તુતિ કરી. કહેવાય છે કે ગંગાના ઘાટ પર બેસી જેમ-જેમ જગન્નાથ એક-એક શ્લોક રચતા ગયા તેમ-તેમ ગંગાનું પાણી એક-એક પગથિયા ચઢતું ગયું અને બાવન શ્લોક પૂરા થતાં ગંગાનો પવિત્ર પ્રવાહ જગન્નાથ અને તેમનાં પત્ની લવંગીના મસ્તક પરથી વહી ગયો અને બંને પાવન થયા.

અહીં ગંગાની કરુણાસભર સ્તુતિ હોવાથી આ સ્તોત્રનું નામ ગંગાલહરી પડ્યું.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક પરંપરા રહી છે. કોઈપણ ગ્રંથનો આરંભ અધુરેણ થતો જોવા મળે છે. કાવ્યની શરૂઆત મહદંશે કવિઓ મંગલશ્લોકથી કરતા હોય છે. ‘ગંગાની ભાવસભર સ્તુતિ કરતાં પ્રથમ શ્લોકમાં જ કવિ ‘ગંગાનું જળ અમંગળનો નાશ કરો’ એવું કહે છે.

(૨) ગુરુ સમાન તથા સમૃદ્ધિનો ભંડાર :

દરિદ્રાણાં દૈન્યં દુસ્તિમથ દુર્વાસનહદાં

દ્રુતં દૂરીકુર્વન્સકૃદપિ ગતો દૃષ્ટિસરણમ્ ।

અપિ દ્રાગાવિદ્યાદ્રુમદલનદીક્ષાગુરુરિહ

પ્રવાહસ્તે વારાં શ્રિયમયમપારાં દિશતુ ન: ॥૨॥

અન્વય : હ સકૃદ્, દૃષ્ટિસરણિ ઉપગત: અપિ દરિદ્રાણાં દૈન્યં અથ દુર્વાસનહદાં દુસ્તિં દ્રુતં દૂરીકુર્વન્, દ્રાક્, અવિદ્યાદ્રુમદલનદીક્ષાગુરુ: અયં તે વારાં પ્રવાહ: ન: અપારાં શ્રિયં દિશતુ ।

શબ્દાર્થ : ઙહ-અહીં (આ જગતમાં), સકૃદ્-એકવાર, દૃષ્ટિસરણિ-નજરમાં, ઉપગત:- આવે, દૈન્ય-દીનતાને (ગરીબાઈને), અથ-અને, દુર્વાસનહૃદાં-દુષ્ટવાસનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળાનાં, દુસ્તિં -પાપને, દ્રુત -જલદીથી, દૂરીકુર્વન્-દૂર કરનાર, અવિઘ્નાદ્રુમલનદીક્ષાગુરુ:-અવિઘ્નારૂપી વૃક્ષોને ઉખેડીને નાખવા માટે દીક્ષા આપનાર ગુરુ જેવા, વાસાં -પાણીનો, ન: -અમોને, શ્રિય-લક્ષ્મી, વિશતુ - આપો.

અનુવાદ : આ પૃથ્વી ઉપર જો તું એકવાર પણ નજરમાં આવે તો ગરીબોની ગરીબીને અને દુષ્ટવાસનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળાનાં પાપને દૂર કરનાર, એકાએક અવિઘ્નાઓરૂપ વૃક્ષોને ઉખેડીને નાખવાની દીક્ષા આપનારા ગુરુ જેવા આ તારા પાણીનો પ્રવાહ અપાર લક્ષ્મી આપો.

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં કવિએ ગંગાના પાણીની શક્તિ કેવી છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. ગંગાનું માત્ર દર્શન થઈ જાય તો દરિદ્રની દરિદ્રતા નાશ પામે, દુષ્ટ-પાપીનાં પાપો કેવળ ગંગાના દર્શનથી દૂર થાય, પાપી મુક્તિ મેળવે, સાથે આ પવિત્ર નદીના જળનો પ્રવાહ અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષોને ઉખેડવાની શિક્ષા આપતા શ્રેષ્ઠ ગુરુ સમાન છે. આમ ગુરુ સમાન અને દરિદ્રતાને દૂર કરનાર પાવનકારી ગંગા અમોને લક્ષ્મી આપો. તેમ જણાવી કવિ અહીં ગંગાની ઐશ્વર્ય આપવાની શક્તિનું વર્ણન કરતાં તેમને પ્રાર્થના કરે છે.

આ શ્લોકમાં રૂપક અલંકારનો પ્રયોગ છે. ગંગાના પ્રવાહને ગુરુનું રૂપક આપી અવિઘ્નાદ્રુમ કહી તેની સ્તુતિ કરી છે. શ્લોક પૂર્વચરણમાં ‘દ’ વર્ણનો પ્રયોગ કરી શબ્દની ચમત્કૃતિ પ્રયોજતા કવિની કાવ્યકલાનું પણ દ્રષ્ટાંત જોવા છે.

(૩) પાપ હરનારી :

ઉદ્જ્ઞનમાર્તકસ્ફુટકપટ હેરમ્બજનની-
કટાક્ષવ્યાક્ષેપક્ષણજનિતસંક્ષોભનિવહાઃ ।
ભવન્તુ ત્વજ્ઞન્તો હરિશિરસિ ગંગાતનુભુવ-
તરજ્ઞાઃ પ્રોત્તુંગા દુસ્તિભયભજ્ઞાય ભવતામ્ ॥૩॥

અન્વય : ઉદ્જ્ઞન્ માર્તણ્ડ હેરમ્બ જનની કટાક્ષઃ વ્યાક્ષેપઃ ક્ષણજનિતઃ સંક્ષોભનિવહાઃ હરિશિરસિ પ્રોત્તુજ્ઞા ત્વજ્ઞન્તઃ દુસ્તિભયભજ્ઞાય ભવતામ્ ।

શબ્દાર્થ : ઉદ્જ્ઞન-ઉદય પામતો, માર્તણ્ડ-સૂર્ય, હેરમ્બ-ગણપતિ, જનની-માતા(પાર્વતી), કટાક્ષઃ-કટાક્ષપાતોથી, વ્યાક્ષેપઃ-ખળભળી ઉઠેલા, ક્ષણજનિતઃ-ઉત્પન્ન થયેલા, સંક્ષોભનિવહાઃ-પ્રચંડ ખળભળાટવાળા, હરિશિરસિ-શંકરના મસ્તકપર, પ્રોત્તુજ્ઞા-બહુ ઊંચા, ત્વજ્ઞન્તઃ-નાચતા, દુસ્તિભયભજ્ઞાય-પાપ અને ભય દૂર કરો, ભવતામ્ -આપના.

અનુવાદ : ઉદય પામતા સૂર્યનાં જેવા સ્પષ્ટ કપટ ભર્યા ગણપતિની માતાના(પાર્વતીના) કટાક્ષપાતોથી ખળભળી ઉઠેલા શંકરનાં મસ્તક પર નાચી રહેલા ગંગાના પ્રવહમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ખૂબ ઊંચાં તરંગો આપનાં(ભક્તોનાં) પાપ અને ભય દૂર કરો.

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે ગંગાનાં અતિ ઊંચાં તરંગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે શંકરનાં મસ્તક ઉપર ગંગાને બિરાજમાન થયેલી જોઈને સપત્ની ભાવથી અત્યંત ગુસ્સે થયેલા ગણપતિના માતા પાર્વતીએ કટાક્ષપાત કર્યા, તેથી ભયભીત થયેલી ગંગાના પ્રવાહો ખૂબ વેગથી ઉછળવા લાગ્યા અને આથી તેમાં તરંગો ઉત્પન્ન થયાં.

અહીં કવિની સુંદર કાવ્યકલાનું દર્શન થયા વિના રહેતું નથી. પ્રથમ પંક્તિમાં ઉગતા સૂર્ય સાથે પાર્વતીના કટાક્ષની સરખામણી કરેલી હોવાથી ઉપમા અલંકાર થયો છે.

જગન્નાથની વાણી અહીં શબ્દચિત્રનો ઉત્તમ નમૂનો બની છે. પ્રચંડ વેગથી ઉછળતાં ગંગાનાં તરંગો માટેના શબ્દો જ વેગીલાં જલતરંગોની ઝાંખી કરાવી રહ્યા છે. સાથે પાર્વતીનો રોષ અને ગંગાનું ભયભીત થવું – આ બન્ને બાબતોથી ગંગાલહરીનો આ શ્લોક કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ પણ નોંધનીય બન્યો છે.

(૪) શરણાગતિ ભાવે યાચના :

તવાલમ્બાદમ્બ સ્ફુરદલઘુર્ગવેણ સહસા

મયા સર્વેઙ્ગાસરણિમથ નીતા: સુરગણા: ।

ઇદાનીમૌદાસ્યં ભજસિ યદિ ભાગીરથિ તદા

નિરાધરો હા રોદામિ કથમ કૅષામિહ પુર: ॥૪॥

અન્વય : હે અમ્બ, તવ આલમ્બાત્ સ્ફુરદલઘુર્ગવેણ સર્વે: સુરગણા: મયા સહસા અવજ્ઞાસરણિ નીતા: અથ ઇદાનીં યદિ ઔદાસ્યં ભજસિ યદા, હે ભાગીરથિ નિરાધાર: અહં, હા કથપ, ઇહ કૅષાં પુર: રોદામિ ।

શબ્દાર્થ : હે અમ્બ -અમ્બા (માતા) સંબોધન – હે માતા, આલમ્બાત-આધારને લીધે, તવ- તારા, સ્ફુરત-ઝળહળતા, અલઘુ-મહાન, ગર્વેણ-ગર્વથી, સર્વે:-સૌ, સુરગણા:- દેવગણો, મયા- મારા વડે, સહસા -એકદમ, વિચાર કર્યા વિના, અવજ્ઞાસરણિ- અવજ્ઞાના માર્ગે, અથ ઇદાની-તેથી આવી, ઔદાસ્યં -ઉદાસીનતા, ભાગીરથિ-હે ગંગા (ભગીરથ રાજા સગરપુત્રોનાં ઉદ્ધાર માટે ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર તપ દ્વારા લઈ આવ્યા તેથી ભગિરથી), નિરાધાર -આધાર વગરનો, રોદામિ -હું રડું, કથપ-કહે, કૅષામિહ પુર:-કોની સામે.

અનુવાદ : હે માતા, તારા આશ્રયે રહી ઉદીપ્ત અને મહાન ગર્વને લીધે મેં બધા દેવોની એકદમ અવજ્ઞા કરી. હવે જો તું (મારા પ્રત્યે) ઉદાસીન થઈશ તો હે ભાગિરથી, તું કહે કે આધાર વગરના મારે અહી કોની પાસે રડવું ?

વિમર્શ : કવિ અહીં ગંગા પ્રત્યે શરણાગતભાવથી પોતાની ભૂલનો એકરાર કરે છે. કવિ પોતે ગંગા પાસે નિરાધાર અવસ્થાની નિખાલસ રજૂઆત કરે છે. કવિ કહે છે કે હે માતા, તારા આશ્રયથી અભિમાન ને કારણે મેં બીજા બધા જ દેવોની અવજ્ઞા કરી છે. પણ જો તું મારી પ્રત્યે ઉદાસીન બનીશ તો મારે કોનો આધાર રહેશે ? અહીં કવિ ગંગા પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધાભાવે એક માત્ર ગંગાનું જ શરણ છે તેવો ભાવ વ્યક્ત કરી, પોતાને ઉગારવા ગંગાને વિનવે છે. દેવોથી ત્યજાયેલ વ્યક્તિ માટે ગંગા જ આધાર છે, આશરો છે તેમ કહી જગન્નાથ ગંગા પ્રત્યેની ભક્તિથી સ્તુતિ કરે છે.

આ શ્લોકમાં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે.

(૫) ત્રિવિધ તાપ અને પાપ હરનારી ગંગા :

સ્મૃતિ યાતા પુંસામકૃતસુકૃતા નામપિ ચ યા

હસ્ત્યંતસ્તંદ્રાં તિમિરમિવ ચંદ્રાંશુસરણિઃ ।

ઇયં સા તે મૂર્તિઃ સકલસુરસંસેવ્યસલિલા

મમાન્તઃ સંતાપં ત્રિવિધમપિ પાપં ચ હસ્તામ્ ॥૫॥

અન્વય : યા અકૃતસુકૃતાનામ્ અપિ પુંસાં સ્મૃતિં યાતા ચંદ્રાંશુસરણિઃ તિમિરમ્ ઇવ અન્તસ્તંદ્રાં હરતિ સા ઇયં સકલસુરસંસેવ્યસલિલા તે મૂર્તિઃ મમ અન્તઃ સન્તાપં ત્રિવિધમપિ પાપં ચ હસ્તામ્ ।

શબ્દાર્થ : યા-જે (ગંગા), અકૃતસુકૃત -જેમણે સારાં કર્મો નથી કર્યા તેવા અપુણ્યશાળી, પુંસાં-પુરુષોના (મનુષ્યો), યાતા સ્મૃતિં-જેના સ્મરણમાં છે, ચંદ્રાંશુસરણિઃ-ચંદ્રના કિરણો નો સમૂહ (અહીં સરણિ નો અર્થ સમૂહ લેવાના છે.), તંદ્રાં-જડતા, અજ્ઞાન, તિમિરમ્-અંધકાર, ઇયં-એવી આ, સા તે મૂર્તિઃ- તારી મૂર્તિ (પ્રવાહ રૂપી), સકલ-સર્વ, સુર-દેવ, સંસેવ્ય-સેવન કરવા યોગ્ય, સલિલા-ગંગાનું જળ, મમાન્તઃ સંતાપં-મારા અન્તઃસન્તાપને, ત્રિવિધમપિ-ત્રણ પ્રકારનાં પાપને (કાચિકા, વાચિક અને માનસિક), હસ્તામ્-હરો.

અનુવાદ : સારાં કાર્યો નહીં કરનારા મનુષ્યના સ્મરણમાં આવેલી જે ગંગા, જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણોનો સમૂહ અંધકાર ને દૂર કરે છે તેવી રીતે અંતરની જડતાને (અજ્ઞાનને) દૂર કરે છે તે, સર્વ દેવો વડે પણ જેનું જળ સેવવા યોગ્ય છે એવી (પ્રવાહરૂપી) મૂર્તિ મારાં અન્તઃ સંતાપને તથા ત્રિવિધ પાપને પણ હરે.

વિમર્શ : અપુણ્યશાળી મનુષ્યો એટલે કે પાપીએ, પણ જો તારું સ્મરણ કરે તો તેની જડતાને-અજ્ઞાનને તું દૂર કરે છે. વળી ગંગાનું જળ સર્વ દેવો માટે પણ સેવન કરવા યોગ્ય છે. કવિ જાણે ગંગાનાં જળને અહીં અમૃત સમાન ગણાવે છે તેવી ગંગાની મૂર્તિ અર્થાત્ ગંગાનું નીર ત્રણ પ્રકારનાં તાપ અને પાપને હરો એવી ગંગા સમક્ષ કવિની નમ્ર અરજ છે.

ગંગા ત્રણ પ્રકારનાં સંતાપ હરે છે. આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક.

ત્રણ પ્રકારનાં પાપ કાયાથી (શરીર થી થયેલાં), વાચિક (વાણી થી કરેલ પાપ, કોઈને વિશે ગમે તેવા ઉચ્ચારણ કરવા, કઠોર શબ્દો કહેવા- તે વાચિક પાપ), માનસિક પાપ એટલે મનથી પણ કોઈનું અહિત કરવું અહિત કરવું. કવિ ત્રણ પ્રકારનાં પાપની પણ અહીં સ્પષ્ટતા કરે છે. કવિને આ સર્વ દુઃખો ગંગા હરી શકવા સમર્થ છે તેવી અતૂટ શ્રદ્ધા છે. પુણ્યકર્મો નહિ કરનારને પણ ગંગા તારે છે.

આ શ્લોકમાં કવિ સુંદર ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે જેમ ચન્દ્રના કિરણો અંધકારને દૂર કરે તેમ ગંગાનું પાણી અંતરના અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. સુંદર ઉપમા અલંકાર યોજી કવિ ગંગા પ્રત્યે શ્રદ્ધાભવ વ્યક્ત કરે છે. માત્ર મનુષ્યો જ નહીં બધા જ દેવો માટે પણ ગંગાનું સેવન ઉત્તમ છે. આ શ્લોકથી ગંગાની પવિત્રતા તરફ કવિ નિર્દેશ કરે છે.

(૬) મોક્ષથી પણ અધિક ગંગાનું જળ :

અપિ પ્રાજ્યં રાજ્યં તૃણમિવ પરિત્યજ્ય સહસા
વિલોલદ્વાનીરં તવ જનનિ તીરં શ્રિતવતામ્ ।
સુધાતઃ સ્વાદીયસ્સલિલભરમાતૃષિ પિબતાં
જનાનામાનંદઃ પરિહસતિ નિર્વાણપદવીમ્ ॥૬॥

અન્વય : હે જનનિ, પ્રાજ્યમ્ અપિ રાજ્યં તૃણમ્ ઇવ સહસા પરિત્યજ્ય વિલોલદ્વાનીરં તવ તીરં શ્રિતવતાં, સુધાતઃ સ્વાદીયઃ સલિલભરમ્ આતૃષિ પિબતાં જનાનાં આનંદઃ નિર્વાણપદવીં પરિહસતિ ।

શબ્દાર્થ : હે જનનિ -હે માતા (સંબોધન), પ્રાજ્યમ-વિશાળ, રાજ્યં-રાજ્યને, અપિ -પણ, તૃણમ્ ઇવ -તણખલાની જેમ, સહસા-એકદમ, પરિત્યજ્ય-ત્યજીને, વિલોલદ્વા-ઝૂલતા, વનીરં-નેતરને, તવ તીરં-તારા કિનારે, શ્રિતવતાં-આશરો લેતા, સુધાતઃ:-અમૃત કરતાં પણ, સ્વાદીયઃ-વધુ સ્વાદિષ્ટ, સલિલભરમ-જળનો સમૂહ, આતૃષિ-તૃપ્ત થનારો, પિબતા-પીને, જનાનામાનંદઃ-લોકોનો આનંદ, નિર્વાણપદવી-મોક્ષ માર્ગને, પરિહસતિ -હસી કાઢે છે.

અનુવાદ : આ શ્લોકમાં ગંગાના પાણીની વિશેષ મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. ગંગાના કિનારે આશ્રય લેનારા લોકો વિશાળ રાજ્યને પણ તણખલા સમાન માની ત્યજી દે છે. કારણ કે ગંગાનું જળ પીવાથી થતો આનંદ મોક્ષ કરતાં પણ વધારે ચઢિયાતો છે.

વિમર્શ : રાજભોગ કરતાં પણ ગંગાજળનું સેવન વધારે આનંદ આપનારું છે એમ કહી કવિ રાજ્ય સંપત્તિ સામે ગંગાજળની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

અહીં રાજ્ય અને ગંગાજળ — એમ બે બાબતોની તુલનામાં ગંગાજળની શ્રેષ્ઠતા વધારે હોય — અહીં વ્યતિરેક અલંકાર થયો છે. સુધા — અને સલિલ ની તુલનામાં પણ અમૃત કરતા પણ ગંગાનું પાણી વધારે પુણ્યપ્રદ છે તેમ કહી વ્યતિરેક અલંકારનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૭) પાવનકારી ગંગા, સ્વર્ગ સુધી લઈ જનારી છે :

પ્રભાતે સ્નાન્તીનાં નૃપતિસ્મણીનાં કુચતટી-
ગતો યાવન્માતર્મિલતિ તવ તોયૈમૃગમદઃ ।
મૃગાસ્તાવદ્વૈમાનિકશતસહસ્રૈઃ પરિવૃતા
વિશન્તિ સ્વચ્છંદં વિમલવપુષો નન્દનવનમ્ ॥૭॥

અન્વય : હે માતઃ ! પ્રભાતે સ્નાન્તીનાં નૃપતિસ્મણીનાં કુચતટીગતઃ મૃગમદઃ યાવત્ તવ તોયૈઃ મિલતિ તાવત્ વિમલવપુષઃ વૈમાનિકશતસહસ્રૈઃ પરિવૃતાઃ મૃગાઃ સ્વચ્છંદં નન્દનવનમ્ વિશન્તિ ।

શબ્દાર્થ : સ્નાન્તીનાં -સ્નાન કરતી, નૃપતિસ્મણીના-રાજાની રાણીઓના, કુચતટી:-સ્તનના અગ્રભાગ પર રહેલી, મૃગમદઃ-કસ્તુરી, યાવત્-જેટલા સમયમાં, તોયૈઃ-પાણી સાથે, મિલતિ-ભળે છે, તાવત્-તેટલી વારમાં, વિમલવપુષઃ-નિર્મળ શરીરવાળા, વૈમાનિકશતસહસ્રૈઃ-સેંકડો-હજારો વિમાનોથી, પરિવૃતાઃ-વીંટળાયેલા, સ્વચ્છંદં-સ્વચ્છન્દતાપૂર્વક, નન્દનવનમ-નંદનવનમાં, વિશન્તિ-પ્રવેશે છે.

અનુવાદ : હે માતા, સવારે સ્નાન કરતી રાજાની રાણીઓનાં સ્તનનાં ઉપરના ભાગ પર રહેલી કસ્તુરી જેટલી વારમાં તારા પાણી સાથે ભળે છે. તેટલી વારમાં નિર્મળ શરીરવાળા સેંકડો-હજારો વિમાનોથી વીંટળાયેલા મૃગો સ્વચ્છન્દતાપૂર્વક નંદનવનમાં પ્રવેશે છે.

વિમર્શ : જગન્નાથે આ શ્લોકમાં ગંગાના પાણીનો પ્રભાવ અને પવિત્રતાનું કાવ્યમય શૈલીમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ગંગાનાં જળમાં અનેક રાજરાણીઓ પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરે છે. આ રાણીઓએ પોતાના સ્તન પ્રદેશ પર કસ્તુરીનો લેપ કરેલો છે. જ્યારે તેઓ સ્નાન કરે છે, ત્યારે કસ્તુરીનો લેપ પાણીના પ્રવાહમાં ભળી જાય છે. આ કસ્તુરી મૃગોની નાભિમાંથી કાઢવામાં આવી છે. તે મૃગો દિવ્યશરીર ધારણ કરીને વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગે જાય છે.

જગન્નાથ અહીં ગંગાનું જળ સ્વર્ગ સુધી લઈ જાય છે, તે બાબત વર્ણવે છે. કવિ સૂચવે છે. કવિ સૂચવે છે કે ગંગાના પાણી સાથે પરોક્ષ રીતે સમ્બન્ધ ધરાવનાર મૃગો પણ સ્વર્ગના અધિકારી બને છે, કારણ કે એમની નાભિમાંથી કાઢેલી કસ્તુરી ગંગાના પાણીમાં મળે છે. કવિ કહે છે કે મૃગોએ સ્નાન કર્યું નથી છતાં રાણીઓએ પોતાના સ્તનપ્રદેશ ઉપર લગાવેલી કસ્તુરી પાણીના પ્રવાહમાં ભળી તેથી તેનો લાભ મૃગોને મળ્યો અને તેઓ પણ સ્વર્ગમાં ગયા. આ રીતે કવિ આ શ્લોકમાં ગંગાના જળની પવિત્રતા બતાવી, શરીરનો એક અંશ પણ ગંગાના જળમાં પ્રવેશે તો પણ સ્વર્ગ મળે છે, એવું કહી ગંગાનું ઔદાર્ય રજૂ કરે છે.

આ શ્લોકમાં કસ્તુરીનું પાણીમાં ભળવું અને મૃગોનું સ્વર્ગમાં જવું - બન્ને બાબતો સાથે સૂચવાઈ છે. તેથી અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર થયો છે.

(૮) ગંગાના નામસ્મરણનો મહિમા :

સ્મૃતં સઘઃ સ્વાન્તં વિરચયતિ શાન્તં સકૃદપિ
 પ્રગતિં યત્પાપં ઙ્ઙતિતિ ભવતાપં ચ હરતિ ।
 ઇદં તદ્ઙ્ઙેતિ શ્રવણરમણીયં ઝલુ પદં
 મમ પ્રાણપ્રાન્તે વદનકમલાન્તર્વિલસતુ ॥૮॥

અન્વય : (હે ગંગે) યત્ સકૃત્ સ્મૃતમપિ સઘઃ સ્વાન્તં શાન્તં વિરચયતિ યચ્ચ પ્રગીત ઙ્ઙતિતિ પાપં ભવતાપં ચ હરતિ, તદિદં ઝલુ ‘ગ્ઙ્ઙ’ ઇતિ શ્રવણરમણીયં યદં મમ પ્રાણપ્રાન્તે વદનકમલાન્તઃ વિલસતુ ।

શબ્દાર્થ : સ્મૃતં-સ્મરણ કરવાથી, સઘઃ-તરત જ, યત-જે, સકૃત્-એક જ વાર, સ્વાન્તમ્ (સ્વ-અન્તમ્)-અન્તઃકરણને, શાન્તમ્-શાન્ત (કરે છે), પ્રગતિં-મોટેથી ઉચ્ચારવાથી, યત્-ચ-અને, જે, ઙ્ઙતિતિ-જલદીથી, ભવતાપ-સંસારનાં દુઃખોને, પાપ-પાપોને, હરતિ-હરે છે, ઇદં-તદ્-આ, તે, ગંગા ઇતિ-‘ગંગા’ એવું, શ્રવણરમણીયં-કર્ણ પ્રિય, પ્રાણપ્રાન્તે-મૃત્યુ સમયે, વદનકમલાન્તઃ-કમળ સમાન મુખમા, વિલસતુ-વિલસો.

અનુવાદ : (હે ગંગા) જે એકવાર પણ સ્મરણ કરવાથી તરત જ અન્તઃકરણને શાન્ત કરે છે, અને જે મોટેથી ઉચ્ચારણથી પાપ અને સંસારનાં દુઃખોને જલદીથી હરે છે તે આ તારું ‘ગંગા’ એ ખરેખર શ્રવણ સુભગ પદ (નામ) મારા મૃત્યુ સમયે મારા વદનકમળમાં વિલસો.

વિમર્શ : ગંગાના નામસ્મરણનો મહિમા ગાતા કવિ અહીં મૃત્યુ સમયે ‘ગંગા’ નામ જ મારા મુખમાં શોભે તેવી પ્રાર્થના કરે છે. ગંગાનું માત્ર એક જ વાર સ્મરણ કરવાથી તે સંસારિક દુઃખોનું શમન કરે છે અને પાપ હરે છે. ગંગાનું નામ કાનને પ્રિય લાગે તેવું છે. તે આ પદ (ગંગા) કવિને મરણ સમયે પણ મુખમાં રહે તેવી અભિલાષા જગન્નાથ ધરાવે છે.

ગંગાનું સ્નાન તો સ્વર્ગ અપાવે છે. પરંતુ નામ સ્મરણથી પણ ભવતાપ અને પાપ હરે છે. ગંગા પ્રત્યેની ભક્તિ કવિ જીવનનાં અંત સુધી રહે તેમ ઈચ્છે છે.

ભાગવતપુરાણમાં ભક્તિના નવ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. તેને નવધા ભક્તિ કહેવાય છે. તેમાંથી શ્રવણ અને કીર્તનનો અહીં મહિમા ગાતા જગન્નાથે ગંગાની ભક્તિ કરી છે.

(૯) ગંગાના કિનારાની પવિત્રતા દુઃખ હરનાર છે.

યદન્તઃસ્ત્રેલંતો બહુલતરસંતોષભરિતા
 ન કાકા નાલાધીશ્વરનગરસાકાંક્ષમનસઃ ।
 નિવાસાલ્લૌકાનાં જનિમરણશોકાપહરણં
 યદેતત્તે તીરં શ્રમશમનધીરં ભવતુ નઃ ॥૯॥

અન્યય : યદન્તઃ ય્વેલન્તઃ બહુલતરસંતોષભરિતાઃ કાકાઃ (અપિ) નાલાધીશ્વરનગરસાલાંક્ષમનસઃ ન (ભવન્તિ) (યચ્ચ) નિવાસાત્ લોકાનાં જનિમરણશોલાપહરણં(ભવતિ) તદ્ એતત્ તે તીરં શ્રમશ્મનધીરં ભવતુ ।

શબ્દાર્થ : યદ્-જેની, અન્તઃ-અંદર, ય્વેલંતોઃ-ખેલતા, કીડા કરતા, બહુલતર-અત્યંત, સંતોષભરિતાઃ-સંતોષથી પૂર્ણ, કાકાઃ-કાગડાઓને, ન-નથી, નાક-સ્વર્ગ, અધીશ્વરઃ-રાજા (ઈન્દ્ર), નગરઃ-નગરીની, સાલાંક્ષમનસઃ-મનમાં પણ ઈચ્છા નથી, તદ્-તે, જનિ-જન્મ, મરણશોક-મરણ (અને) દુઃખ, અપહરણં-દૂર કરનાર, તદ્ એતત્-તે આ તારો, તીરં-તટ, નઃ-અમારો, શ્રમ-દુઃખો, શ્મનધીરં-શમન કરવા સમર્થ.

અનુવાદ : જેની અંદર કીડા કરતા, અત્યંત સંતોષથી પૂર્ણ કાગડાઓને અમરાવતીની (સ્વર્ગનાં રાજા ઈન્દ્રની નગરીની) આકાંક્ષા (ઈચ્છા) મનમાં નથી (અને જ્યાં) નિવાસ કરવાથી લોકોનાં જન્મ, મરણ અને શોક દૂર થાય છે તે આ તારો તટ અમારા (સંસારના) શ્રમને દૂર કરવામાં સમર્થ થાઓ.

વિમર્શ : ગંગાનો કિનારો સ્વર્ગની નગરી કરતાં પણ ચઢિયાતો છે તેવું દર્શાવી કવિ ગંગાની પ્રશંસા કરે છે.

ગંગાપુરાણમાં એક કથા છે કે એક સમયે ઈન્દ્રે ગંગાના તીર પર નિવાસ કરતા કાગડાઓને પોતાના નંદનવનમાં આવવાનું કહ્યું ત્યારે કાગડાઓએ જવાબ આપ્યો કે અમે તમારાં નંદનવનમાં આવવા માંગતા નથી, કારણ કે તેનાં કરતાં ગંગાનો તટ વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે.

આ શ્લોકમાં આ કથાનો ઉલ્લેખ છે. તેના દ્વારા કવિએ ગંગાનો કિનારો કેટલો પવિત્ર છે તે દર્શાવતાં અમરાવતી નગરી કે જે ઈન્દ્રપુરી તરીકે ઓળખાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ગંગા કિનારે વસતા કાગડાઓ પણ ઈન્દ્રપુરી જવા ઈચ્છતા નથી એવી સુંદર રજૂઆત અહીં કરવામાં આવી છે. વળી, કવિ વધુમાં ઉમેરે છે કે ગંગા કિનારો જન્મ મરણનાં દુઃખો હરનારો છે. કવિને શ્રદ્ધા છે કે આવો પવિત્ર તટ અમારા સંસારના શ્રમને દૂર કરશે જ.

આ શ્લોકમાં ગંગાનાં તીરને અમરાવતી નગરી કરતાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ દર્શાવ્યાહોવાથી અહીં વ્યતિરેક અલંકાર થયો છે.

(૧૦)પરમતત્ત્વરૂપ સાક્ષાત્ ગંગા :

ન યત્સાક્ષાદ્દેરપિ ગલિતભેદૈરવસિતં
 ન યસ્મિન્ જીવાનાં પ્રસરતિ મનોવાગવસરઃ ।
 નિરાકારં નિત્યં નિજમહિમનિર્વાસિતતમો
 વિશુદ્ધં યત્તત્ત્વં સુસ્તટિનિ તત્ત્વં ન વિષયઃ ॥૧૦॥

અન્વય : હે સુરતટિનિ, યત્ સાક્ષાત્ ગલિતભૈદૈઃ વેદૈઃ અપિ ન અવસિતં, યસ્મિન્ જીવાનાં મનોવાગવસરઃ ન પ્રસરતિ તત્ નિરાકારં નિત્યં, નિજમહિમનિર્વાસિત તમઃ વિશુદ્ધં તત્ત્વં ત્વં (અસિ), (અન્યઃ) વિષયઃ ન ।

શબ્દાર્થ : હે સુરતટિનિ - દેવનદી, ગલિતભૈદૈઃ-અભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર (જેમાં ભેદ નથી તે), વેદૈઃવેદોથી, અપિ ન અવસિતં -પણ જાણી શકાયુ નથી, યસ્મિન્ -જે, જીવાનાં-મનુષ્યોનાં, મનોવાગવસરઃ-મન અને વાણીની પહોંચ, ન પ્રસરતિ -પહોંચી નથી શકતા, તત્ત-તે, નિરાકારં-નિરાકાર (પરબ્રહ્મ), નિત્યં -નિત્ય (જે શાશ્વતકાળ સુધી છે તે બ્રહ્મ), નિજમહિમ-પોતાના પ્રભાવથી, નિર્વાસિત-નાશ કરનાર, તમઃ-અંધકારનો, વિશુદ્ધં તત્ત્વં ત્વં-તે વિશુદ્ધ તત્ત્વ તું (છે), ન વિષયઃ (અન્યઃ) -બીજું કોઈ નથી.

અનુવાદ : હે સુરસરિતા અભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર, સાક્ષાત્ વેદો વડે પણ જે જાણી શકાયું નથી, મનુષ્યોનાં મન અને વાણી જેની પહોંચની બહાર છે, નિરાકાર, નિત્ય અને પોતાના પ્રભાવ વડે (અજ્ઞાનરૂપી) અંધકારનો નાશ કરનાર જે વિશુદ્ધ તત્ત્વ છે તે તું જ છે, બીજું કંઈ નથી.

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં ગંગાને સુરતટિનિ કહી સંબોધવામાં આવી છે. પહેલા ગંગા કેવળ સ્વર્ગમાં જ રહેતી હતી. સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ રાજા તપ કરીને તેને પૃથ્વી પર લઈ આવ્યા. આથી હવે તે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને પાતાળલોકમાં વહે છે. આમ તે સ્વર્ગનદી કે દેવનદીથી પણ પ્રખ્યાત છે. કવિ એ અહીં તેને સુરતટિનિ કહી સંબોધી છે.

વેદોમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કે જે અભેદતત્ત્વ કહેવાય છે તેનું વર્ણન છે. તેવા વેદો પણ જે (બ્રહ્મ) ને જાણી શક્યા નથી, મનુષ્યોના મન અને વાણીની પહોંચની બહાર જે તત્ત્વ છે તે (બ્રહ્મ), નિરાકાર (જેને કોઈ આકાર નથી તે બ્રહ્મ), નિત્ય છે તે, (તેને જન્મ-મરણ નથી તે બ્રહ્મ) અને પોતાના પ્રભાવથી જેણે અંધકારનો નાશ કર્યો છે તે (બ્રહ્મ), જે વિશુદ્ધ (માયાથી રહિત) છે તે (બ્રહ્મ), તું જ છે, અન્ય કોઈ નથી.

શંકરાચાર્યના અદ્વૈત પ્રતિપાદનની કવિરાજ જગન્નાથ પર અહીં અસર જોવા મળે છે. નિરાકાર, નિત્ય, વિશુદ્ધ એવું પ્રમતત્ત્વ બીજું કોઈ નહીં કેવળ ગંગા જ છે એજ કહી કવિ ગંગાને બ્રહ્મરૂપે પ્રસ્થાપિત કરે છે. કેવળ ગંગા વેદોમાં વર્ણિત તત્ત્વ છે. જેને મનુષ્યો વાણીથી ઉચ્ચારી શકતા નથી, મનુષ્યોના મનથી જે પર છે તેવું તત્ત્વ એ જ પરમત્ત્વ-પરબ્રહ્મ છે આ તત્ત્વ બીજું કોઈ નહીં જગન્નાથના મતે ગંગા જ છે.

આ શ્લોકમાં ગંગાને સાક્ષાત્ બ્રહ્મ કહી છે. તેથી રૂપક અલંકાર છે.

(૧૧)વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ગંગા :

મહાદાનૈર્ધ્વાનૈર્બહુવિધવિતાનૈરપિ ચ યત્
ન લભ્યં ધોરાભિઃ સુવિમલતપોરાશિભિરપિ
અચિન્ત્યંતદ્વિષ્ણોઃ પદમગ્નિલસાધારણ તયા

દદાના કેનાસિ ત્વમિહ તુલનીયા કથય નઃ ॥૧૧॥

અન્વય : યદ્ મહાદાનૈઃ ધ્યાનૈઃ બહુવિધવિતાનૈઃ અપિ ચ ઘોરાભિઃ સુવિમલતપોરાશિભિઃ, અપિ ન લભ્યં તદ્ અચિન્ત્યં વિષ્ણોઃ પદમ્ અચ્છિલસાધારણતયા દદાના ત્વંહ કૈન તુલનીયા અસિ (તત્) નઃ કથય ।

શબ્દાર્થ : યદ્ -જે, મહાદાનૈઃ :-અન્ન, સુવર્ણ વગેરે અતિશય કિંમતી વસ્તુનાં દાન વડે, ધ્યાનૈઃ:-ધ્યાન વડે, બહુવિધ-વિવિધ પ્રકારનાં, વિતાનૈઃ:-યજ્ઞો વડે, ઘોરાભિ -ઘોર (ઉગ્ર), સુવિમલતપોરાશિભિઃ:-નિર્મળ તપના સમૂહ વડે, ન લભ્યં-પ્રાપ્ત થતું નથી, યત્-તે, અચિન્ત્યં-ચિંતન ન કરી શકાય તેવું, કલ્પનાતીત, વિષ્ણોઃ પદમ્ -વિષ્ણુનું પદ (અથવા વૈકુંઠ) કે વિષ્ણુનાં ચરણ, અચ્છિલ-બધાને, સાધારણતયા-સામાન રીતે, દદાના-આપનાર, ત્વમિહ - તારી આ, તુલનીયા - તુલના, કથય-કહે, નઃ-અમને, કેનાસિ -કોની સાથે (થઈ શકે).

અનુવાદ : મોટાં દાનો વડે, ધ્યાનો વડે, વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો વડે, તેમજ ઉગ્ર અને અત્યંત નિર્મળ તપના સમૂહ વડે પણ જે પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી તે અચિન્ત્ય વિષ્ણુનું પદ (વૈકુંઠ) સર્વને સમાન રીતે આપનાર તારી તુલના અહીં કોની સાથે થઈ શકે તે અમને કહે.

વિમર્શ : અહીં કવિ ગંગા વિષ્ણુના પરમપદ એટલે કે વૈકુંઠ સુધી લઈ જાય છે તેવું કહી ગંગાની મહત્તા રજૂ કરે છે. વિષ્ણુનું પરમપદ મોટાં દાનો, ખૂબ ધ્યાનાદિ કર્મો, વિવિધ યજ્ઞો તેમજ ઉગ્ર તપથી પણ મળવુ મુશ્કેલ છે. તે વિષ્ણુનું પદ સાધારણ લોકોને પણ ગંગા સમાન રીતે આપનારી છે. કવિ ગંગાને જાણે વિનવે છે કે “હે માતા, આવી તારી મહાનતાની તુલના કોની સાથે થાય ? તે તું અમને કહે. એટલે કે ગંગાની તુલના કોઈની સાથે થઈ શકે નહીં.

ગંગા નદીની શ્રેષ્ઠતાની બાબતમાં કોઈ સાથે સરખામણી થઈ શકતી નથી. તેનું જળ સાક્ષાત્ વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું છે.

આગળનાં શ્લોકમાં કવિ ઈન્દ્રપુરી લઈ જતી ગંગાનું ગાન કરે છે પરંતુ હવે કવિ વિષ્ણુનું પદ અપાવવા સક્ષમ ગંગાને નમન કરે છે.

(૧૨)શિવની જટામાં રહેલી કલ્યાણકારી મૂર્તિરૂપ :

નૃણામીક્ષામાત્રાદપિ પરિહરન્ત્યા ભવભયં

શિવાયાસ્તે મૂર્તેઃ ક ઇહ મહિમાનં નિગદતુ ।

અમર્ષમ્લાનાયાઃ પરમમનુરોધં ગિરિભુવો

વિહાય શ્રીકણ્ઠઃ શિરસિ નિયતં ધારયતિ યામ્ ॥૧૨॥

અન્વય : અમર્ષમ્લાનાયા: ગિરિભુવ: પરમમ્ અનુરોધં વિહાય શ્રીકણ્ઠ: યાં નિયતં શિરસિ ધાસ્યતિ નૃણામ્ ઈક્ષા માત્રાત્ અપિ ભવભયં પરિહરન્ત્યા: શિવાયા: તે મૂર્તે: મહિમાનં ઇહ ક: નિગદત ।

શબ્દાર્થ : અમર્ષણ-કોપથી, મ્લાનાયા:-મ્લાન થયેલી, સુકાઈ ગયેલે, ગિરિભુવ:-ગિરિજાનો (પાર્વતીનો), અનુરોધ-અનુનય (મનામણાં), શ્રીકણ્ઠ:-શિવ, વિહાય-છોડીને, યા-જેને, નિયત-હંમેશા, શિરસિ -મસ્તક પર, ધાસ્યતિ-ધારણ કરે છે, ત-તેવી, નૃણામ-લોકોના, ઈક્ષા માત્રાત-દર્શનમાત્રથી, ભવભયં -સંસારનાં ભયને, પરિહરન્ત્યા:-હરે છે (દૂર કરે છે), ત-તે (તારી) કલ્યાણમયી (શિવા એટલે કલ્યાણકારી), મૂર્તે:-મૂર્તિ, ક: -કોણ અહીં, મહિમાનં નિગદત-મહિમા વર્ણવી શકે ?

વિમર્શ : ગંગાને શિવે મસ્તક પર ધારણ કરી તેથી સપત્નીભાવથી પાર્વતી કોપિત થયાં છતાં પણ ક્રોધાયમાન થયેલી પત્નીને મનાવવાની પરવા કર્યા વિના શંકર ગંગાને હંમેશા મસ્તક પર રાખે છે. કવિ અહીં પરોક્ષ રીતે પાર્વતી કરતાં પણ ગંગા શંકરને વધુ પ્રિય છે એવું જણાવે છે. તેથી જ ગંગાનો મહિમા અવર્ણનીય છે.

ગંગાનો મહિમા ગાવો અશક્ય છે કારણ કે તેની કલ્યાણકારી મૂર્તિના દર્શનમાત્રથી મનુષ્યોનો સંસારનો ભય દૂર થાય છે. ગંગાની મૂર્તિ એટલે તેનું પવિત્ર જળ, તેનો પાવન પ્રવાહ. તેનાં દર્શન માત્રથી લોકોના સંસારનાં દુ:ખો તે હરે છે.

આ શ્લોકમાં કવિએ શિવ-પાર્વતી અને ગંગાના સ્નેહપૂર્ણ સંબંધની કાવ્યમય કલ્પના કરી પાર્વતી કરતાં પણ શિવને ગંગા પ્રિય છે તેવું સૂચવ્યું છે. અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે.

ગંગાને શિવાય: મૂર્તે: શિવની જટામાં રહેલી કલ્યાણકારી મૂર્તિ કહી ગંગાને કલ્યાણમયી કહી છે.

૨.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. નીચેના શબ્દોનો માત્ર અર્થ આપો.

ચ્રણ્ડપરશુ:, માર્ત્ત્વન્ડ:, હેરમ્બ:, વૃષ્ટિસરણિમ્, ઝટિતિ ભવભયમ્

૨. નીચેના શબ્દસમૂહનો અર્થ આપી એકાદ વાક્યમાં સમજૂતી આપો.

અવિદ્યાદ્રુમદલનદીક્ષાગુરુ:

.....

ત્રિવિધં સન્તાપમ્

.....

નિર્વાણપદવીમ્

.....
.....

પ્રાણપ્રાન્તે

.....
.....

નન્દનવનમ્

.....
.....

૩. ગંગા માટે વપરાયેલાં સંબોધનોની યાદી કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

૪. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

૧. ગંગાલહરીના પ્રથમ શ્લોકમાં કઈ મંગળ કામના વ્યક્ત થઈ છે.

.....
.....
.....
.....

૨. ગંગાના પ્રવાહનો મહિમા વર્ણવો.

.....
.....
.....
.....

૩. ગંગાની ઉદાસીનતાથી કવિ કેવી મુંઝવણ અનુભવે છે ?

.....
.....
.....
.....

૪. ગંગાના કિનારે નિવાસ કરનારમાં કેવું ગૌરવ પ્રગટે છે ?

.....
.....
.....
.....

૫. ગંગા અને પાર્વતીનો સપત્નીભાવ કઈ રીતે વ્યક્ત થયો છે ?

.....
.....
.....
.....

૬. ગંગામાં સ્નાન નહિ કરવા છતાં મૃગો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે કરે છે ?

.....
.....
.....
.....

૫. ટૂંકનોંધ લખો.

૧. ગંગાનો મહિમા

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૨. જગન્નાથનો ગંગા પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૬. નીચેના શ્લોકો કંઠસ્થ કરો.

૧. સમૃદ્ધં સૌભાગ્યં... ન: શમયતુ ॥૧॥

२. स्मृतं सद्यः स्वान्तं... विलसतु ॥८॥

★★

★★

★★

ગંગાલહરી (૧૩ થી ૨૪ શ્લોકો)

રૂપરેખા

ઉદ્દેશ

૩.૦ : પ્રસ્તાવના

૩.૧ : ગંગાલહરીના મૂળ શ્લોકો (૧૩ થી ૨૪) અને તેમની સમજૂતી.

૩.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ઉદ્દેશો :

- ગંગાલહરીના શ્લોકોનું શુદ્ધ અને સરળ વાચન કરી શકશે.
- ગંગાલહરીના શ્લોકોનો સરળ અનુવાદ સમજી શકશે.
- શ્લોકોમાં પ્રયુક્ત નવા શબ્દોનો અર્થ જાણશે.
- શ્લોકોમાં પ્રતિબિંબિત થતા વિવિધ ભાવોને ગ્રહણ કરશે.
- શિખરિણી છન્દમાં રહેલ શ્લોકોનું ગાન કરી શકશે.

૩.૦ : પ્રસ્તાવના

ત્રીજા યુનિટમાં ગંગાલહરીના ૧૩ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોનો સમાવેશ થયો છે. આગળના યુનિટ-૨ની માફક જ અહીં આ શ્લોકોની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. અન્વય, શબ્દાર્થ, અનુવાદ અને વિમર્શ એ જ ક્રમમાં વિચારણા કરીને શ્લોકોનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય એવો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩.૧ : ગંગાલહરીના મૂળ શ્લોકો અને તેમની સમજૂતી.

(૧૩) પાપ હરનારી ગંગા જ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપે :

વિનિઘ્ન્યાન્યન્મત્તૈરપિ ચ પરિહાર્યાણિ પતિતૈ-
સ્વાચ્ચાનિ વ્રાત્યૈઃ સપુલકમપાસ્યાનિ પિશુનૈઃ ।
હરન્તિ લોકાનામનવરતમેનાંસિ કિયતાં
કદાપ્યશ્રાન્તા ત્વં જગતિ પુનરેકા વિજયસે ॥૧૩॥

અન્વય : ઉન્મત્તૈઃ અપિ વિનિઘ્ન્યાનિ પતિતૈઃ અપિ ચ પરિહાર્યાણિ, વ્રાત્યૈઃ અવાચ્ચાનિ, પિશુનૈઃ સપુલકમ્ અપાસ્યાનિ કિયતાં લોકાનાં એનાંસિ અનવરતં હરન્તિ કદાપિ અશ્રાન્તા ત્વં પુનઃ એકા જગતિ વિજયસે ।

શબ્દાર્થ : વિનિન્ધાનિ-નિંદા કરવાને માટે યોગ્ય, ઉન્મત્તૈઃ-ઉન્મત્ત-અસ્થિર ચિત્તવાળા, પરિહાર્યાણિ-ત્યાગ કરવા જેવા, (પરિહાર-એટલે નિવારવું), વ્રાત્તૈઃ-જેના પર સંસ્કાર વિધિ થયા નથી તેઓથી, અવાચ્ચાનિ-ઉચ્ચારણ નહીં કરવા યોગ્ય, પતિતૈઃ-પાપીઓ વડે, પિશુન-દુષ્ટો વડે, સપુલકમ-રોમાંચ સહિત, (રૂંવાડાં ઊભા થઈ જાય તે રીતે), અપાસ્યાનિ-ફેંકી દેવા યોગ્ય, અનવસ્તં-સતત, એનાંસિ-પાપો, કિયતાં-કેટલાયના, કદાપિ અશ્રાન્તા-કદી ન થાકતી, ત્વં-તું, જગતિ-જગતમાં, પુનઃ-એકા-એક જ, વિજયસે -(સર્વશ્રેષ્ઠ છે) વિજયી છે.

અનુવાદ : અસ્થિર મનના લોકોથી પણ નિંદનીય, પતિત લોકોથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય, અસંસ્કારીઓ દ્વારા ઉચ્ચારણ ન કરી શકાય એવાં, દુર્જનો દ્વારા રોમાંચ ફેંકી દેવાય એવાં, કેટલાય લોકોનાં પાપોને સતત હરતી તું ક્યારેય થાકતી નથી એ જ તું માત્ર એકલી જગતમાં વિજયી થાય છે.

વિમર્શ : ગંગા જ એક માત્ર જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તેમ ભક્તિભાવે તેને વિનવતાં કવિ પાપીઓનાં પાપ કેવાં કેવાં હોય છે તે વર્ણવે છે. કેટલાક પાપીઓનાં પાપને ગાંડાઓ પણ નીદે તેવાં હોય છે, તે પાપોને પાપીઓ પણ ત્યજે તેવાં ભયંકર હોય છે, સંસ્કારહીન લોકો પણ તેનું ઉચ્ચારણ ન કરે તેવાં હોય છે અને દુર્જનો પણ તેનો ત્યાગ કરે તેવાં પાપોને ગંગા હરે છે !! છતાં કદી તે થાકતી નથી આથી તો તે જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ભયંકર અસંખ્ય પાપો હરનારી સતત હરતી ગંગા કેટલી મહાન છે કે અધમમાં અધમ, પાપીમાં પાપી લોકો પણ જેને તિરસ્કારે તેવા પાપીનાં પાપ ગંગા દૂર કરતી હોય છે આવી ગંગા જ વિજયશ્રીની સ્વામિની છે. આ શ્લોકમાં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે.

(૧૪) ગંગાના ગુણોનો મહિમા :

સ્વલંતી સ્વર્લોકાદવનિયતલશોકાપહૃત્તયે
જટાજૂટગ્રન્થૌ યદસિ વિનિબદ્ધા પુરભિદા ।
અયે નિર્લોભાનામપિ મનસિ લોભં જનયતાં
ગુણાનામેવાયં તવ જનનિ દોષઃ પરિણતઃ ॥૧૪॥

અન્વય : અયે જનનિ, અવનિતલશોક-અપહૃત્તયે સ્વલંતી યત્ પુરભિદા જટાજૂટગ્રન્થૌવિનિબદ્ધા અસિ સઃ અયં નિર્લોભાનામ્ મનસિ અપિ લોભં જનયાતાં તવ ગુણાનામ્ ઇવ દોષઃ પરિણત ।

શબ્દાર્થ : અયે જનનિ-અરે માતા, અવનિતલ-પૃથ્વી પરનો, શોક-શોક (દુઃખ), અપહૃત્તયે-હરવા માટે (દૂર કરવાં માટે), સ્વર્લોકાત-સ્વર્ગલોક પરથી, સ્વલંતી-પડતી, પુરભિદા-(જેણે દૈત્યોનાં ત્રણ નગરો તોડી નાખ્યા છે તે), શંકર, જટાજૂટ-જટામાં બાંધેલ, ગ્રન્થૌ-ગ્રન્થિમાં, વિનિબદ્ધા-બંધાયેલી, યદ-જે, અસિ-છે. સઃ-તે, નિર્લોભાનામ-નિર્લોભનાં (શંકરનાં), મનસિ-મનમાં, અપિ-પણ, લોભં-લોભને,

જનયાતાં-ઉમ્મત્ત કરે છે, એવ અયં -એવા આ, દોષ:-દોષ, ગુણનામ-ગુણોમાં જ, પરિણત:-પરિણમ્યો છે.

અનુવાદ : હે જનની, પૃથ્વી પરનો શોક દૂર કરવાને માટે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતી, તને શંકરે જટાપાશમાં જે બાંધી લીધી તે નિર્લોભનાં મનમાં પણ લોભ ઉત્પન્ન કરે તેવા તારા ગુણોનો જ દોષ પરિણમ્યો છે.

વિમર્શ : સમસ્ત જગતનાં લોકોનાં દુઃખ દૂર કરવાને માટે ગંગા સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આવવા લાગી ત્યારે શિવે તેનાં ગુણો પર આસક્ત થઈને તેને પોતાના જટાપાશમાં સમાવી દીધી. આ પ્રમાણે સત્કાર્યમાં આવી પડેલ વિઘ્નની બાબતમાં શંકરનો અપરાધ નથી, પણ ગંગાના ગુણોનો જ અપરાધ છે. (ગંગાના ગુણો જ તેના દોષનું પરિણામ છે)

અહીં કવિ કહેવા માંગે છે કે ગંગા એટલી બધી ગુણવતી છે કે નિર્લોભ એવા શંકરનાં મનમાં પણ તેણે લોભ ઉત્પન્ન કર્યો. સ્વયં શિવને લોભાવવાનો ગુણ ધરાવતી ગંગાનો આ ગુણ તેને પૃથ્વી પર લાવવાનું કારણ બન્યો. તેનો આ ગુણ જ તેનો દોષ બન્યો.

આ શ્લોકમાં કવિ એ ગંગાના ગુણોની નિંદા કરી તે બહાને વખાણ કર્યા હોવાથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર થયો છે. ગંગાના ગુણોએ જ શંકરના મનમાં લોભ ઉત્પન્ન કર્યો અને તેને જટામાં બાંધી.

(૧૫) ગંગા પાપીઓ તથા લાયરજનો માટે ઔષધ છે :

જડાનન્ધાન્ પંગૂન પ્રકૃતિબધિરાનુક્તિકવિકલાન્
ગ્રહગ્રસ્તાનસ્તાચ્છિલદુરિતનિસ્તારસરણીન્ ।
નિલિમ્પૈર્નિર્મુક્તનપિ ચ નિર્યાન્તર્નિપતતો
નરાનમ્બ ત્રાતું ત્વમિહ પરમં ભેષજમસિ ॥૧૫॥

અન્વય : હે અમ્બ, જડાન્, અન્ધાન્ પદ્મન્, પ્રકૃતિબધિરાન્, ઉક્તિકવિકલાન્, ગ્રહગ્રસ્તાન્, અસ્તઅકિલ-દુરિત નિસ્તારસરણીન્, નિલિમ્પૈઃ નિર્મુક્તાન્ અપિ ચ નિર્યાન્તઃ નિપતતઃ જનાન્ ત્રાતું ત્વમ્ ઇહ પરમં ભેષજમ્ અસિ ।

શબ્દાર્થ : હે અમ્બ-હે માતા, જડાન-જડ, મંદબુદ્ધિવાળા, પદ્મન્-લંગડા, પ્રકૃતિબધિરાન્-જન્મથી જ બહેરા, ઉક્તિકવિકલાન-વાચા વિનાના (મૂંગા), ગ્રહગ્રસ્તાન-(શનિ-મંગળ જેવા) ગ્રહોથી પીડાતા, અસ્ત-પૂરો થયો છે, (અહીં માર્ગની વાત છે તેથી બંધ થઈ ગયો છે), અકિલ-સર્વ, નિસ્તારસરણીન્-તરવાનો માર્ગ, નિલિમ્પઃ-દેવો વડે, નિર્મુક્તાન્ અપિ -પણ ત્યજાયેલા, નિર્યાન્તઃ-નરકની અંદર, નિપતતઃ-પડેલા, જનાન્-લોકોને, ત્રાતું-તારવા માટે, ત્વમ્ ઇહ-તું જ, પરમં ભેષજમ્ અસિ-મોટું ઔષધ છે.

અનુવાદ : હે માતા, જડ, અંધ, પાંગળા, જન્મથી જ બહેરા, મૂંગા, ગ્રહોથી પીડાતા, જેમનો સર્વપાપોમાંથી તરવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો છે તેવા, દેવો વડે પણ ત્યજાયેલા અને નરકમાં પડેલા લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે તું અહીં શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે.

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં કવિએ ગંગાના જળને ઔષધરૂપ કહ્યું છે વળી આ ઔષધ કેવા લોકો માટે છે ? કવિ કહે છે, જડ એટલે કે મૂર્ખ લોકો માટે, અંધ એટલે આંખોથી અંધ તેમજ જ્ઞાન ન હોય તેવા અંધ (અજ્ઞાની), પાંગળા અર્થાત્ લાચાર લોકો, નિઃસહાયજનો, જન્મથી બહેરા જે લોકના કાને કદી પુણ્યકર્મો સાંભળ્યાં જ નથી તેવા લોકો, ગ્રહોથી પીડાતા લોકો અને જે લોકોનો પાપોમાંથી તરવાનો રસ્તો બંધ છે – પાપમાંથી મુક્તિ મળે તેમ નથી તેવા લોકો, દેવોએ જેમને ત્યજી દીધા છે તેવા પાપી લોકો, અને નરકમાં પડેલા (પાપીઓ) લોકો- આ બધા માટે ગંગા ઔષધ સમાન છે. આ બધા લોકો રોગીઓ છે. આ કર્મથી રોગી લોકોના રોગને દૂર કરવા ગંગા જ ઓસડ છે. એમ કહી કવિ ગંગા પતિત ઉદ્ધારક છે તેમ જણાવી તેની સ્તુતિ કરે છે.

અહીં ગંગાને ઔષધની સાથે સરખાવતા કવિ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ મીટાવી દે છે. આથી અહીં રૂપક અલંકાર થયો છે.

પરંપરા પણ ગંગાનાં જળને ઔષધ જ માને છે – ઔષધં જાહ્નવીતોયમ્ ।

(૧૬) સ્વચ્છ અને સહજ ઠંડા ગંગાના જળનો મહિમા :

સ્વાભાવસ્વચ્છાનાં સહજશિશિરાણામયમપા-
મપાસ્તે માતર્જયતિ મહિમા કોઽપિ જગતિ ।
મુદા યં ગાયન્તિ દ્યુતલમનવદ્યદ્યુતિભૂતઃ
સમાસાદ્યાધાપિ સ્કુટપુલકસાન્દ્રાઃસગરજાઃ ॥૧૬॥

અન્વય : હે માતઃ અનવદ્યદ્યુતિભૂતઃ સ્કુટપુલકસાન્દ્રાઃ સગરજાઃ દ્યુતલં સમાસાદ્ય મુદા અદ્યાપિ યં ગાયન્તિ સઃ તે સ્વભાવસ્વચ્છાનાં, સહજશિશિરાણામ્ અપામ્ અયં અપારઃ કોઽપિ મહિમા જગતિ જયતિ ।

શબ્દાર્થ : હે માતઃ :-હે માતા, અનવદ્યદ્યુતિભૂતઃ-સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય, તેજ ધારણ કરનારાં, સ્કુટપુલકસાન્દ્રાઃ-સ્પષ્ટ, ગાઢ રોમાંચવાળા, સગરજાઃ-સગર રાજાનાં પુત્રો, દ્યુતલ-સ્વર્ગને, અદ્યાપિ-આજે પણ, સમાસાદ્ય-પ્રાપ્ત કરીને, મુદા-આનંદથી, યં-જેનું, ગાયન્તિ-ગાન કરે છે, તે-એવી, સ્વભાવસ્વચ્છાનાં-સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ (નિર્મળ), સહજશિશિરાણામ્-સહજ રીતે જ ઠંડા, અપામ્ -જળનો, અપારઃ-પાર વિનાનો, મહિમા-મહિમા, જગતિ-જગતમાં, જયતિ-વિજય પામે છે.

અનુવાદ : હે માતા, દિવ્ય તેજને ધારણ કરનાર અને સ્પષ્ટ તથા ગાઢ રોમાંચથી વ્યાપ્ત, સગરપુત્રો સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરીને આજે પણ આનંદથી જેનું ગાન કરે છે તે આ તારા સ્વભાવે સ્વચ્છ અને સહજ રીતે ઠંડા જળનો અપાર મહિમા જગતમાં વિજય પામે છે.

વિમર્શ : કવિ ભક્તહૃદયની આર્દ્રતા સાથે આ શ્લોકમાં રામાયણ તેમજ પુરાણોમાં વર્ણિત એક કથાનું અહીં અનુસંધાન સાધે છે.

સૂર્યવંશી રાજા સગરે ૯૯ અશ્વમેધ યજ્ઞો પૂર્ણ કરી ૧૦૦માં અશ્વમેધ યજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો. જો સો અશ્વમેધ યજ્ઞો પૂરા કરે તો તે ઈન્દ્ર બની શકે. આથી ભય પામેલા ઈન્દ્રે યજ્ઞનો અશ્વ ચોરી જઈને કપિલમુનિના આશ્રમમાં બાંધ્યો. અશ્વનું રક્ષણ કરતાં ૬૦,૦૦૦ સગરપુત્રો અશ્વને શોધતાં-શોધતાં કપિલમુનિનાં આશ્રમ પર આવ્યા. ત્યાં તેઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞના અશ્વને જોયો. આ અશ્વને મુનિએ જ ચોર્યો હશે એમ માની તેઓએ ઋષિને હેરાન કર્યા. આથી કોપિત થયેલા મુનિએ પોતાના તપોતેજથી સગરપુત્રોને ભસ્મ કરી દીધા.

આ સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે તેની પેઢીમાં થયેલા પુત્ર પૌત્રોએ તપ કર્યા. તે વંશમાં થયેલ ભગીરથ નામે રાજાના તપથી સ્વર્ગમાં વહેતી ગંગા પૃથ્વી પર આવી. ગંગાનો પ્રવાહ વહેતો-વહેતો સગરપુત્રોની રાખને પવિત્ર કરીને આગળ વધ્યો. ગંગાના પવિત્ર જળનો સ્પર્શ થવાથી સગરપુત્રો સ્વર્ગે ગયા.

આ પ્રમાણે ગંગા થકી સ્વર્ગ મળતાં તેઓ આજે પણ ગંગા પ્રત્યે કૃતજ્ઞ બની તેનો મહિમા ગાય છે. તે ગંગાનાં નીર સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ-નિર્મળ છે અને સહજ રીતે જ ઠંડા-શિશિર છે. તેનામાં કૃત્રિમ ઠંડક નથી. તેનો સ્વભાવ જ ઠંડકને સ્વચ્છતાનો છે એવી ગંગાનો મહિમા આ જગતમાં જય પામે છે.

કવિએ અહીં ગંગા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ માટે સગરપુત્રોનો ઉલ્લેખ કરી ગંગાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. પોતાના હૃદયના મધુર ભાવ પ્રમાણે કવિએ ભાષાને પ્રયોજી છે. આ તેની શૈલીની વિશેષતા છે.

(૧૭) સર્વ તીર્થોમાં ગંગાની શ્રેષ્ઠતા :

કૃતક્ષુદ્રૈનસ્કાનથ ઙ્ગટિતિ સંતમ્મનસઃ
સમુદ્ધર્તુ સન્તિ ત્રિભુવનતલે તીર્થનિવહાઃ ।
અપિ પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસરણપથાતીતચસ્તિાન
નરાન્ દૂરીકર્તુ ત્વમિવ જનનિ ત્વં વિજયસે ॥૧૭॥

અન્વય : હે જનનિ, કૃતક્ષુદ્રૈનસ્કાન્ અથ ઙ્ગટિતિ સંતમ્મનસઃ સમુદ્ધર્તુ ત્રિભુવનતલે તીર્થનિવહાઃ સન્તિઃ, અપિ પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસરણપથાતીતચસ્તિાન્ નરાન્ દૂરીકર્તુ ત્વમ્ ઇવ ત્વં વિજયસે ।

શબ્દાર્થ : હે જનનિ -હે માતા, કૃતક્ષુદ્રૈ-જેમણે ક્ષુદ્ર પાપો કર્યા છે, ઙ્ગટિતિ-જલ્દીથી, સંતમ્મનસઃ-જેના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેવા (લોકોનો), સમુદ્ધત-ઉદ્ધાર

કરવા માટે, ત્રિભુવનનતલે-ત્રિભુવનમાં, તીર્થનિવહા:-તીર્થોનો સમૂહ, સન્તિ-છે, અપિ-પણ, પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્તથી, પથ-માર્ગ, અતીત-દૂર, ચરિતાન્ નરાન્-(જે) લોકોનું ચરિત્ર, દૂરીકર્તુ -વટાવી ગયું છે (તેના માટે), ત્વમ્ ઇવ ત્વં-તારા જેવી તું જ, વિજયસ-વિજય પામે છે.

અનુવાદ : હે જનની, નાના પાપો કરનાર અને પછી ઝટ મનમાં સંતાપ કરનાર (લોકોનો) ઉદ્ધાર કરવાને માટે ત્રણે ભુવનમાં તીર્થોનો સમૂહ છે, પણ જેમનું આચરણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનાં માર્ગને વટાવી ગયું છે (પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય પણ નથી) તેવા લોકોનાં (પાપ) દૂર કરવામાં તારા જેવી તું જ વિજય પામે છે.

વિમર્શ : કવિનાં ભક્તિભાવની વિશેષતા આ શ્લોકમાં પ્રદર્શિત થાય છે. કવિ ગંગાને કહે છે થોડા પાપ કરનારનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અન્ય તીર્થોનો સમૂહ છે પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન થઈ શકે તેવા ઘોર પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર ગંગા એકલી જ છે. ‘હરિ ભલે શેષ શયન કર્યા કરે, શંકર નૃત્ય કર્યા કરે’ જ્યાં સુધી ગંગા વહે છે ત્યાં સુધી ઘોર પાપીઓનાં પાપો પણ તે ઉદ્ધાર કરશે જ એવો શ્રદ્ધાભાવ કવિ ધરાવે છે.

અન્ય તીર્થો કરતાં અહીં ગંગાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા કવિએ ઉત્તમ ભક્તિસ્તોત્રનો નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે.

આ શ્લોકમાં ગંગાને ‘ત્વમિવ ત્વં’ – ‘તારા જેવી તું’ એ પ્રમાણે કહી છે. તેથી અહીં અનન્વય અલંકાર છે. ન અન્વય ઇતિ – અનન્વય: ।

(૧૮) ગંગાનાં જળનું મહત્ત્વ :

નિધાનં ધર્માણાં કિમપિ ચ વિધાનં નવમુદાં

પ્રધાનં તીર્થાનામમલપરિધાનં ત્રિજગતઃ ।

સમાધાનં બુદ્ધેસ્થ ચ્ચલુ તિરોધાનમધિયાં

શ્રિયામાધાનં નઃ પરિહસ્તુ તાપં તવ વપુઃ ॥૧૮॥

અન્વય : ધર્માણાં નિધાનમ્, નવમુદાં કિમપિ વિધાનમ્, તીર્થાનાં પ્રધાનમ્, ત્રિજગતઃ અમલપરિધાનમ્ બુદ્ધેઃ સમાધાનમ્, અધિયાં ચ્ચલુ તિરોધાનમ્, અથ ચ શ્રિયાં આધાનમ્ (હે ગણે) તવ વપુઃ નઃ તાપં પરિહસ્ત ।

શબ્દાર્થ : નિધાનમ્-સ્થાન, નવમુદાં-નવા આનંદોનું, કિમપિ-અવર્ણનીય, વિધાનમ્-વિધાન (ઉત્પાદક), અમલપરિધાનમ્-સ્વચ્છ વસ્ત્ર, અધિયા-બુદ્ધિહીનોનું (ધિ-એટલે બુદ્ધિ-અહીં અધિ-યામ-એટલે જેનામાં બુદ્ધિ નથી તેવાઓ), તિરોધાનમ્-દૂર કરનારાં, શ્રિયાં-સમૃદ્ધિઓનું, આધાનમ્-આપનાર, તાપં-સંતાપને, વપુઃ-શરીર, પરિહસ્ત-દૂર કરો.

અનુવાદ : હે ગંગા ! તારું શરીર (જળ પ્રવાહ) ધર્મોનું સ્થાન, નવા આનંદો આપનાર, તીર્થોમાં મુખ્ય, ત્રણેય ભુવનોનું નિર્મળ વસ્ત્ર, બુદ્ધિનું સમાધાન કરનાર, અબુદ્ધિને દૂર કરનાર (બુદ્ધિ આપનાર) અને લક્ષ્મી આપનાર તારું શરીર અમારાં સંતાપને (ત્રિવિધ તાપને) હરો.

વિમર્શ : કવિ જગન્નાથે આ શ્લોકમાં ગંગાની સાત વિશેષતાઓનું વર્ણન કર્યું છે. આ શ્લોકમાં ગંગાના જળને ત્રણેય લોકનું નિર્મળ વસ્ત્ર કલ્પ્યું છે.

‘ઘ’ વર્ણની અધિકતા આ શ્લોકમાં નિરૂપતા જગન્નાથની આ વિશેષતા છે. વર્ણબહુલતા તેની શૈલીમાં સ્પષ્ટ દેખાય આવે છે. છતાં અર્થ સભરતા પણ એટલી જ છે. ગંગાનાં જળને ત્રણેય લોકનું નિર્મળ વસ્ત્ર કલ્પ્યું હોવાથી અહીં ‘રૂપક’ અલંકાર થયો છે.

અહીં કવિએ ગંગાનાં શરીર (જળ પ્રવાહરૂપી) નું વર્ણન કર્યું છે. ગંગાના જળમાં સ્નાન કરવાથી પ્રાપ્ત તથા પુણ્યમાં બધા ધર્મોનાં આચરણથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ગંગાનું અતિરમણીય જળરૂપી શરીર હંમેશાં નવો આનંદ આપે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ – આ ત્રણેલોકમાં ગંગાનું નિર્મળ જળ વહે છે. તેથી કવિએ ગંગાને નિર્મળ વસ્ત્ર કહેલ છે.

(૧૯) અપરાધ ભાવે યાચના :

પુરો ઘાવં ઘાવં દ્રવિણમદિરાધૂર્ણિતદૃશાં
મહીપાનાં નાનાતરુણતરસ્ત્રેદસ્ય નિયતમ્ ।
મમૈવાયં મન્તુઃ સ્વહિતશતહર્તુર્જડધિયો
વિયોગસ્તે માતર્યદિહ કરુણાતઃ ક્ષણમપિ ॥૧૯॥

અન્વય : દ્રવિણમદિરાધૂર્ણિતદૃશાં મહીપાનાં પુરઃ ઘાવં ઘાવં નાનાતરુણતરસ્ત્રેદસ્ય, સ્વહિતશતહન્તુઃ જડધિયઃ મમૈવ અયં મન્તુઃ યત્ ઇહ તે વિયોગઃ હે માતઃ ક્ષણમપિ કરુણા ।

શબ્દાર્થ : દ્રવિણમદિરાધૂર્ણિતદૃશાં-ધન અને મદિરાથી છકેલી દૃષ્ટિવાળા, મહીપાનાં-રાજાઓની, નિયતમ -સતત, નાનાતરુણતરસ્ત્રેદસ્ય -વિવિધ પ્રકારનો ઉત્કટ થાક જેને લાગ્યો છે તેવા, જડધિયઃ -જડ બુદ્ધિવાળા (મૂર્ખ), સ્વહિતશતહ -પોતાના સેંકડો હિતોનો નાશ કરનારી, મન્તુઃ :-અપરાધ (ભૂલ).

અનુવાદ : ધન અને મદથી (અહંકારથી) છકેલી દૃષ્ટિવાળા રાજાઓની આગળ વારંવાર દોડીને, વિવિધ પ્રકારનો ભયંકર જેને થાક લાગ્યો છે એવા પોતાના સેંકડો હિતોનો નાશ કરનારા, જડબુદ્ધિવાળા (એવા), મારો જ અપરાધ છે કે અહીં તારો વિયોગ થયો. માટે હે માતા ! એક ક્ષણ માટે પણ દયા કર.

વિમર્શ : કવિ ગંગામાતાને કહે છે કે અત્યાર સુધી મને તારો વિયોગ થયો, તેમાં મારો જ

દોષ (ભૂલ) છે. પરંતુ હવે મને ક્ષમા કરીને મારા પર દયા કર.

કવિનાં યુવાનીનાં વર્ષો પર આ વાતથી પ્રકાશ પડે છે. મોગલ બાદશાહોની ખુશામત કરીને સમય પસાર કરનાર કવિએ ભક્તિનું ભાથું ન બાંધ્યું. આથી તેમને ગંગાનો વિયોગ થયો એટલે કે કવિએ ગંગાનું સ્તવન (ભક્તિ) અને સેવન કોરાણે (એકબાજુ) મૂકેલા. કવિએ આત્માનું હિત ન વિચાર્યું. એ માટે કવિ પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાના પર કરુણા કરવા ગંગા સમક્ષ ભાવભરી પ્રાર્થના કરે છે.

અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર થયો છે.

(૨૦) જન્મ જન્માંતરની પીડાથી છુટકારો :

મરુલીલાલોલલ્લહરિલુલિતામ્બોજપટલી-

સ્ખલત્પાંસુગ્રાતચ્છુરણવિસરત્કૌંકુમરુચિ ।

સુસ્ત્રીવક્ષોજક્ષરદગરુજમ્બાલજટિલં

જલં તે જમ્બાલં મમ જનનજાલં જસ્યતુ ॥૨૦॥

અન્વય : મરુલીલાલોલલ્લહર્ય (તાભિ:) લુલિતા: અમ્બોજપટલ્ય: (તામ્બ્ય:) સ્ખલન્ત: (યે) પટલી (સ્ખલન્ત:) પાંસુગ્રાતા: (તૈ:) છુરણમ્ (તેન) વિસરન્તિ કૌંકુમસ્ય રુચિ: સુસ્ત્રી (તાસાં) વક્ષોજેભ્ય: ક્ષરન્ અગુરો: જમ્બાલ: તેન જટિલમ્ જલં મમ જનનજાલમ્ જસ્યતુ ।

શબ્દાર્થ : મરુલીલા(મરુત: લ્લીલા)-પવનની લીલા, પવનની કીડા, તેન લોલન્ત્ય: લહર્ય:- તેનાથી હાલતી, ચંચળ બનેલી લહરીઓ, ભિ: લુલિતા: અમ્બોજાનાં પટલ્ય:- તેના વડે અસ્થિત બનેલા, હાલતા, કમળોના સમૂહો, તામ્બ્ય: સ્ખલન્ત: યે પાંસુગ્રાતા:-તેમાંથી ખરતા પરાગના સમૂહો, ઢગલા, તૈ: છુરણમ-એમના વડે છવાયેલું, તેન વિસરન્તી કૌંકુમસ્યરુચ: યસ્ય તત્-તેના વડે જેની કુમકુમ જેવી પ્રત્મા (તેજ) પ્રસરી રહી છે તેવું, સુગ્રાણાં સ્ત્રિય:-દેવોની સ્ત્રીઓ, દેવાંગનાઓ, (તાસાં) વક્ષોજેભ્ય:-અગરુ ચંદનનો લેપ, તેન જટિલમ્--તેનાં વડે જાડુ બનેલું, (કાદવ જેવું બનેલું), જમ્બાલમ્--કાદવવાળું, (શેવાળવાળું), જનનજાલમ્-જન્મોની જંજાળ (પરંપરા-ઘટમાળા), જસ્યત-ક્ષીણ કરો (નાશ કરો).

અનુવાદ : પવનની કીડાથી ચંચળ બનેલી (ડોલી ઉઠતી) લહરીઓ (તરંગો) વડે, હાલતાં કમળ સમૂહોમાંથી ખરતા પરાગના (કમળની ઢાંડી પરની ધૂળ-રજકણ) ઢગલાઓના પ્રસરી જવાથી જેની કુમકુમ જેવી રક્તપ્રત્મા (લાલિમાવાળી જ્યોતિ-તેજ) ફેલાઈ રહી છે તેવું અને દેવોની સ્ત્રીઓ (દેવાંગનાઓ) નાં સ્તનો પરથી (તેમના સ્નાન કરવાથી) પડતા અગરુ ચંદનનાં લેપથી ઘટ્ટ બનેલું તારું શેવાળવાળું જળ મારી જન્મોની પરંપરાનો નાશ કરો.

વિમર્શ : ગંગાનું જળ જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ અપાવનારું છે. આથી કવિ આ જંજાળમાંથી છુટકારો મેળવવા ગંગાને વિનવે છે. આ જળ કેવું છે ? તેના માટે કવિ 'લ' અને 'જ' વર્ણો વિશેષ પ્રયોજીને ચમત્કૃતિપૂર્ણ શ્લોક રચી તેમાં અર્થને ભરે છે.

ગંગાના જળમાં પવનને કારણે તેની લહરીઓ એટલે કે તેનાં જલતરંગો (મોજાઓ) ઉઠે છે. તેને કારણે કમળોના સમૂહો પણ હલે છે. આ હલતાં કમળોના સમૂહોથી તેની ઢાંડીઓમાંથી પરાગરજ ખરે છે. જેનો રંગ લાલાશવાળો છે. તે પરાગરજના ઢગલાને કારણે કંકુ જેવી લાલિમા પ્રસરી રહી છે તેવું, અને દેવસ્ત્રીઓના ગંગામાં સ્નાન કરવાથી તેમનાં સ્તનો પરથી અગરુ ચંદનનો લેપ ખરીને ગંગાનું જળ ઘાટું બની ગયું છે, શેવાળ જેવું બની ગયું છે — એ ઘટ્ટ જળ હે માતા ! મારા જન્મ જન્માંતરના ફેરાઓનો નાશ કરો. (જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મોક્ષ આપો.)

આ શ્લોકમાં અનુપ્રાસોથી પરંપરા છે. દીર્ઘ સમાસનું જાળું રચી કવિએ પોતાના પાંડિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. ગંગાનું જળ મુક્તિ અપાવનારું છે એ અર્થ સુંદર પદાવલીઓ દ્વારા નીકળે છે.

શબ્દો સાથે રમત કરવાની જગન્નાથની શૈલીની ખૂબી અહીં જોવા મળે છે. આ શ્લોક વાંચતા મંદ પવનથી હાલતાં નદીના તરંગોનો મંદ પ્રવાહ અનુભવાય છે. ભક્તિ સાથે થોડી ચમત્કૃતિને સ્તોત્રમાં સ્થાન મળવું જોઈએ એવું જગન્નાથ સ્પષ્ટ પણે માનતા હોય તેમ લાગે છે. 'લ' અને 'જ' નો અનુપાસ પ્રયન્તપૂર્વક યોજ્યો હોવા છતાં નદીની લહરીઓનો ખ્યાલ શ્લોક વાંચતાં જ આવી જાય છે.

(૨૧) ગંગાની ઉત્પત્તિ અને નિવાસ :

સમુત્પત્તિ: પદ્મારમણપદપદ્મામલનચ્રા-

ન્નિવાસ: કંદર્પપ્રતિભટજટાજૂટભવને ।

અથાઙ્યં વ્યાસંગો હતપતિતનિસ્તારણવિધૌ

ન કસ્માદુત્કર્ષસ્તવ જનનિ જાગર્તિ જગતિ ॥૨૧॥

અન્વય : પદ્મારમણ-પદ-પદ્મામલનચ્રાત્ સમુત્પત્તિ:કન્દર્પપ્રતિભટર્જિટજૂટભવને નિવાસ:, અથ હતપતિતનિસ્તારણવિધૌ અયં વ્યાસાઙ્ગ: - જગતિ તવ ઉત્કર્ષ: કસ્માત્ ન જાગર્તિ ।

શબ્દાર્થ : પદ્મારમણ-પદ્મા-એટલે લક્ષ્મી, રમણ-(લક્ષ્મીના પતિ) વિષ્ણુ, પદ્મામલનચ્રાત-નખથી, સમુત્પત્તિ:-જન્મ, કન્દર્પપ્રતિ-કામદેવના શત્રુ (શંકર), જટજૂટભવન-જટમાં રહેલા, નિવાસ કરતાં, હતપતિત-મરણ પામેલા અને પાપીઓને, નિસ્તારણવિધૌ-ઉદ્ધાર કરવાનાં કાર્યમાં, અયં -આ, વ્યાસાઙ્ગ-રુચિ ધરાવતા, ઉત્કર્ષ-શ્રેષ્ઠતા, જગતિ-જગતમાં, હે જનનિ-હે માતા, કસ્માત્ -ક્યાંથી, તવ-તારો, ન જાગર્તિ - (ન હોય !) ન જાગતો હોય !.

અનુવાદ : હે જનની, તારી ઉત્પત્તિ (જન્મ) લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુનાં ચરણકમળના નિર્મળ નખોમાંથી છે. તારો નિવાસ કામદેવનાં શત્રુ શંકરના જટાઝૂંડરૂપી ભવનમાં છે.

(જટામાં છે.) વળી તારી આ ઉત્કટ રુચિ મરેલાઓ તેમજ પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરવાનાં કાર્યમાં છે. પછી જગતમાં તારો ઉત્કર્ષ કેમ ન હોય ?

વિમર્શ : ગંગાની અહીં શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા કવિએ સ્વયં દેવો સાથેનો તેનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે. વિષ્ણુનાં નખમાંથી જેનું પ્રાકટ્ય થયું છે, જે શંકરની જટામાં રહે છે અને મૃત તથા પતિતોને તારે છે (ઉદ્ધાર કરે છે) તેવી ગંગાનો ઉત્કર્ષ (શ્રેષ્ઠતા) કેમ ન હોય ?

શિવ અને વિષ્ણુ સાથે વસનારી આ પાપનાશ કરતી ગંગા પ્રત્યેની કવિ શ્રદ્ધા વધુ પ્રબળ બનતી જાય છે.

અહીં ગંગાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે ત્રણ કારણો આપેલાં છે તેમાંથી એક કારણ વડે પણ તેનું મહત્ત્વ બતાવી શકાય છતાં પણ ત્રણ કારણો એકત્ર રીતે આપેલા હોવાથી અહીં 'સમુચ્ચ' અલંકાર થયો છે.

(૨૨)અન્ય નદીઓ કરતાં ગંગાની શ્રેષ્ઠતાનાં કારણો :

નગેભ્યો યાન્તીનાં કથય તટિનીનાં કતમયા

પુરાણાં સંહર્તુઃ સુરધુનિ કપર્દોઽધિરુરુહે ।

કયા વા શ્રીભર્તુઃ પદકમલમક્ષાલિ સલિલૈ-

સ્તુલાલેશો યસ્યાં તવ જનનિ દીયેત કવિભિઃ ॥૨૨॥

અન્વય : હે સુરધુનિ કથપ નગેભ્યો યાન્તીનાં તટિનીનાં કતમયા પુરાણાં સંહર્તુઃ કપર્દોઽધિરુરુહે, કયા ચ સલિલૈઃ શ્રીભર્તુઃ પદકમલમ્ અક્ષાલિ, યસ્યાં હે જનનિ, તવ તુલાલેશઃ કવિભિઃ દીયેત ।

શબ્દાર્થ : હે સુર -હે દેવનદી, કથપ-કહે, નગેભ્યા-પર્વતોમાંથી, યાન્તીના-નીકળતી, તટિનીનાં-નદીઓમાંની, કતમયા-કઈ નદીએ, પુરાણાં સંહર્તુઃ-ત્રિપુરનો નાશ કરનારની (શંકરની), કપર્દા-જટા, ધિરુરુહ-આરોહણ કર્યું ? કયા ચ-અને કઈ (નદીએ), શ્રીભર્તુઃ-લક્ષ્મીના પતિ (વિષ્ણુના), પદકમલમ્-ચરણકમળનું, અક્ષાલિ-પ્રક્ષાલન કર્યું (ચરણો ધોયા), હે જનનિ-હે માતા, યસ્યાં-જેની સાથે, તવ -તારી, તુલાલેશઃ-સહેજ પણ તુલના (સરખામણી), કવિભિઃ-કવિઓ, દીયેત-કરી શકે.

અનુવાદ : હે દેવનદી, કહે પર્વતોમાંથી નીકળતી નદીઓમાંથી કઈ નદીએ નગરોનો નાશ કરનાર (શંકર) ની જટા પર આરોહણ કર્યું ? (શંકરની જટા પર કઈ નદી રહી ?) અને કઈ નદીએ લક્ષ્મીના પતિ (વિષ્ણુના) ના ચરણકમળનું (પોતાનાં) પાણીથી પ્રક્ષાલન કર્યું ? (કઈ નદીએ વિષ્ણુના ચરણ ધોયા ?) કે જેની સાથે હે માતા, તારી સહેજ પણ તુલના કવિઓ કરી શકે ?

વિમર્શ : આ શ્લોકમાં કવિ અન્ય નદીઓ કરતાં ગંગાની અધિકતા દર્શાવે છે. પૃથ્વીની

અન્ય નદીઓની સરખામણીમાં ગંગા નદી સૌથી ઉત્તમ છે. તેનાં કારણો કવિ રજૂ કરે છે. અહીં કવિએ તેનું સંબોધન જ 'દેવનદી' કહી કર્યું છે. ગંગા શંકરની જટામાં આરોહિત છે (રહે છે) આ વિશેષતા બીજી કોઈ નદીમાં નથી. બીજું વિષ્ણુના ચરણો પખાળતી ગંગા એકમાત્ર પૃથ્વીની નદી છે. બીજી નદીઓ નહીં. તો પછી તેનાથી શ્રેષ્ઠ બીજી કઈ નદી હોય શકે? (ન જ હોય) તો પછી કવિજનો ગંગાની સરખામણી બીજી કોઈ નદી સાથે કેમ કરી શકે?

ગંગાની ભવ્યતા નિરૂપી કવિ ગંગાનો મહિમા ગાય છે. ગંગા અજોડ છે. તે હિમાલયમાંથી નીકળે છે. કવિ ગંગા સાથે જાણે સંવાદ કરતા હોય તેમ તેને પ્રશ્ન કરે છે તેનાં પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ નહીં એવો સમજવાનો છે.

આ શ્લોકમાં અસમ અલંકાર છે.

(૨૩) ગંગા સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે :

વિધતાં નિ:શંક નિરવધિસમાર્ધિ વિધિરહો

સુખં શેષે શેતાં હરિરવિસ્તં નૃત્યતુ હર: ।

કૃતં પ્રાયશ્ચિત્તૈરલમથ તપોદાનયજનૈ:

સવિત્રી કામાનાં યદિ જગતિ જાગર્તિ ભવતિ ॥૨૩॥

અન્વય : અહો, યદિ કામાનાં સવિત્રી ભવતી જગતિ જાગર્તિ (તદા) વિધિ: નિ:શંક નિરવધિ સમાર્ધિ વિધતાં, હરિ: શેષે સુખં શેતાં, હર: અવિસ્તં નૃત્યતુ, પ્રાયશ્ચિત્તૈ: કૃતમ્ અથ તપ: દાન: યજન: અલમ ।

શબ્દાર્થ : અહો-અહો, યદિ-જો, કામના-(સર્વ) કામનાઓને, ઈચ્છાઓને, સવિત્રે-ઉત્પન્ન કરનાર (આપનાર), ભવતી-આપ (ગંગા), જાગર્તિ-જાગો છે, તદા-તો, વિધિ:- બ્રહ્મા, નિ:શંક -શંકા વિના (અહીં નિશ્ચિત રીતે એવો અર્થ લેવાનો છે), નિરવધિ-કાયમ માટે, સમાર્ધિ - સમાધિ (માં), વિધતા-લાગી જાય, શેષે -શેષનાગ પર, સુખં -સુખથી, શેતાં- સુએ, હર:-વિષ્ણુ, અવિસ્તં - સતત, નૃત્યત-નૃત્ય કરે, હર:-શંકર, તપ-તપ:, દાન:-દાન, યજન:-યજ્ઞ (તથા), પ્રાયશ્ચિત્તૈ:-પ્રાયશ્ચિત્ત, અલમ- જરૂર નથી (અલમ-નિષેધ વાચક શબ્દ છે).

અનુવાદ : અહો ! સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર તું જો જગતમાં જાગે છે તો બ્રહ્માને સદાયને માટે નિશ્ચિત રીતે સમાધિ કરવા દો, વિષ્ણુને સુખેથી શેષનાગ ઉપર સૂવા દો, શંકરને સતત નૃત્ય કરવા દો. પ્રાયશ્ચિત્તોની જરૂર નથી અને તપ, દાન, યજ્ઞની (પણ) જરૂર નથી.

વિમર્શ : સર્વ કામનાઓ (ઈચ્છાઓ) ને પૂરી કરનાર ગંગા જગતમાં છે ત્યારે સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની ચિંતા કર્યા સિવાય બ્રહ્મા સુખેથી સમાધિ કરે, જગતનું રક્ષણ કરવાની ચિંતા કર્યા સિવાય વિષ્ણુ નિરાંતે શેષનાગ પર સૂઈ રહે અને શિવ સતત તાંડવ

નૃત્ય કર્યા કરે તો પણ વાંધો આવે તેમ નથી. એમ અહીં કવિ કહે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપોનો નાશ થાય છે પણ ગંગા સ્વયં પાપોનો નાશ કરનારી દેવનદી છે. માટે પાપી લોકોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની પણ જરૂર નથી. તપ, દાન અને યજ્ઞથી પુણ્ય મળે છે પણ ગંગાનાં દર્શન અને સ્નાનથી પુણ્ય મળી જાય છે માટે તેની પણ જરૂર નથી.

ગંગાના પરમ ભક્ત કવિએ ગંગાની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરતા અહીં સર્જન-પાલન અને મૃત્યુના દેવોની કોટિમાં તેને મૂકી છે. આ ત્રણ દેવોની બરાબરી કરે શકવા ગંગા સમર્થ છે.

કવિની ભક્તિભાવનાની આ ખૂબી છે કે ગંગાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા તે અહીં યોગ્ય તર્કો પણ આપે છે. પોતે ગંગાનું શરણ સીધું છે પછી ‘હરિ ભલે શેષશયન કર્યા કરે, અને શંકર નૃત્ય કર્યા કરે. જ્યાં સુધી ગંગા જાગતી બેઠી છે ત્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત, તપ, દાન કે યજ્ઞની જરૂર નથી’ એમ કહીને કવિ ગંગાનાં વખાણ કરે છે.

અહીં કવિની ઉત્તમ કાવ્યકલાનો પરિચય મળે છે.

(૨૪) અમૃતનદી ગંગા પાસે કવિની વ્યાકુળહૃદયે માગણી :

અનાથઃ સ્નેહાર્દ્રા વિગલિતગતિઃ પુણ્યગતિદાં
પતન્વિશ્વોદ્ધર્ત્રી ગદવિગલિતઃ સિદ્ધભિષજમ્ ।
સુધાસિન્ધું તૃષ્ણાકુલિતહૃદયો માતરમયં
શિશુઃ સંપ્રાપ્તસ્ત્વામહમિહ વિદધ્યાઃ સમુચિતમ્ ॥૨૪॥

અન્વય : અનાથઃ વિગલિતગતિઃ પતન્ ગદવિગલિતઃ તૃષ્ણાકુલિતહૃદયઃ અયં અહં શિશુઃ સ્નેહાર્દ્રા પુણ્યગતિદાં, વિશ્વોદ્ધર્ત્રી, સિદ્ધભિષજમ્, સુધાસિન્ધું ત્વાં માતરં (અહં) સમ્પ્રાપ્તઃ ઇહ સમુચિતં વિદધ્યાઃ ।

શબ્દાર્થ : અનાથઃ-અનાથ (નિરાધાર), વિગલિતગતિઃ-જેની (સારા માર્ગે જવાની જેની ગતિ નષ્ટ થઈ) છે, પતન-પતિત (પાપી), ગદવિગલિતઃ-રોગોથી જર્જરીત બની ગયેલો, તૃષ્ણાકુલિતહૃદયઃ-તૃષ્ણાથી પીડિત હૃદયવાળો, (તૃષ્ણાથી જેનું હૃદય વ્યાકુળ થયું છે તેવો), અયં-આ, અહં-હું, તવ-તારે, શિશુઃ :-બાળક, સ્નેહાર્દ્રા - સ્નેહભીની, પુણ્યગતિદા-પુણ્યગતિ આપનાર, વિશ્વોદ્ધર્ત્રી-વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનારી, સિદ્ધભિષજમ્-નિષ્ણાત વૈદ્ય (અસરકારક ઔષધ આપનાર વૈદ્ય), સુધાસિન્ધુ-અમૃતની નદી, સમુચિતં :-યોગ્ય લાગે તેમ કર.

અનુવાદ : અનાથ, નિરાધાર, પતિત, રોગોથી ઘેરાયેલો, તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ હૃદયવાળો, આ હું તારો બાળક, સ્નેહથી દયાળુ, પુણ્યગતિ આપનારી, વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનારી, નિષ્ણાત વૈદ્ય (ઔષધ આપનારી), અમૃતની નદી, હે માં ! તારી પાસે આવ્યો છું. તને ઠીક લાગે તેમ કર.

વિમર્શ : અહીં કવિ પોતાને અનાથ દર્શાવી માँ ગંગા પાસે ભાવભરી શ્રદ્ધાથી-વિનમ્રતા પૂર્વક બાળકની જેમ સમર્પિત બને છે. કવિ શિશુ (બાળકની) ની જેમ માँ પાસે (ગંગા પાસે) પોતાની જાતને પાપી, નિરાધાર, તૃષ્ણાવાળો, રોગી ગણાવી અને માતા ગંગા કેવી છે તે પણ વર્ણવે છે. ગંગા સ્નેહથી દયાળુ, પુણ્ય આપનારી, વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરનારી, અમૃત જેવી છે. કવિ કહે છે હે માતા ! તને ઠીક લાગે તેમ કર.

આ શ્લોકમાં જગન્નાથ બાળક અને માતા વચ્ચે સમાનતા દર્શાવી છે. સિદ્ધભિષજમ્ અને સુધાસિન્ધુ માં રુપક અલંકાર છે.

૩.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. આ યુનિટમાં કવિએ ગંગા માટે પ્રયોજેલાં સંબોધનોની યાદી કરો.

.....

.....

.....

.....

૨. નીચેના શબ્દોનો અર્થ આપો.

ગ્રાત્યૈઃ, પિશુનૈઃ, પુરભિદા, ભેષદા, ભેષજમ્, નિધાનમ્, જમ્બાલમ્

૩. નીચેના શબ્દોને સમજાવી એકાદ વાક્યમાં નોંધ લખો.

જટાજૂટગ્રન્થૌ

.....

નિલિમ્બૈઃ નિર્મુક્તન્

.....

સ્કુટપુલકસાન્દ્રાઃ સગરજાઃ

.....

સચિત્રી કામાનામ્

.....

૪. નીચેનાનો અર્થ આપી પૂર્વાપર સંદર્ભ સાથે સમજાવો.

૧. જગતિ પુનરેકા વિજયસે ।

.....

.....

.....

૨. ગુણાનામેવાયં તવ જનનિ દોષઃ પરિણતઃ ।

.....
.....
.....

૩. જલં તે જમ્બાલં મમ જનનજાલં જસ્યતુ ।

.....
.....
.....

૪. તુલાલેશો યસ્યાં તવ જનનિ દીયેત કવિભિઃ ।

.....
.....
.....

૫. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો.

૧. ગંગા કઈ રીતે સતત પાપોને હરે છે ?

.....
.....
.....
.....

૨. ગંગાએ નિર્લોભી શિવને કઈ રીતે લોભાવ્યા છે ?

.....
.....
.....
.....

૩. અન્ય તીર્થો કરતાં ગંગાનો મહિમા કઈ રીતે વિશેષ છે ?

.....
.....
.....
.....

૪. કવિએ કયા પ્રકારના અપરાધો કર્યા છે ?

.....

.....
.....
.....

૬. ગંગાના મહિમા વિશે તમારા શબ્દોમાં સવિસ્તર નોંધ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૭. નીચેના શ્લોકો કંઠસ્થ કરો.

૧. નિધાનં ધર્માણાં તપં તવ વપુઃ ॥૧૮॥
૨. મરુલ્લીલાલોલ જનનજાલં જસ્યતુ ॥૨૦॥

★★

★★

★★

રૂપરેખા

ઉદ્દેશ

૪.૦ : પ્રસ્તાવના

૪.૧ : સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

૪.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૪.૩ : સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ.

ઉદ્દેશો :

- પોતાના વિષયને સર્વાંગીણ રીતે સમજી તેની અભિવ્યક્તિ કરતા શીખે.
- કવિ અને કાવ્યકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરીને પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કરતા શીખે.

૪.૦ : પ્રસ્તાવના

આ યુનિટમાં જગન્નાથ વિરચિત ગંગાલહરીના સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે. અગાઉ યુનિટ-૧માં કવિ અને સ્તોત્રકાવ્યનો પરિચય આપ્યો છે. યુનિટ-૨ અને ૩માં ગંગાલહરીના કુલ ચોવીસ શ્લોકોનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણ યુનિટોના આધારે નિષ્પન્ન થતા સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નો આ ચોથા યુનિટમાં આપ્યા છે.

અહીં જગન્નાથની શૈલી, ગંગાલહરીનું સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન અને જગન્નાથની દર્પોક્તિઓ એવા ત્રણ પ્રશ્નો નમૂનારૂપે આપ્યા છે. આ પ્રશ્નોના આધારે તમે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો લખવાનો મહાવરો કેળવશો તો પોતાના શબ્દોમાં વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવાનું કૌશલ્ય મેળવીશું.

૪.૧ : સમીક્ષાત્મક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો

પ્રશ્ન-૧ જગન્નાથની શૈલી વિશે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

ઉત્તર : સંસ્કૃત સ્તોત્રકાવ્યમાં પંડિતરાજ જગન્નાથનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. તેની કાવ્યરચનાની પદ્ધતિ ભવ્ય છે. ભાષા, ભાવ અને પ્રવાહિતાનો સંગમ કરી તે વૈદર્ભી અને ગૌડી એમ બન્ને પ્રકારની શૈલી પ્રયોજી શકે છે. સાથે વિવિધ વર્ણોની સુંદર યોજના તેની કાવ્યકલાની વિશિષ્ટતા છે.

ગંગાલહરીમાં ગંગાના ઉછળતા પ્રવાહનું વર્ણન કરતા કવિ તેનું શબ્દચિત્ર દોરવામાં સફળ બન્યા છે. વાચક સમક્ષ તે ગંગાનાં પ્રચંડ પ્રવાહનું શબ્દચિત્ર દોરતા કવિ આ શ્લોકમાં જણાવે છે —

ઉદચ્ચન્માર્તાઠસ્કુટકપટેસ્મ્બજનની-
કટાક્ષવ્યાક્ષેપક્ષણજનિતસંક્ષોભનિવહા ।

(ગંગાલહરી/૩)

ગણપતિની માતાના ઉદય પામતા સૂર્યના જેવા સ્પષ્ટ કપટભર્યા (પાર્વતીના) કટાક્ષપાતોથી ક્ષણેક ખળભળી ઉઠેલા, શંકરના મસ્તક પર નાયતા ગંગાના પ્રવાહમાં ઉત્પન્ન થયેલ અતિ ઊંચા તરંગો આપના (ભક્તો) પાપ અને ભય દૂર કરો.

જગન્નાથ રમણીય અર્થ આપીને સુંદર ચિત્ર ખડું કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે. શિવ-પાર્વતી ઘૂત રમતા હતા ત્યારે ગંગાએ શિવની જટા ઉપર જે નૃત્ય કર્યું તેનું કલ્પ નાસભરવર્ણન કરતા કવિની કલમનો ચમત્કાર પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સુંદર રીતે આલેખાયો છે —

ઘૂતે નાગેન્દ્રકૃત્તિપ્રથમ ગણફણિશ્રેણિનન્દીન્દુમુખ્યં
સર્વસ્વં હારયિત્વા સ્વમથ પુરભિદિ દ્રાક્ પળીકર્તૃકામે ।
સાકૂતં હૈમવત્યા મૃદુલહસિતયા વીક્ષતાયાસ્તવામ્બ
ચ્ચાલોલોલ્લાસિવલ્ગ્લહરિનટઘટિતાણ્ડવં નઃ પુનાતુ (શ્લોક ૫૧)

હે માતા, ઘૂતમાં વાસુકિનાગ, ગજચર્મ, ભૂતગણો, રુદ્રાક્ષમાળા, નન્દી, ચન્દ્ર વગેરે સર્વસ્વ હારી ગયા પછી જ્યારે શિવ પોતાની જાતને એકદમ હોડમાં મૂકવા તૈયાર થયા ત્યારે મૃદુ રીતે હસતી પાર્વતીએ સાભિપ્રાય તેની તરફ જોયું એવી તારું, ચંચળ તેમજ ઉછળતી, વહેતી લહેરીઓરૂપી નટનું ઘટતાંડવ અમને પાવન કરો.

ભાવપ્રમાણે ભાષા બદલીને તેને યોગ્ય અસર પણ કવિ નીપજાવી જાણે છે. શબ્દોની સાથે રમત કરવાની કવિની આદત કાવ્યને સૌંદર્ય બક્ષે છે. પરિણામે સુંદર અનુપ્રાસ કે યમક નિષ્પન્ન થાય છે. જુઓ આ શ્લોકમાં ગંગાનું શેવાળવાળું જળ ભક્તોને જન્મમૃત્યુનાં ફેરામાંથી ઉગારવા સક્ષમ છે તેનું વર્ણન —

મરુલીલાલોલ્લહરિલિતામ્બોજપટલી-
સ્વ્રલત્પાંસુઘ્વાતચ્છુરણવિસરત્કૌંકુમરુચિ ।
સુરસ્ત્રીવક્ષોજક્ષરદગરુજમ્બાલજટિલં
જલં તે જમ્બાલમમ જનનજાલં જસ્યતુ ॥૨૦॥

પવનની ક્રીડાથી ચંચળ બનેલી લહેરીઓ વડે હાલ કમળસમૂહોમાંથી ખરતા પરાગનાં ઢગલાઓનાં પ્રસરી જવાથી કુંકુમ જેવી રક્તપ્રભા (લાલિમા) ફેલાઈ રહી છે. તેવું અને દેવોની સ્ત્રીઓનાં સ્તનો પરથી પડતા અગરુ ચંદનનાં લેપથી ઘટ્ટ બનેલું તારું શેવાળવાળું જળ મારી જન્મોની પરંપરાનો નાશ કરો.

જગન્નાથને અનુપ્રાસનો શોખ હતો તે આ શ્લોક પરથી સમજી શકાય છે. પાર્વતીના કટાક્ષની કૂરતા અને શબ્દોનો શણગાર કવિને સુસાધ્ય છે. તે માટે કવિ અનેક અલંકારો યોજે છે જેવાકે ઉપમા, રૂપક (ગંગાલહરી/૧૫) વ્યાજસ્તુતિ (શ્લોક-૩૦) બ્રાન્તિમાન, દષ્ટાંત, વ્યતિરેક (શ્લોક-૬) દીપક, સમાસોક્તિ, તુલ્યયોગિતા વગેરે

ઠેરઠેર જોવા મળે છે.

સ્તોત્રકાવ્યમાં સળંગ વાર્તા પ્રવાહ ન હોવાથી કોઈ એક જ રસની જાળવણી શક્ય નથી. છતાં કવિની આર્દ્ર ભાવની ભક્તિમાં કરુણ અને વીરરસની નિષ્ઠા જોઈ શકાય છે.

જગન્નાથ અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતો. પરંતુ વ્યાકરણ તથા સાહિત્યશાસ્ત્રમાં તેનું પ્રભુત્વ અનેક હતું. અર્થમાં વધારો કરતા હોય કે નહીં છતાં વદાન્યગુરુ, જમ્બાલ જેવા શબ્દો તેણે શોખથી વાપર્યા છે. ક્યાંક એક ને એક શબ્દનું પુનરાવર્તન કરી કવિ ચમત્કૃતિ સર્જે છે સ્મારં સ્મારમ્, ધાવં ધાવમ્, કારં કારમ્ વગેરે

સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કલમ ચલાવતા કવિ પ્રકૃતિથી કેમ અલિપ્ત રહી શકે? સંસ્કૃતસાહિત્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સમ્બન્ધ પાણીરૂપે કે પ્રાણીરૂપે રહેતા પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને જગન્નાથે પોતાના સર્જનમાં ગૂંથે છે. એકબાજુ નદીનું નિર્ભળ પાણી, મંદ ઉછળતા પ્રવાહો, આનંદથી આંખો બંધ કરીને બેઠેલ હરણાં, નિર્ભય રીતે ફરતા હાથીઓ, વૃક્ષો — આ સૌને જગન્નાથે જીવંત આલેખ્યા છે. સાથે ઘુઘવતુ જલતાંડવ, ઝેર ઓકતા ભયંકર સર્પો અને સર્વભક્ષી દાવાનળ પણ છે. પ્રકૃતિનાં સૌમ્ય અને રૌદ્ર પાસાઓને નિરૂપી જગન્નાથની કલમે તેની તાદશ કરી બતાવી છે.

જગન્નાથે ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યનાં નમૂના આપ્યા છે. તે માટે સંસ્કૃતસાહિત્ય જગત તેનું ઋણી છે. ભારતીય પરંપરા જગન્નાથને જે બહુમાન આપે છે તે ખોટું નથી. તેની પ્રશંસા કરતો શ્લોક અહીં રજૂ થયો છે —

કવયતિ પષિડતરાજે કવયન્ત્યન્યેઽપિ વિદ્ધાંસઃ

નૃત્યતિ પિનાકપાણૌ નૃત્યન્ત્યન્યેઽપિ વેતાલાઃ ।

જગન્નાથો જગન્નાથો ભારતીરતિદૈવતમ્

યત્યદૌપાસના સઘો વિધત્તે પરમાં મુદમ્ ॥

પ્રશ્ન-૨ ગંગાલહરીનું સ્તોત્રકાવ્ય તરીકે મૂલ્યાંકન કરો.

ઉત્તર : જગન્નાથની ગંગાલહરી ઉત્તમસ્તોત્ર કાવ્ય છે. ગંગાનદીની સ્તુતિ કરતાં સ્તોત્રોમાં આ કાવ્ય વિશેષ કરીને ખ્યાતિ પામ્યું છે. બાવન શ્લોકોનાં આ કાવ્યનું બીજું નામ પીયૂષલહરી પણ છે.

પંડિતરાજ આ સ્તોત્રમાં ગંગા નદીનાં બધાજ પાસાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ગંગા સાથે બાળક જેવો પોતાનો સમ્બન્ધ સ્થાપીને શરણાગત ભાવથી તેની સ્તુતિ કરે છે. આ માટે કવિએ સાક્ષાત્ ગંગાને વાચક સમક્ષ ખડી કરી દીધી છે. શરદ જેવી સફેદ, મુગટથી શોભતી અને મગર પર સવાર થયેલી ગંગા મૈયાનું શાબ્દિકચિત્ર વાચકોને ભાવમગ્ન બનાવી દે છે. સ્તોત્રકાવ્યનું આ લક્ષણ છે — ભક્તની શરણાગતિ જે અહીં રજૂ થઈ છે.

પરંપરા તો ગંગાના જળને ઔષધ જ માને છે. ઔષધં જાહન્વીતોયમ્ । જગન્નાથ લખે છે — નરાન્ અમ્બ ત્રાતુંમ્ ત્વમિહ પરમં ભેષજમસિ । ધર્મો અને તીર્થોમાં ગંગા જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવું વર્ણવતા કવિનો આર્તનાદ સૌ કોઈનાં હૃદય-મનને ડોલાવી, શ્રદ્ધાની કેડીએ લઈ જાય છે. ભક્તિની તલલીનતા સ્તોત્રકાવ્યનું બીજું પાસુ છે. જે કવિએ આદિથી અંત પૂરેપૂરા બાવન શ્લોકોમાં જાળવ્યું છે. એક-એક શ્લોક ભક્તિનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે.

કવિ ભક્ત તો છે જ. સમગ્ર કાવ્યને ભક્તિકાવ્ય પણ કહી શકાય છતાં જગન્નાથ

પંડિતોની જેમ કહે છે કે થોડા પાપ કરનારનો ઉદ્ધાર કરનાર દેવતાઓને તો મોટો સમૂહ છે પરંતુ પ્રાયશ્ચિત પણ ન થઈ શકે માટે તો પોતે દેવોને ત્યજીને ગંગાને શરણે ગયા છે. ‘હરિ ભલે શેષ શયન કર્યા કરે. શંકર નૃત્ય કર્યા કરે. જ્યાં સુધી ગંગા જાગતી બેઠી છે ત્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત, તપ, દાન કે યજ્ઞની જરૂર નથી.’ એમ કહીને આ વિદ્વાન કવિ ગંગાનાં વખાણ કરે છે.

સ્તોત્રકાવ્યનાં લક્ષણ પ્રમાણે આત્મનિવેદન, ક્ષમાયાચના, શ્રદ્ધા તેમજ ઉપાસ્ય દેવ પાસેથી આત્મરક્ષણ — એ સ્તોત્રની અનિવાર્યતા છે. ગંગાલહરીમાં આ લક્ષણો યથાતથ જળવાયાં છે.

કવિ અહીં એટલી અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવતા લખે છે કે ગમે તેવા પાપીનું પાપ નાશ કરીને તેને વિષ્ણુપદ અપાવવા ગંગા સમર્થ છે. આના માટેની પૂર્વ શરત છે માત્ર અનન્ય વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની. ગંગા સાથેનો નાતો અડગ રાખવા તેઓ તીર, જલકણ જલસમૂહ, લહરી, તાંડવ વગેરે સાથે પણ કવિ જોડાય છે અને ગંગામાં અડગ શ્રદ્ધા દાખવી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા તેને વીનવે છે કવિ કહે છે — યદિ ત્વં મામમ્બ ત્યજસિ સમયેઽસ્મિન્સુવિષમે ત માતા, જો તું આ અત્યંત વિષમ સમયમાં ત્યજી દઈશ તો તારા પરનો વિશ્વાસ અસ્ત પામશે.

કવિ કહે છે, “હું અનાથ છું, અને તું પ્રેમાળ છે, મારી દિવ્યગતિ નષ્ટ થઈ છે, અને તું પુણ્ય આપનારી છે, હું પતિત છું તું ઉદ્ધારક છે, હું રુગ્ણ (રોગી) છું, તું પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય છે, હું બાળક છું, તું માતા છે. તો પછી યોગ્ય લાગે તે કર.” કેવી સરસ રજૂઆત છે ! માતા પાસે મસ્તી અને ભોળપણનો ધ્વનિ આ સ્તોત્રમાં સંભળાય છે અને માતાના ખોળામાં ચીરકાળ સુધી પોઢી જવાની તેની ઈચ્છા નમ્ર પ્રાર્થના રૂપે રજૂ થાય છે — ઇદાનીમુત્સાન્ને મૃદુપવનસંચારશિશિરે ચિરાદુન્નિદ્રાં માં હૃદયદયિતે શાયય ચિસ્મ ત આમ અનેક કાલાવાલા કરતા કવિની કરુણાતાનો પૂર્ણ પરિચય આપતા આ સ્તોત્રમાં આત્મનિવેદનનું સ્તોત્રકાવ્યનું લક્ષણ નખશિખ ખડું થયું છે. ગંગાનાં નામસ્મરણથી જ પોતાનો દેહ પડે એવી કવિની ઈચ્છા છે.

કવિનાં જીવનમાં બનેલી ઘટનાથી દ્રવિત કવિ ગંગાનું શરણ લે છે. કવિની સ્તુતિથી ગંગાએ તેને પોતાનામાં સ્થાન આપ્યું તે હકીકતથી સમાજ પરિચિત છે. તેથી તો કવિ પોતાની જાતને બાળક તરીકે ઓળખાવે છે અને ગંગાને શિશુ સમ્પ્રાપ્નોઽહમ્ કહી ઉદ્ધાર કરવા વિનવે છે. કવિ ગંગાને ખોળે પોતાનું મસ્તક મૂકે છે અને વિનમ્રતાથી કે કવિનો આર્તનાદ ઉર્ધ્વગામી બને છે અને ઘેરો બનતો જાય છે. કવિ ભાવ તથા ભક્તિમાં એટલા બધા તલ્લીન થઈ જાય છે કે અંતે તે ગળગળા બની જાય છે અને તેમનો અવાજ એકદમ ઢીલો થઈ જાય છે. આ જ છે ભક્તિની પૂર્ણતા ! સ્તોત્રકાવ્યનું આ પ્રમુખ પાસુ !

ભક્તિભાવની સાથે થોડી ચમત્કૃતિને સ્તોત્રમાં સ્થાન મળવું જોઈએ એવી સ્તોત્રકારોની માન્યતાને લીધે કવચિત્ કાવ્યત્વહાનિ પ્રયુક્ત ભભકદાર ભાષા સ્તોત્રકાવ્યનો દોષ બની રહે છે. પરંતુ શ્લોકો એટલા બધા સરળ છે કે તેમાં રહેલો ભાવ સચોટ રીતે પ્રકટ થાય છે. જો કે સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતનાં મોટાભાગનાં વિદ્વાનો ગંગાલહરીને સાધારણ સ્તોત્રકાવ્ય ન માનતાં અત્યંત સુંદર ઊર્મિકાવ્ય માને છે. રામસ્વામી શાસ્ત્રી લખે છે — તેની શૈલી સાદી તથા ભવ્ય છે, કલ્પના ઊંચે ને ઊંચે જાય છે અને પ્રકૃતિનાં જલતત્ત્વનાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રો અલંકાર સભર મધુરશૈલીમાં અહીં રજૂ થયા છે.

પ્રશ્ન-૩ જગન્નાથની દર્પોક્તિઓ : નોંધ લખો.

ઉત્તર : સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આત્મપ્રશંસા કરતાં કવિઓનો તોટો નથી. વેદવ્યાસે પોતાના મહાભારતને સર્વવ્યાપી જ્ઞાનકોશ કહીને તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. જયદેવે પોતાની કવિતાને જગતના બધા જ મધુર પદાર્થોને આંબી જતી કહી છે. તેથી આ પરમ્પરા કંઈ નવી નથી. કાવ્યરસનું આર્કઠ પાન કરાવતા કવિ આવી અપેક્ષા રાખે તે સહજ સ્વાભાવિક છે. જગન્નાથનાં વ્યક્તિત્વ વિશે પણ એટલું કહી શકાય તેનાં કાવ્યમાં તેણે યોજેલ ગર્વયુક્ત ઉક્તિઓ તેની દર્પોક્તિ નથી પરંતુ તેનાં જ્ઞાન-વિદ્વત્તાની ખુમારી કહી શકાય.

કવિ સ્વભાવે ઊર્મિશીલ-લાગણીપ્રધાન છે. વળી તે પોતાની ગહન વિદ્વત્તાથી સભાન છે. પરિણામે તે આત્મપ્રશસ્તિ કરવા પ્રેરાય છે. મહાનવાદી હોવાથી તે ખંડન મંડન કરી શકે છે. આથી અહંકારનો રણકો તેની કલમમાં વ્યક્ત થાય છે. તેને સમાજે તિરસ્કૃત કર્યા હતા આથી તેનો રોષ તેની વાણીમાં જોવા મળે છે. વિરોધીઓનો કડક શબ્દોમાં ઉપહાસ કરતા અને કેટલીક વખત તો માનનીય વ્યક્તિઓને પણ ઉતારી પાડતા કવિ અચકાતા નથી. અપ્પય્ય દીક્ષિતની તેણે કટુ શબ્દોમાં ટીકા કરી છે. કટાક્ષમાં તેઓ તેમને દ્રવિડ શિરોમણિ કહે દે છે અને દીર્ઘશ્રવસ્ (ગધેડો) કહીને નિમ્ન કક્ષા સુધી પણ તેનો ગર્વ તેને લઈ જાય છે.

તે પોતાના કાવ્યને દ્રાક્ષ કરતાં પણ વધુ માધુર્યવાળું ગણાવે છે. મધુરું દૂધ, શેરડી, મધ અને અમૃત કેટલીકવાર આનંદ ન આપે. પરંતુ જે મંદમતિવાળાઓ જગન્નાથની કવિતાને આસ્વાદી શકતા નથી તેઓ જીવતા જ મરેલા છે.

કવિ રાજવૈભવમાં રહેલ વ્યક્તિત્વનાં સ્વામી હોય, આ કારણ પણ તેનાં ગર્વ માટેનું કારણ હોઈ શકે. પ્રતિષ્ઠા અને પૈસો-સાથે જ્ઞાનની ઊંચાઈ કવિને આત્મપ્રશંસા માટે પ્રેરે છે. એમ જણાય છે. આ કારણ જ છે કે કેટલીક વખત તેનો દર્પ-ગર્વ વધતો ચાલ્યો. તે સ્વયં એવું લખે છે. કે દિલ્લીપતિ જ મારી આશા-આકાંક્ષા પૂરી પાડી શકે તેમ છે. બીજા રાજાઓએ આપેલું દ્રવ્ય તો મારે શાકભાજી બરાબર છે.

પોતાના ગ્રંથ સ્સગંગાધર માટે તેણે જાતે જ ઉદાહરણો રચ્યા છે. “જેની નાભિમાં કસ્તૂરી છુપાઈ છે તે કસ્તૂરીમૃગ શું બીજા પુષ્પોની સુગંધનું મનોમન પણ સેવન કરતો હશે?” આ દૃષ્ટાંતો તેની આત્મશ્લાઘા (સ્વપ્રશંસા) નો પરિચય આપે છે.

કાલિદાસે કહ્યું છે કે પ્રાયઃ સમાન વિદ્યાઃ પસ્પસ્યશઃ પુરોભાગાઃ । અને ભાગવતમાં પણ કહેવાયું છે કે, તેજીયસાં ન દોષાય । આના આધારે જગન્નાથની દર્પોક્તિને ક્ષમ્ય ગણી શકાય.

૪.૨ : તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. ટૂંકનોંધ લખો: જગન્નાથની શૈલી

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૨. ગંગાલહરીનું મૂલ્યાંકન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૩. જગન્નાથની દર્પોક્તિઓ વિશે નોંધ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

૪.૩ : સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- વધુ સ્વાધ્યાય માટે જુઓ.
- ગંડગાલહરી – સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર – અમદાવાદ.
- સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ – પાર્શ્વ પબ્લિકેશન- અમદાવાદ.
- સંસ્કૃત સ્તોત્રકાવ્ય – ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ
- સંસ્કૃત સાહિત્યકા આલોચનાત્મક ઇતિહાસ – ડૉ. બાબૂરામ ત્રિપાઠી – પ્ર. વિનોદ પુસ્તક મન્દિર, આગરા ।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

संस्कृत नाट्य, स्तोत्र અને मुक्तक काव्यो

SKTMJ-102

विभाग- 4 भर्तृहरि रचित शतकत्रयम् (नीतिशतकम्, वैराग्यशतकम् અને शृङ्गारशतकम्) नियतश्लोको

अंकम : 1

भर्तृहरि અને मुक्तक काव्यनो परियय

अंकम : 2

शृङ्गारशतकना नियत श्लोको અને प्रश्नो

(श्लोक क्रमांक : १, २, ३, ६, १०, ३४, ३६, ४२, ५१, ५२, ५८)

अंकम : 3

वैराग्यशतकना नियत श्लोको અને प्रश्नो

(श्लोक क्रमांक : १, ४, ५, १३, १७, २०, २३, २५, २८, ३३, ३६)

अंकम : 4

नीतिशतकना नियत श्लोको અને प्रश्नो

(श्लोक क्रमांक : १, ४, ५, ८, १०, ११, १२, १३, १६, १८, २०, ५१)

(कुल ३४श्लोको)

રૂપરેખા

- ૧.૦ ઉદ્દેશ
- ૧.૧ પ્રસ્તાવના
- ૧.૨ મહાકવિ ભર્તૃહરિ એક પરિચય
- ૧.૩ ભર્તૃહરિનો સમય
- ૧.૪ ભર્તૃહરિના ગ્રન્થો
- ૧.૫ મુક્તક કાવ્યનો પરિચય
- ૧.૬ મુક્તકનાં લક્ષણો
- ૧.૭ મુક્તકના પ્રકારો
- ૧.૮ મુક્તક કાવ્યોની પરંપરા
- ૧.૯ ભર્તૃહરિની શૈલીની વિશેષતાઓ
- ૧.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૧.૦ ઉદ્દેશ

દૂરવર્તી શિક્ષણ અંતર્ગત આપને ‘ભર્તૃહરિ રચિત ‘શતકકાવ્ય’ ના અગત્યના શ્લોકોનો અભ્યાસ કરવાનો છે, એ માટે અભિનંદન. આ શ્લોકોના અભ્યાસથી આપ આપના જીવન વિકાસમાં પણ નવો દૃષ્ટિકોણ ઉમેરી શકશો. કેમકે-

- ભર્તૃહરિના ત્રણ શતકો એ કેવળ કલ્પનાજન્ય નથી; પરંતુ જીવનના વિશાળ ફલક ઉપર કરેલું નિરીક્ષણ છે.
- આપણી સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારને પુરુષાર્થો ગણ્યા છે. તેમાં નીતિશતક- ધર્મ અને અર્થ, શૃંગારશતક- કામ અને વૈરાગ્યશતક મોક્ષનું પ્રતિપાદન અથવા પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભર્તૃહરિ એક માત્ર કવિ છે; જેમણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય ઉપર પુસ્તકો રચ્યા હોય.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના કેટલાક શ્લોકો લોકોના હૃદયમાં વસેલા છે. તેવા કવિઓમાં ભર્તૃહરિ મુખ્ય છે.
- અહીં વિશ્વની સમગ્ર માનવજાતને ધ્યાનમાં રાખીને કવિએ ઊંડું ચિંતન કર્યું છે. એટલે આનંદ સાથે સામાન્ય જનસમાજમાં પણ આ કવિ લોકપ્રિય છે.
- જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર માનવ વસ્તી રહેશે ત્યાં સુધી જીવન જીવવાનું ભાથું આ શ્લોકોમાંથી મળતું રહેશે.

- દરેક શ્લોકોમાં અલગ વિચાર, ક્યારેક હાસ્ય, કટાક્ષ અને મીઠા ઉપાલંભ (ઠપકા) સાથેની રચનારીતિ પ્રથમ નજરે જ ગમશે.
- સાવ સરળ શબ્દો, સામાન્ય ઉદાહરણો અને વ્યાપક વસ્તુને આવરી લેતો આ કવિ માત્ર અભ્યાસના વિષય ઉપરાંત 'જીવનબોધ' આપી જાય છે. તે પણ જોઈ શકશો.

૧.૧ પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય એટલે શું ? જેમાં માનવનું સહિતપણું પ્રતિબિંબિત હોય તે સાહિત્ય. જેમાં માનવનાં સુખદુઃખાદિ અને જીવનનું પ્રતિબિંબ હોય તે સાહિત્ય. પરંતુ એ પણ સત્ય છે કે સત્સાહિત્ય માનવ માટે ફેન્ડ, ફિલોસોફર અને ગાઈડનો રોલ ભજવતું હોય. ખાસ કરીને ભારતીય સાહિત્યમાં તો નીતિવિષયક સાહિત્યનો એક આખો વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે જે માનવને જીવન વ્યવસ્થાપન (લાઈફમેનેજમેન્ટ) પ્રતિ દોરે છે. નીતિશતકનું સ્થાન નીતિવિષયક સાહિત્યમાં મોખરાનું છે. દરેક પુસ્તકોમાં અલગ- અલગ મૂલ્યો સચવાયેલા છે. સાથોસાથ ગાઈ શકાય તેવી છંદોબધ્ધ રચના છે. તે પણ જાણીતા અને લોકપ્રિય છંદોમાં. જો આ બધું આ નાનકડા મનુષ્ય અવતારમાં ન માણીએ તો ભારતીય તરીકે કંઈક ઉણા ઊતરીએ એમ પણ બને.

૧.૨ મહાકવિ ભર્તૃહરિ-એક પરિચય :

સામાન્ય જનમાનસમાં રાજા ભર્તૃહરિ 'ભરથરી' તરીકે ઓળખાતા અને જન્મોજન્મથી પિંગલાના પ્રેમી તરીકે પ્રસિધ્ધ બનેલા મહાકવિ ભર્તૃહરિના જીવન વિષે આપણી પાસે નક્કર સ્વરૂપમાં કોઈ માહિતી નથી. આ સંસ્કૃત કવિઓના સમયમાં પોતાની માહિતી પોતે જ આપવી એ આત્મપ્રશંસા ગણાતી. પરિણામે કવિના જીવન આસપાસ જાતજાતની દંતકથાઓ રચાતી ગઈ, તે આ પ્રમાણે છે :

● દંતકથા - ૧ :

ભર્તૃહરિને એમની પત્ની પિંગલા તરફ અનહદ પ્રેમ હતો. સુમન્ત નામના યોગીએ ભર્તૃહરિને અમરતા પ્રાપ્ત થાય એવું અમરફળ ભેટ આપ્યું હતું. પિંગલામાં આસક્ત એવા રાજાએ એ ફળ એને ખાવા આપ્યું, પણ પિંગલાએ એ ફળ પોતાના પ્રેમી અશ્વપાલને આપ્યું, આ અશ્વપાલ નગરની એક ગણિકાને ખૂબ ચાહતો હતો. તેથી તે ફળ તેણે ગણિકાને આપ્યું અને ગણિકાએ એ ફળ સહુના આશ્રયદાતા રાજાને ભેટ ધર્યું. રાજાને આ ફળ ફરતું- ફરતું પ્રાપ્ત થયું એટલે આશ્ચર્ય થયું. તપાસ કરાવતાં રાજાને રાણીની બેવફાઈની જાણ થતાં ભારે આઘાત લાગ્યો અને તે વૈરાગી થઈ સંસાર છોડીને ચાલી નીકળ્યો.

● દંતકથા - ૨ :

આ દંતકથા પ્રમાણે ભર્તૃહરિને પિંગળા માટે ખૂબ પ્રેમ હતો. ભર્તૃહરિએ પિંગળાના પ્રેમની કસોટી કરવા એકવાર પોતાના મૃત્યુના ખોટા સમાચાર કોઈ ખાસ માણસ દ્વારા પિંગળાને કહેડાવ્યા. પિંગળા આ આઘાત સહન કરી શકી નહી અને મૃત્યુ પામી. પ્રિય રાણીના આઘાતમાં ગાંડા જેવો થઈ ગયેલો રાજા જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો. આ હાલતમાં તેને યોગી ગોરખનાથ મળ્યા અને એમણે પોતાની યોગશક્તિથી

રાજાનો શોક દૂર કરી રાજાને આધ્યાત્મિક માર્ગ દેખાડ્યો.

● દંતકથા - ૩ :

આ દંતકથા પ્રમાણે ઉજ્જયિનીમાં આજે પણ 'નાથગુફા' નામની એક ગુફા આવેલી છે. જ્યાં કાનફટ્ટા યોગીઓની પરંપરા વર્તમાન છે. આ નાથગુફા ભર્તૃહરિ ગુફા તરીકે ઓળખાય છે. તે ગુફામાં એક લેખ પ્રાપ્ત થાય છે જે ખૂબ અર્વાચીન જણાય છે. આ ગુફાની છતમાં હથેળીના નિશાન જોવા મળે છે. આ ગુફાને પડતી રોકવા ભર્તૃહરિએ પોતાના હાથનો ટેકો આપેલો એવું કહેવાય છે.

● દંતકથા - ૪ :

આ દંતકથા પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ખૂબ વિષયાસક્ત રાજા હતો. એના અંત:પુરમાં ત્રીસ રાણીઓ હતી અને રાજા ખૂબ વિલાસી જીવન જીવતો હતો. એના પિતાએ તેને આ બાબતમાં ઠપકો આપતાં તેને લાગી આવ્યું અને તે વૈરાગ્ય ધારણ કરી સંન્યાસી થઈ ગયેલો.

● દંતકથા - ૫ :

'અર્વાચીન કોશ' માં ભર્તૃહરિના જીવન વિશે કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે. તદનુસાર એના માતા પિતાનું નામ અનુક્રમે સુશીલા અને ગાંધર્વ હતું. ભર્તૃહરિને વિક્રમાદિત્ય અને સુભાતવીર્ય નામના બે ભાઈઓ અને મેનાવતી નામની બહેન હતી, જે પ્રસિદ્ધ રાજા ગોપીચંદનની માતા હતી. ભર્તૃહરિની માતા સુશીલાના પિતા જમ્બુદ્વીપને કોઈ પુત્ર ન હતો. આથી એણે પોતાનું રાજ્ય દીકરીના દીકરા ભર્તૃહરિને આપ્યું હતું, પણ ભર્તૃહરિએ તે રાજ્ય ઉજ્જયિનીના રાજાને અર્પણ કર્યું અને સુભાતવીર્યને મુખ્યમંત્રી પદે નિયુક્ત કર્યો.

● નિષ્કર્ષ :

સંસ્કૃતના દરેક કવિની જેમ ભર્તૃહરિ વિષયક પણ આવી દંતકથાઓનો ઢગલો જોવા મળે છે. પરંતુ આ દંતકથાઓના સમૂહમાંથી કેટલીક બાબતો સત્ય છે, જે આ મુજબ છે :

૧. ભર્તૃહરિ રાજા હતો અને સારો કવિ હતો.
૨. તેને તેની રાણી પ્રત્યે પ્રગાઢ પ્રેમ હતો. ઉજ્જયિનીમાં રહેતો હતો.
૩. સંસાર અને વૈરાગ્ય વચ્ચે તેના વિચારો આવા- ગમન કરતાં હતા.
૪. મુક્તક રચનાઓમાં તેમનું પોતાનું નિરીક્ષણ જોવા મળે છે.

૧.૩ ભર્તૃહરિનો સમય :

પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે ભર્તૃહરિને સાતમી સદીમાં મૂકી શકાય તેમ છે. તેના પ્રમાણો નીચે મુજબ છે.

૧. ચીની મુસાફર ઇત્સિંગની નોંધ અનુસાર ભર્તૃહરિ ચાલીસ વર્ષ પહેલા અવસાન પામ્યા હતા. ઇત્સિંગ ભારતમાં ૭મી સદીમાં આવ્યા હતા. તેમના ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે અવસાન એટલે કે ભર્તૃહરિનો સમય ઇ.સ. ૬૫૧ નો ગણી શકાય.

૨. ભર્તૃહરિને વિક્રમાદિત્યના ભાઈ માનવામાં આવે છે. આ વિક્રમાદિત્ય હુણોને પરાસ્ત કરનાર ગણીએ તો તેમનો સમય ઈ.સ. ૬૪૪ નક્કી થાય છે. તેથી ભર્તૃહરિનો સમય ઈ.સ. ૬૫૧ અથવા સાતમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કહી શકાય.

આ મુખ્ય બે પ્રમાણમાં મજબૂત આધારોથી એમ કહી શકાય કે ભર્તૃહરિનો સમય ઈ.સ. ૬૫૧ અથવા સાતમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કહી શકાય.

૧.૪ ભર્તૃહરિના ગ્રંથો

‘સંસ્કૃત મુક્તક’ સાહિત્યની ‘શતક’ પરંપરા એટલે એકસો (૧૦૦) શ્લોકો રચવાની પરંપરામાં કવિ ભર્તૃહરિનો અમૂલ્ય ફાળો રહ્યો છે. આમાં શતકત્રય એટલે ત્રણ શતકોના રચયિતા તરીકે કવિ ભર્તૃહરિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. કવિ ભર્તૃહરિના ત્રણ શતકો નીચે મુજબ છે :

૧. શૃંગાર શતક :

શૃંગારશતકને ભર્તૃહરિની યૌવનકાળની પ્રથમ કૃતિ માનવામાં આવી છે. કવિએ સો શ્લોકોમાં કામ, તેના વિલાસ અને કામીઓની ચેષ્ટાઓની રંગીન ચિત્રાવલી આલેખી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેવા સ્વર્ગના દેવો પણ જે કામદેવના પ્રભાવમાં આવી જઈને મૃગનયની રમણીઓના દાસ બની ગયા હતા, તે કામદેવ સંસારના લોકો માટે તો કેટલો અનિવાર્ય છે એ વાત ભર્તૃહરિએ અનેક રીતે દર્શાવી છે. એ રીતે કામદેવને નમસ્કાર કરી, તેનું ગૌરવ અને મહત્વ સ્વીકાર્યું છે. સ્ત્રીઓના હાવભાવ, વિલાસ, ચેષ્ટા વગેરેનું રસિક અને કલાત્મક વર્ણન એવી જ મધુરશૈલીમાં કર્યું છે. મુગ્ધા, નવોઢા કે પ્રૌઢા નારીના સ્વાભાવિક વર્તનનું આવું મનોહારી વર્ણન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘અમરુશતક’ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ અન્યત્ર જોવા મળે છે.

સ્ત્રીના રૂપનું આલેખન કરવા માટે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ઉપમાનોનો પ્રયોગ તેણે કર્યો છે. ઉપરાંત નવી નવી કલ્પનાઓથી તેને વધુ રસપ્રદ બનાવેલ છે. એક તરફ તેણે સ્ત્રી પ્રશંસા, વિવિધ પ્રકારની રતિકીડા, સુંદરીના અંગ- ઉપાંગ અને ઋતુઓના વિલાસપૂર્ણ વર્ણનો કર્યા છે. તો બીજી તરફ કામિનીના રૂપની નિંદા પણ કરી છે. તો બંને વચ્ચેના વિરોધાભાસની વાત ‘વૈરાગ્ય’ તરીકે પણ કરી છે. આમ શૃંગારશતકમાં શૃંગારનું નિરૂપણ કરતાં કરતાં પણ ‘વૈરાગ્ય’ ની વાત કરવાનું આ કવિ ચૂકતા નથી. એમને મન તો બે જ ઉત્તમ છે, યૌવનં વા વનં વા । કાં તો યૌવન અથવા વન. કાં તો સુંદરી અથવા દરી (ગુફા).

૨. નીતિશતક :

સંસારના વિવિધ અનુભવોમાંથી ઘડાયેલી ભર્તૃહરિની કલમમાંથી નીતિશતકના મધુબિંદુ જેવા સો શ્લોકો ટપક્યા છે. તેમાં સામાન્યથી માંડીને સાક્ષર સુધીના જનસમુદાયને જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવી પરમ કલ્યાણકારી વાતો સમજાવવામાં આવી છે. પ્રાચીન કથાઓ અને શાસ્ત્રોમાંથી યોગ્ય ઉદાહરણો લઈને પોતાની વિચારધારા સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. તેના ચિંતનનો વિસ્તાર અત્યંત વ્યાપક છે. જે સુવિચારના મોતી તેણે આ શતકમાં ગૂંથ્યા છે. તે કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ દેશની, કોઈ પણ માનવજાતિના વિકાસ અને પારિવારિક તંદુરસ્તી માટે મૂલ્યવાન આભૂષણ બની શકે તેમ છે. મૂર્ખતા, દુર્જનતા, સજ્જનતા, વિદ્વત્તા, સુકવિતા, ધનિકતા, નિર્ધનતા,

પ્રારબ્ધ, પુરુષાર્થ, સત્કર્મ, રાજનીતિ અને રોજિંદા જીવનમાં કરવામાં આવતા વ્યવહારો ઉપર તેની કસાયેલી કલમ ચાલી છે. અને તેમાં પ્રવાહિત થયેલા ડાહપણે માનવજીવનને સાર્થક બનાવવા દિશાસૂચન કર્યું છે.

૩. વૈરાગ્યશતક :

યૌવનની અનેક દોડધામ કરી, વિલાસ અને ભોગ ભોગવીને થાકી ગયેલા મનુષ્યને અંતે તો વૈરાગ્યની દશામાં જ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તો ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે ભોગ ભોગવવામાં રોગનો ભય છે, સારા કુળમાં કલંકનો ભય છે અને જીવનને મૃત્યુનો ભય છે. આમ જગતની તમામ વસ્તુઓ ભયથી ભરેલી છે. પરંતુ એકમાત્ર વૈરાગ્ય જ અભય છે. આમ મનુષ્યને જ્યારે મોત તેની પાછળ પડ્યું છે, ત્યારે અભયદાન આપનાર વૈરાગ્ય જ તેનો સાચો રક્ષણ કરનારો છે. આ દર્શાવવા ભર્તૃહરિએ વૈરાગ્યશતકનું સર્જન કર્યું છે. તેના આરંભમાં તૃષ્ણા, જે બધા અનર્થોનું મૂળ છે. લોકો ઘરડા થાય છે પણ તેની તૃષ્ણા ઘરડી થતી નથી. સંસારની વસ્તુઓની, જુદા- જુદા વિષયોની માણસો જે રીતે યાચના કરે છે, તેની નિંદા કરી છે. આ ઉપરાંત જીવનના ભોગવિલાસની અસ્થિરતા, સર્વને ભક્ષણ કરનાર સમયનો મહિમા, સાધુ અને રાજાની તુલના અને તે દ્વારા સાધુની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા વિચારો, સંકલ્પ અને વિકલ્પ વચ્ચે ભટકતા માનવીના મનની વાત, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓ પરનો વિવેક અને અંતે ભગવાન શિવના ચરણોનું ધ્યાન અને અવધૂત યોગીની જીવનચર્યા વગેરે વિષયો ભર્તૃહરિએ આ વૈરાગ્યશતકમાં આલેખ્યા છે.

૧.૫ મુક્તક કાવ્યનો પરિચય

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લઘુકાવ્ય પરંપરામાં ‘મુક્તક’ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. અહીં કવિના મનની ભાવનાઓ રોચક શૈલીમાં વ્યક્ત થાય છે. એટલે કે, મુચ્ચતે મુક્તકમ । એટલે કે જે મુક્ત છે, કશાની સહાયની અપેક્ષા નથી, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તે મુક્તક. આવી કેટલીક વ્યાખ્યાઓ આ કાવ્ય પ્રકાર વિષયક છે, જે આપણે જોઈએ:

૧.૫.૧ મુક્તકની વ્યાખ્યા

સંસ્કૃતના મુક્તકો હૈયે તથા હોઠે વસી જાય તેવા છે. સંસ્કૃતના મુક્તકો સાંભળતા સાંભળતા દ્રાક્ષ ખાટી લાગે, મધુની મીઠાશ ઓછી લાગે ને અમૃત તો એના અનેરા આસ્વાદથી ડરીને નાસી જ જાય! આ મુક્તક સાહિત્યને સુભાષિત પણ કહેવામાં આવે છે. તેની રસપ્રદ વ્યાખ્યાઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. મુક્તકં શ્લોક એવૈકશ્ચમત્કારક્ષમઃ સતામ્ । (અગ્નિ. પૃ.૩૩૭)

મુક્તકનો એક શ્લોક જ ચમત્કાર કરવા સક્ષમ છે.

૨. એકસ્મિન છન્દસિ વાક્યસમાપ્તૌ । - રુદ્રટ

કોઈ એક છંદમાં એક મુક્તક પૂરું થાય છે.

૩. મુક્તમન્યેન્ નાલિઙ્ગિતમ્ । તેન સ્વતન્ત્રતયા પરિસમાપ્તિ નિરાકાંક્ષાર્થમપિ પ્રબન્ધમધ્યવર્તી મુક્તકમ્ । - અભિનવ ગુપ્ત

મુક્તક અન્ય વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી, સ્વતંત્ર રીતે જ તેની સમાપ્તિ થાય છે. અપેક્ષા રહિત કોઈ એક પ્રબંધનો વિચાર એક જ મુક્તકમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

૪. એકેન છન્દસા મુક્તકમિત્યુચ્યતે ।

એક જ છંદમાં કહેવાયેલું હોય તેને મુક્તક કહેવાય છે.

૫. અન્યાઽનપેક્ષ એક શ્લોક નિબન્ધો મુક્તઘ્નત્ । - દંડી

અન્ય સાહિત્ય પ્રકારોની અપેક્ષાએ મુક્તકમાં રચાયેલો એક શ્લોક નિબંધની ગરજ સારે છે.

૬. પ્રબન્ધે મુક્તકે વાપિ રસાદિન્ બહ્ધુમિચ્છતઃ। તત્ર મુક્તકેષુ રસબંધાભિનિવેશિનઃ કવેસ્તદાયમૌચિત્યમ્ । રસાસ્વાદની દૃષ્ટિથી મુક્તક પ્રબંધ કાવ્યની જેમ મહત્વપૂર્ણ છે. કવિઓ તે મુક્તકને આશ્રયે રહીને રસ- ભાવ- વિચાર રજૂ કરે છે. તે તેનું મહત્વ છે.

૭. આચાર્ય કેશવ તેમના 'શબ્દકલ્પદ્રુમકોશ' માં મુક્તકના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે કે - વિનાકૃતં વિરહિતં વ્યવચ્છિન્નં વિશેષિતમ્ ।

ભિન્નં સ્યાદર્થનિર્વ્યૂહે મુક્તં યો વાત્તિશોભનઃ ।।

આ રીતે આકૃતિ વગરનું, એકલું, વિશિષ્ટ અને અર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાં સ્વંય સક્ષમ કાવ્ય તે મુક્તક.

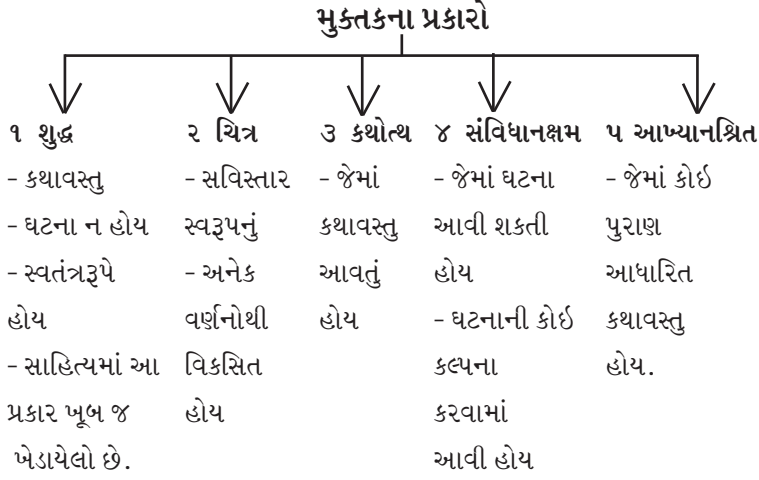
૧.૬ મુક્તકના લક્ષણો

૧. મુક્તક ચમત્કૃતિસભર હોય છે. એને વાંચતાવેંત જ તેની અસર વાચક પર થાય છે. એ ચોટદાર હોય છે. આથી તેની ચમત્કૃતિ વાચકોના ચિત્તમાં વસી જાય છે.
૨. મુક્તકમાં લાઘવ સિદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ. કવિએ બિનજરૂરી શબ્દો, શબ્દ-સમૂહો ટાળીને અભિવ્યક્તિ ધારદાર બનાવવી જોઈએ.
૩. મુક્તક અર્થઘન હોવું જોઈએ. બ.ક. ઠાકોર જેને 'ઘૂંટેલી રોનક' કહેતા. એટલે વિચારોને ઘૂંટી ઘૂંટીને તેનો અર્ક મુક્તકમાં રજૂ થાય ત્યારે તેમાંથી એક પ્રબંધ રચવાની શક્યતા ઊભી થાય.
૪. કોઈ મોટા મહાકાવ્ય કે પ્રબંધમાં જે રસ નિરૂપણનું મહત્વ હોય છે તેવું મુક્તકમાં પણ એટલું જ મહત્વ હોય છે.
૫. મુક્તકનો અર્થ મોતી થાય છે. મુક્તકમાં પણ મોતીની જેવા ગુણો રહેલા છે. બુદ્ધિની ચમક જ્યારે મુક્તકમાં ઉમેરાય ત્યારે મુક્તક પાણીદાર બને. મુક્તક વિચારનો ઝબકારો કરીને પૂરું થઈ જાય છે ને એનાં અર્થકરણથી ચિત્ત રસતરબોળ બની જાય છે.
૬. પરમાનંદ શાસ્ત્રીના મતે મુક્તક એ એવો શ્લોક છે જે નિરપેક્ષ રહેવા છતાં પણ અર્થની અભિવ્યક્તિ સાધવામાં શક્તિમાન છે. ચમત્કૃતિ- ગુંફન, ધ્વનિ, રસ વગેરેની વિશેષતાઓ તેમાં પ્રવેશતા તે બ્રહ્માનંદ- સહોદર આનંદની અનુભૂતિ કરાવી શકે છે.
૭. મુક્તક ગમે તે છંદમાં લખી શકાય છે. સંસ્કૃતમાં મુક્તકો છંદમાં લખાયા છે. પ્રાકૃત તથા ગુજરાતીમાં મુક્તક છંદ, છંદસ ખંડો, ગીત- લય, અછાંદસ, વગેરે પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. લોક સાહિત્યનો દોહરો કે ગઝલના શેર પણ એક રીતે જોતા મુક્તક છે.
૮. મુક્તકમાં આ સિવાય (૧) સુશ્લિષ્ટતા (૨) વિષય- વૈવિધ્ય (૩) અર્થપૂર્ણતા (૪) ભાવપ્રાબલ્ય (૫) સુકુમારતા (૬) પુરાકલ્પન (૭), ગેયતા જેવા લક્ષણો પણ

ચરિતાર્થ થતાં જોવા મળે છે.

૧.૭ મુક્તકના પ્રકારો

રાજશેખર મુક્તકના પાંચ પ્રકારો માને છે, જે આ પ્રમાણે છે :

૧.૮ મુક્તક કાવ્યોની પરંપરા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાચીનકાળથી મુક્તકો રચાતાં આવ્યાં છે; પણ તેને ખરી સમૃદ્ધિ કવિ ભર્તૃહરિએ બક્ષી છે. આ કમને આપણે આ રીતે જોઈએ:

● વૈદિક-સૂક્તો

ઉષા-પર્જન્ય-સરિત-અરણ્યાની વગેરે સૂક્તોમાં મુક્તકોની ઝલક જોવા મળે છે.

● ઉપનિષદો

ઈશ, કેન, કંઠ, મુંડક વગેરે ઉપનિષદોમાં કાવ્ય તત્વવાળા મુક્તકો મળે છે.

● થેરગાથા/થેરીગાથા

આ સંગ્રહમાં પ્રાકૃત-માગધી-અપભ્રંશ ભાષામાં અનેક મુક્તકો પ્રાપ્ત થાય છે.

● ગાથા સમશતી (ગાહા સત્તસઈ)

કવિ હાલની 'ગાથા સમશતી' માં મુક્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે.

● ભર્તૃહરિ

આ કવિએ મુક્તક સાહિત્યને સાચા અર્થમાં ત્રણશતક ગ્રંથો દ્વારા સમૃદ્ધ કર્યું છે.

● આર્યા સમશતી

આચાર્ય ગોવર્ધનની ૭૦૦ મુક્તકો વાળી રચના છે. જેમાં 'પ્રેમ' ને વિષય બનાવી રજૂ કરાતાં વિચારો જોવા મળે છે.

● પંડિત જગન્નાથ

પાંચ લહરી કાવ્યોના રચયિતા કવિ પંડિત જગન્નાથનો 'ભામિની વિલાસ' મુક્તકોનો અનુપમ સંગ્રહ છે.

આ પછી અનેક કવિઓએ આ આકર્ષક કાવ્ય પ્રકારને આગળ વધાર્યો છે. વર્તમાન સમયમાં પણ શતક કાવ્યો રચવાની પરંપરા સતત આગળ વધી રહી છે.

૧.૮ ભર્તૃહરિની શૈલીની વિશેષતાઓ

“શીલે ભવા શૈલી” શૈલી એટલે રીત. ‘શીલ’ એટલે સ્વભાવ, લાક્ષણિકતાઓ. કોઈ કવિના લેખન અને અભિવ્યક્તિ માટે એવું કહેવાયું છે. વામન નામના આલંકારિક ‘સીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય’ એમ કહે છે. એટલે કે કાવ્યનો આત્મા રીતિ છે. તેના દ્વારા કાવ્ય હૃદયને ગમે તેવું બને છે. તો દંડી નામના અલંકાર શાસ્ત્રીએ એવું કહ્યું છે કે કોઈ પણ કવિની કાવ્ય સમૃદ્ધિ ત્રણ વસ્તુઓથી શોભે છે.

૧. નૈસર્ગિક પ્રતિભા ૨. અત્યંત નિર્મલ જ્ઞાન અને ૩. કવિ કર્મનો સતત પરિશ્રમ. કવિ ભર્તૃહરિમાં આ ત્રણેય બાબતોનો સુમેળ સારી રીતે થયો છે. આ ઉપરાંત વૈદર્ભી શૈલી પણ લોકપ્રિયતા માટે સાબિત થઈ. આપણે તેને આ રીતે જોઈશું.

૧.૮.૧ સંસ્કૃત શૈલીના પ્રકારો :

સંસ્કૃતના આચાર્યોએ શૈલીનું વિભાજન ત્રણ રીતે કર્યું છે. ૧. વૈદર્ભી ૨. ગૌડી અને ૩. પાંચાલી. આ ત્રણ પ્રકારોમાં વૈદર્ભી શૈલી અનેક રીતે લોકપ્રિય શૈલી બની છે.

સંસ્કૃતના લોકપ્રિય કવિઓ કલિદાસ, અશ્વઘોષ વ. કવિઓએ વૈદર્ભીશૈલીમાં રચના કરી છે. આ વૈદર્ભીશૈલીના લક્ષણો જ એવા છે કે જે સામાન્ય વાચકને આકર્ષી શકે છે, મનને આનંદ આપી શકે છે.

૧.૮.૨ વૈદર્ભીશૈલીના લક્ષણો :

વૈદર્ભી શૈલીના લક્ષણો આ પ્રકારે મળે છે :

શ્લેષ : પ્રસાદ સમતા માધુર્ય સુકુમારતા ।

અર્થવ્યક્તિહારત્વમોજ : કાન્તિસ્સમાધય : ॥

इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा : दशगुणा : स्मृत : ॥

અર્થાત ૧. શ્લેષ ૨. પ્રસાદ ૩. સમતા ૪. માધુર્ય ૫. સુકુમારતા ૬. અર્થવ્યક્તિ ૭. ઉદારત્વ ૮. ઓજ ૯. કાંતિ ૧૦. સમાધિ

આ ૧૦ ગુણોને વૈદર્ભી શૈલીના પ્રાણ સ્વરૂપે માનવામાં આવે છે. તેમાં પણ પ્રસાદ: (આનંદ), માધુર્ય (મધુરતા) અને સુકુમારતા (કોમળતા) આ ત્રણ ગુણો તો વૈદર્ભી શૈલી માટે અત્યંત આવશ્યક મનાયા છે. ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં પ્રયોજાયેલી વૈદર્ભીશૈલી કાવ્યોને વધુ મનોહરી બનાવે છે.

૧. પ્રસાદ :

પ્રસાદનો અર્થ પ્રાસાદિકતા. કાવ્ય વાંચતાની સાથે મનમાં પ્રસન્નતાનો ભાવ પ્રગટ થાય તે પ્રસાદ ગુણ કહેવાય. ભર્તૃહરિના કાવ્યોમાં પ્રાસાદિકતાનો ગુણ વધુ પ્રમાણમાં

જોવા મળે છે, સમજવામાં કઠિનાઈ પડે તેવા શબ્દો, અપ્રચલિત શબ્દોના પ્રયોગો જોવા મળતા નથી. લાંબા લાંબા સમાસો, શબ્દની ચમત્કૃતિઓ અને કૃત્રિમતાનું વાતાવરણ જોવા મળતું નથી. કવિને જે વાત કરવાની હોય તે સરળ અને પ્રભાવ પડે તેવી રીતે મૂકે છે. તેના કવિત્વમાં પ્રસાદ, માધુર્ય અને સુકુમારતાના ગુણો ભારોભાર જોવા મળે છે.

૨. મુક્તક શૈલી :

ભર્તૃહરિએ પોતાનાં શતકોની રચના મુક્તકો અને વૈદર્ભીશૈલીમાં કરી છે. મુક્તક શૈલીમાં ભાવોની ગૂઢતા, અનુભૂતિ, સંક્ષિપ્તતા, સરળ તથા સાહજિક અભિવ્યક્તિ જેવી વિશેષતાઓ કવિની કવિતામાં જોવા મળે છે. વિષયની રોચકતા, દૃષ્ટાંતોનું વૈવિધ્ય પોતાના મનોભાવને અભિવ્યક્ત કરવામાં રહેલી ગતિશીલતા, ઇંદોની વિવિધતા અલંકારોનો ઉચિત પ્રયોગ જોવા મળે છે. ગેયતા વિશેષરૂપે આસ્વાદ્ય બને છે. ભર્તૃહરિના મુક્તકો પાણીદાર છે. શ્લોકોમાં ભાવોત્પાદકતા, રસાનુભૂતિ, અમુચિત શબ્દ વિન્યાસ તથા અલંકારોનો સુમેળ સધાયો છે. આ બધા ગુણો કવિની રચનાને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. ભર્તૃહરિ એક સિદ્ધ મુક્તકકાર છે. તેની કલ્પનાઓ દૃષ્ટાંતો તથા અન્યોક્તિઓ દાદ માંગી લે તેવી છે.

૩. વિષય પ્રતિપાદન :

ભર્તૃહરિના શતકોનું વિષય પ્રતિપાદન વિશાળ છે. તેમનું પોતાનું જીવનદર્શન અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આ માટે કારણભૂત બને છે. મોટાભાગના પદો કવિએ પોતાના અનુભવોને આધારે રચેલા છે. જેથી તે રોચક અને પ્રભાવક બન્યા છે. કવિએ જીવનના રોજંદા સત્યો તથા વાસ્તવિકતાને હૃદયગ્રાહી સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યા છે. કવિ નીતિશતકમાં નીતિનો ઉપદેશ, શૃંગાર શતકમાં રમણીઓના વિલાસો તથા વૈરાગ્ય શતકમાં જીવનની પવિત્રતાને વર્ણવવામાં ક્યાંય ઉણા ઉતર્યા નથી. ખાસ કરીને નીતિશતક લાઈફમેનેજમેન્ટનું પુસ્તક છે તેમ કહેવાય છે ત્યારે ભર્તૃહરિએ મુક્તકોમાં લીધેલા વિષયો સીધા જીવનને સ્પર્શે છે અને માનવમાત્રને માટે માર્ગદર્શક બને છે.

૪. અલંકાર નિરૂપણ :

મુક્તકમાં ગેય તત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ એનાથી કવિ પૂરેપૂરા સભાન છે. વર્ણવિન્યાસ તથા શબ્દોનું ચયન કવિએ કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. તેથી તેની કવિતામાં માધુર્યભાવ સતત પ્રગટ થતો રહે છે. દા.ત.

“વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ :”

અહીં વર્ણવિન્યાસ અને શબ્દોનું સંયોજન માધુર્યભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કવિએ ઉચિત માત્રામાં અલંકારોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે રાજનીતિની ઉપમા વારાંગના સાથે કરી છે. “વારાઙ્ગનેવ નૃપનીતિરનેકરૂપા” આ સિવાય દુર્જનો અને સઙ્ગનોની મૈત્રી પ્રાતઃકાળ અને બપોર પછીની ઇયાની જેમ કવિએ વર્ણવી છે. “છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જ નાનામ્” અહીં રૂપક અલંકાર જોવા મળે છે.

ભર્તૃહરિએ દૃષ્ટાંતોનો પ્રયોગ પુષ્કળ પ્રમાણમાં કર્યો છે જેમકે -

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાયાઽલઙ્કૃતોઽપિ સન્ ।

મળિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન ભયઙ્કરઃ ॥ ભલે વિદ્યાથી અલંકૃત દુર્જન હોય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મણિથી ભૂષિત અર્થ હોય તો તે શું ભયંકર નથી હોતો? અહીં સરસ દૃષ્ટાંત આપીને પોતાની વાત સમજાવી છે.

● અપ્રસ્તુત પ્રશંસા :

કવિ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા દ્વારા અન્યોક્તિ રજૂ કરવામાં માહીર છે. કવિ, મેઘ, રાહુ, સિંહ, શશક, સમુદ્ર વગેરે પ્રતીકોને અપ્રસ્તુત રૂપે રજૂ કરીને પોતાને કહેવાની વાત સચોટ રૂપે મૂકે છે. જેમકે –

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્રં ક્ષણં શૂચતામ્ ।

અમ્બોધા : બહવો વસન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નૈતાદૃશા : ॥

કેચિદ્ વૃષ્ટિભિરાદ્ર્યન્તિ વસુધાં ગર્જન્તિ કેચિદ્ ધના : ।

યં યં પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા બૂહિ દીનં વચ : ॥

આ શ્લોકમાં ધનવાન તથા યાચક પ્રસ્તુત છે, અને મેઘ તથા ચાતક અપ્રસ્તુત છે. કવિ ચાતક પક્ષીને સંબોધીને કહે છે કે આકાશમાં ચોમાસામાં અસંખ્ય વાદળો હોય છે. તે બધા વરસશે એવું માનતો નહીં. કવિ અહીં યાચકને ઉદ્દેશીને કહે છે. બધા પાસે હાથ લંબાવવો યોગ્ય નથી. આ સિવાય કવિએ બીજા અલંકારોનો પણ વિચાર પ્રમાણે કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે.

● ઇંદનિવેશ :

ઇંદોના ઉપયોગમાં કવિ ખૂબ જ સાવધ હોય તેમ જણાય છે. ઇંદોને અનુકૂળ શબ્દ પસંદગી કવિ કરે છે. જેવા કે વસન્તતિલકા, શાર્દૂલવિકીડિત, અનુષ્ટુપ, પૃથ્વી, આર્યા, હરિણી, ઉપજાતિ, વંશસ્થ વગેરે ઇંદોનો કવિએ સ્થળે સ્થળે કર્યો છે. ઇંદોનાં માધ્યમથી કવિ પોતાની વાત ભાવક સુધી પહોંચાડવામાં સફળ નીવડે છે. કારણ કે તે હૃદયસ્પર્શી લયથી પ્રગટે છે.

પ. વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ :

કવિ ભર્તૃહરિએ માનવજીવન માટે ઉપયોગી વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ દૃષ્ટાંતો સાથે કર્યું છે. સત્સંગ દ્વારા અનેક વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે, એમ કવિ કહે છે -

સત્સંગતિ બુદ્ધિની જડતા દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, માન અને ઉન્નતિ અપાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, દિશાઓમાં કીર્તિ ફેલાવે છે. ખરેખર સાધુ માણસોની સોબત શું નથી કરતી? અહીં જીવનની એક ઉચ્ચ અવસ્થાની સાધનાથી અનેકની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી કવિ દર્શાવે છે કે ધનના પ્રતાપે ગમે તેવો માણસ કુલીન, પંડિત શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા, ગુણવાન, વક્તા અને દેખાવડો ગણાય છે. કારણ કે બધા જ ગુણો ધનમાં સમાયેલા છે. આમ દ્રષ્ટાંતો દ્વારા વિવિધ વિષયોના નિરૂપણમાં કવિએ કૌશલ્ય દાખવ્યું છે.

- પોતાની વાતને ખૂબ જ સંક્ષિપ્તમાં, ટૂંકમાં ઓછા શબ્દોમાં રજૂ કરવી તેનું નામ લાઘવ. આ સાથે તેમાં પ્રાસાદિકતા, નિખાલસતા, ભાવપ્રબલતા અને પદલાલિત્ય જાળવવા જોઈએ. આવી ચતુરાઈ કાલિદાસ, ભાસ વ. માં જ જોવા મળે છે. તેવી જ કવિ ભર્તૃહરિમાં પણ જોવા મળે છે. આ કવિના મુક્તકો લોકોને ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ પણ લાઘવતામાં સમાયેલું છે.

આ ઉપરાંત આ કવિ તેના મુક્તકોને શાશ્વતતા, ચિરંજીવીપણું આપવા સર્વકાલીન, સાંપ્રત અને આસપાસમાં હંમેશા જોવા મળે તેવા દૃષ્ટાંતો, ઉદાહરણોનો ઉપયોગ કરે છે. પરિણામે વાચકને કે ભાવકને તેનો આસ્વાદ્ય માણવામાં સહેજ પણ તકલીફ પડતી નથી. એટલું જ નહિં વિશ્વના કોઈ પણ માનવીના ભાવજગતમાં પ્રવેશ કરાવી શકાય તેટલું કવિનું 'લાઘવ' છે.

૧.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

૧. આપણા ચાર પુરુષાર્થોના નામ આપો.

૨. ગાઈ શકાય તેવી ગેય રચના એટલે શું?

૩. કયા વિદેશ યાત્રીએ ભર્તૃહરિ વિશે નોંધ કરી છે?

૪. ભર્તૃહરિના જીવન વિષેની દંતકથાઓ કેટલી છે?

૫. 'શતક' એટલે કેટલી સંખ્યા?

૬. ભર્તૃહરિએ રચેલા ત્રણ શતકોના માત્ર નામ લખો.

૭. ભર્તૃહરિના સમય વિષે મજબૂત રીતે કયો સમયગાળો મૂકી શકાય?

૮. શૃંગારશતકમાં કોના શૃંગારની વાત કરવામાં આવી છે?

૯. નીતિશતકમાં કવિએ કેટલા વિષયો ઉપર મુક્તકો રચ્યા છે - જણાવો.

૧૦. મુક્તકોની કોઈપણ ત્રણ વ્યાખ્યા સંસ્કૃતમાં આપો.

૧૧. મુક્તકોના કોઈપણ ચાર લક્ષણો ગુજરાતી ભાષામાં જણાવો.

૧૨. મુક્તકના કુલ કેટલા પ્રકારો છે? કયા કયા?

૧૩. શુદ્ધ મુક્તકના લક્ષણો કયા કયા હોય છે? જણાવો.

૧૪. મુક્તક કાવ્યની પરંપરા જણાવો.

૧૫. ભર્તૃહરિની શૈલી કેવી છે ?

૧૬. વૈદર્ભશૈલીના લક્ષણો જણાવો.

૧૭. અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અલંકાર કોને કહેવામાં આવે છે?

૧૮. દષ્ટાંતોનો ઉપયોગ ભર્તૃહરિ કેવી રીતે કરે છે ?

૧૮. ભર્તૃહરિની લોકપ્રિયતાના મૂળમાં રહેલી કોઈપણ પાંચ બાબતો જણાવો.

શૃંગારશતકના નિયત શ્લોકો અને પ્રશ્નો

રૂપરેખા

૨.૦ ઉદ્દેશ

૨.૧ પ્રસ્તાવના

૨.૨ શૃંગારશતકમ્ (નિયતાંશ)

૨.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

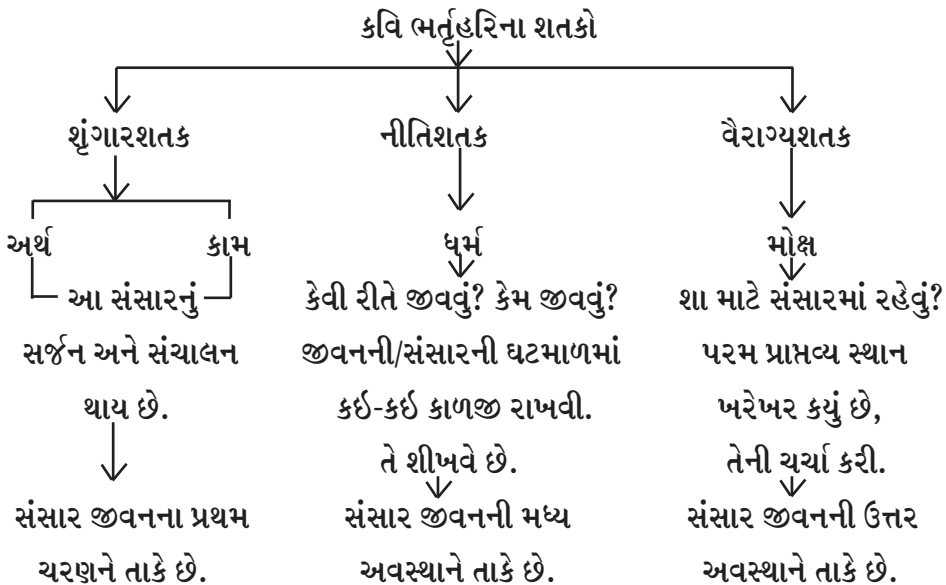
૨.૦ ઉદ્દેશ :

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓ –

- શૃંગારશતકના શ્લોકોનો અન્વય સહિત અભ્યાસ કરી શકશે.
- સંસારનું સર્જન અને સંચાલન કરનાર બે પુરુષાર્થો – અર્થ અને કામને સમજી શકશે.
- શ્લોકોનો અર્થ જાણી શકશે.

૨.૧ પ્રસ્તાવના :

આપણી સંસ્કૃતિએ ચાર પુરુષાર્થોનું જીવનમાં મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે અને તેનું ગૌરવ પણ કર્યું છે. આ ચાર પુરુષાર્થોમાંથી અર્થ અને કામને એક ગણી લઈએ તો ત્રણ પુરુષાર્થો થાય. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. ભર્તૃહરિના ત્રણ શતકોને આ રીતે પણ સમજાવી શકાય.

ભર્તૃહરિના શૃંગારશતકમાં જ્યાં એકી સાથે બે પુરુષાર્થો સિદ્ધ થતા જોવા મળે છે, તેવા શૃંગાર સન્દર્ભે નિયત શ્લોકો જોઈએ.

૨.૨ શૃંગાર શતકમ્ (નિયતાંશ) :

- (૧) શંભુસ્વયંભુહરયો હરિણેક્ષણાનાં
યેનાક્રિયન્ત સતતં ગૃહકુમ્ભદાસાઃ ।
વાચામગોચરચરિત્રવિચિત્રતાય
તસ્મૈ નમો ભગવતે મકરધ્વજાય ॥૧॥

અન્વય :

યેન (કામદેવેન) શંભુસ્વયમ્ભુહરયઃ હરિણેક્ષણાનાં સતતં ગૃહકુમ્ભદાસાઃ, અક્રિયન્ત-
તસ્મૈ વાચાં અગોચરચરિત્રવિચિત્રતાય ભગવતે મકરધ્વજાય નમઃ ॥

શબ્દાર્થ :

યેન-જે કામદેવે, સ્વયંભુ-બ્રહ્મા, હરિ-વિષ્ણુ, હરિણેક્ષણાનામ્ -હરિણિ સમાન
આંખોવાળી સ્ત્રીઓનો, સતતમ્ -સતત, ગૃહકુમ્ભદાસા-ઘરના ચાકર, અક્રિયન્ત-
બનાવી દીધા છે, વાચામ્ -વાણીના, અગોચર ચરિત્રવિચિત્રતાય-ન સમજાવી શકાય
તેવા ચરિત્રથી વિચિત્ર, મકરધ્વજાય-કામદેવને.

ભાષાંતર :

જે કામદેવે શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને હરણ સમાન આંખોવાળી સ્ત્રીઓના સતત
ઘરમાં નોકરો બનાવી દીધેલાં છે, વાણી માટે અગોચર (વાણીથી ન વર્ણવી શકાય)
તેવાં ચરિત્રથી વિચિત્ર જણાતા ભગવાન કામદેવને નમસ્કાર.

વિમર્શ :

ભર્તૃહરિએ આ શ્લોકમાં કામદેવના પ્રભાવ અને સામર્થ્યનું વર્ણન કરેલ છે.
કામદેવનો પ્રભાવ એવો છે કે તે પોતાના બળથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને એમની
પત્નીઓના દાસ બનાવે છે, તેમની આ ત્રણેય પત્નીઓ હરણાં જેવી ચંચળ નેત્રોવાળી છે, જે
પોતાના નેત્ર કટાક્ષથી આ ત્રણેય દેવોને પોતાના દાસ બનાવે છે. એ કામદેવનો પ્રભાવ
અનન્ય છે. “હસ્તિપિ તનુ યસ્ય શંભુના ન હૃતમ્ બલમ્” મહાદેવે કામદેવનું શરીર
ભસ્મ કર્યું હોવા છતાં એનું બળ હરી શક્યા ન હતા. એવો કામદેવનો પ્રભાવ હતો.
કવિ કામદેવને નમસ્કાર કરી તેની અવર્ણનીય શક્તિનો સ્વીકાર કરે છે. આ ભારતીય
સંસ્કૃતિની વિશેષતા છે કે શારીરિક આવેગને કામદેવ દેવતાનું નામ આપીને કામદેવની
અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી છે. આ કામદેવ આગળ દેવોને પણ લાચાર બતાવ્યા છે.

- (૨) સ્મિતેન ભાવેન ચ લજ્જયા ભિયા
પરાઙ્ગમુગ્રૈરર્ધકટાક્ષવીક્ષણૈઃ ।
વચોભિરીર્ષ્યાકલહેન લીલયા
સમસ્તભાવૈઃ સ્વલુ બન્ધનં સ્ત્રિયઃ ॥૨॥

અન્વય :

સ્મિતેન ભાવેન લજ્જયા ચ ભિયા પરાઙ્ગ અર્ધ કટાક્ષવીક્ષણૈઃ મુગ્રે, ઈર્ષ્યા, કલહેન, લીલયા, વચોભિ એન સમસ્તભાવૈઃ સ્વલુ સ્ત્રિયઃ બન્ધનમ્ ॥

શબ્દાર્થ :

સ્મિતેન-સ્મિતથી, ભાવેન-ભાવથી, લજ્જયા-લજ્જાથી, ભયા-ભયથી, પરાઙ્ગ-પાછા વળીને, અર્ધ-અડધા, કટાક્ષ-કટાક્ષ, વીક્ષણૈ-નજરવાળા, મુગ્રૈ-મુખ વડે, ઈર્ષ્યા-ઈર્ષ્યા, કલહેન-કલહથી, લીલયા-લીલા વડે, વચોભિ-વચનોથી, એન-આમ, સમસ્તભાવૈઃ-સમસ્તભાવથી, સ્વલુ-ખરેખર, સ્ત્રિયઃ-સ્ત્રીઓ, બન્ધનં-બંધન છે.

ભાષાંતર :

સ્મિતથી, ભાવથી, લજ્જાથી, ભયથી, પાછા વળીને અર્ધા કટાક્ષભરી નજરવાળા મુખ વડે, ઈર્ષ્યાથી, કલહથી, લીલા વડે અને વચનોથી આમ, સમસ્ત ભાવથી ખરેખર સ્ત્રીઓ બંધન છે.

વિમર્શ :

સ્ત્રીઓના હાવ-ભાવ અને ચેષ્ટા કેવી રીતે બંધનરૂપ થઈ પડે છે, તેની કવિએ ચર્ચા કરી છે. જેમકે સ્મિત, લાગણી, લજ્જા, ભય, અર્ધ કટાક્ષ, ઈર્ષ્યા, કલહ, લીલા, વચનો વગેરેથી પુરૂષોને બંધનમાં લઈ લે છે.

- (૩) ભૂચાતુર્યાત્કુચ્ચિતાક્ષાઃ કટાક્ષાઃ
સ્નિગ્ધા વાચો લજ્જિતાન્તાશ્ચ હાસાઃ ।
લીલામન્દં પ્રસ્થિતં ચ સ્થિતં ચ
સ્ત્રીણામેતદ્ભૂષણં ચાયુધં ચ ॥૩॥

અન્વય :

ભૂ ચાતુર્યાત્ કુચ્ચિ અક્ષાઃ કટાક્ષાઃ, સ્નિગ્ધા વાચો, લજ્જિતાન્તાશ્ચ હાસાઃ લીલા મન્દમ્ પ્રસ્થિતમ્ ચ સ્થિતમ્ એતદ્ સ્ત્રીણામેતત્ ભૂષણમ્ ચ આયુધમ્ ચ ॥

શબ્દાર્થ :

ભૂ-નેણ, ચાતુર્ય-ચતુરાઈ, કુચ્ચિત-મીંચીને, કટાક્ષા-કટાક્ષો, સ્નિગ્ધા-સ્નેહભર્યા,

વાચો-વચનો, લજ્જિતા-શરમાતાં, હાસા:-સ્મિતો, લીલા-લીલાપૂર્વક, મન્દમ્ -મંદ/ધીમે, પ્રસ્થિતમ્ -ચાલવું, સ્થિતં-ઉભુ રહેવું, એતદ્-આ, સ્ત્રીણામ્ -સ્ત્રીઓના, ભૂષણમ્ -આભૂષણ, આયુધમ્ -હથિયાર.

ભાષાંતર :

નેણની ચતુરાઈથી આંખો મીંચીને કરેલા કટાક્ષો, સ્નેહભર્યા વચનો, શરમાતાં શરમાતાં વેરેલા હાસ્યો, લીલાપૂર્વક મંદ મંદ ચાલવું અને ઉભું રહેવું આ બધુ જ સ્ત્રીઓનું આભૂષણ પણ છે અને હથિયાર પણ છે !

વિમર્શ :

કવિએ સ્ત્રીઓના નેણ, આંખો, કટાક્ષો, પ્રેમાળવાણી, હાસ્ય, હાલ-ચાલને સ્ત્રીઓના આભૂષણ ગણ્યા છે, કેમકે તેનાથી તે શોભે છે અને અન્યને જીતી શકે છે. સાથોસાથ આ બધાને હથિયાર ગણ્યા છે, કેમકે ગમે તેવા પુરુષને તે આનાથી જ મહાત કરી દે છે.

(૪) સ્મિતં કિચ્છિન્મુગ્ધં સરલતરલો દ્રષ્ટિવિભવઃ

પરિસ્પન્દો વાચામભિનવવિલાસોક્તિસરસઃ ।

ગતાનામારમ્ભઃ કિસલયિતલીલાપરિકરઃ

સ્પૃશન્ત્યાસ્તારુણ્યં કિમિવ ન હિ રમ્યં મૃગદશઃ ॥૬॥

અન્વય :

કિચ્છિત્ મુગ્ધ સ્મિતમ્, સરલઃ ચ તરલઃ દ્રષ્ટિ વિભવઃ, અભિનવ વિલાસો, ઉક્તિ સરસઃ વાચામ્ પરિસ્પન્દો, પરિકરઃ લીલા કિસલયિત, ગતાનામ્ આરમ્ભ તારુણ્યં સ્પૃશન્ત્યા મૃગદશઃ કિમ્ ઇવ ન હિ રમ્યમ્ ?

શબ્દાર્થ :

કિચ્છિત્-સહેજ, મુગ્ધમ્-ભોળું, સ્મિતમ્-સ્મિત, હાસ્ય, સરલઃ-સરળ, તરલઃ-ચંચળ, દ્રષ્ટિવિભવ-નજરોનો વૈભવ, અભિનવ-નવા વિલાસોની, ઉક્તિ-વાતો, સરસઃ-સરસ, વાચામ્ -વાણીનો, પરિસ્પન્દો-વ્યવહાર, પરિકરઃ-અનેક પ્રકારની, લીલા-લીલા, કિસલયિત-અંકુરિત થઈ છે. ગતાનામ્-ગમનનો, આરમ્ભ-આરંભ, શરૂઆત, તારુણ્યમ્-યૌવનનો, સ્પૃશન્ત્ય-સ્પર્શ થતાની સાથે જ, મૃગદશઃ-મૃગનયનીઓનું, કિં-શું, રમ્યં-મનોહર, ન-નહીં.

ભાષાંતર :

સહેજ ભોળું સ્મિત, ચંચલ અને સરલ નજરોનો વૈભવ, નવા નવા વિલાસોની વાતોથી સરસ બનેલો વાણીનો વ્યવહાર, જેમાં અનેક પ્રકારની લીલાઓ અંકુરિત

થઈ છે, એવા ગમનનો આરંભ-યૌવનનો સ્પર્શ થતાંની સાથે જ મૃગનયનીઓનું શું શું મનોહર નથી થઈ જતું ?

વિમર્શ :

એવું કહેવાય છે કે યૌવનનો સ્પર્શ થતાં જ ‘કામ’નો પ્રવેશ આપોઆપ થઈ જ જાય છે. તેના કારણે યુવતીઓના મનોભાવો, અંગ-ઉપાગો અને ચેષ્ટાઓ બદલાઈ જાય છે. આધુનિક વિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન પણ આ બાબતને ટેકો આપે છે, અને આ લીલાયુક્ત રમણીઓ ભલભલાને મોહી લે છે.

(૫) नूनं हि ते कविवरा विपरीतवाचो

ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ।

याभिर्विलोलतरतारकद्रष्टिपातैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥૧૦॥

અન્વય :

નૂનં તે કવિવરા વિપરીત વાચો હિ યે કામિની તાઃ નિત્યમ્ અબલા આહુ ઇતિ, યાભિ વિલોલતર તારક દ્રષ્ટિ પાતૈઃ શક્રાદયો અપિ વિજિતાઃ, તત અબલાઃ કથં તાઃ ?

શબ્દાર્થ :

નૂનં-ખરેખર, તે-તે, કવિવરા-મોટા કવિઓ, વિપરીત-ખોટી, વાચો-વાત કરનારા, હિ-કારણ કે, યે-તેઓ, કામિની તાઃ-કામિનીઓને, નિત્યમ્ -હંમેશા, અબલા-અબલા, આહુ-બોલાવે છે, આપે છે, યાભિ-જેઓએ, વિલોલતર-વધુ ચંચળ, તારકદ્રષ્ટિ-ચંચળ નેત્રના, પાતૈઃ-કટાક્ષોથી, શક્રાદયઃ-ઈન્દ્ર વગેરે, વિજિતા-જીતી લીધી હતાં, તાઃ-તેઓ, અબલા-અબળા, કથં-કેવી રીતે ?

ભાષાંતર :

ખરેખર તે મોટા કવિઓ ખોટી વાત કરનારા છે. કારણ કે તેઓ કામિનીઓને હંમેશા ‘અબલા’ એવું નામ આપે છે. પરંતુ જેઓએ પોતાના ચંચળ નેત્રના કટાક્ષોથી ઈન્દ્ર વગેરેને પણ જીતી લીધા હતા, તેઓ ‘અબલા’ કેવી રીતે ગણાય ?

વિમર્શ :

આ શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે જે મોટા કવિઓ સ્ત્રીઓને અબળા કહે છે, તેઓ ખરેખર અવળી વાત ઉચ્ચારે છે. સ્ત્રીઓ અબળા નથી પણ સબળા છે. જેમકે મેનકાએ વિશ્વામિત્ર, ઈન્દ્ર વગેરે દેવોને પોતાને વશવર્તી બનાવ્યા હતા તો પછી તેઓ અબળા શી રીતે કહેવાય ?

- (६) दिश वनहरिणेभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां
कवलमुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ।
शकयुवतिकपोलापाण्डुताम्बूलवल्ली
दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥३४॥

अन्वय :

वंशकाण्डच्छवीनाम् कुशानाम्, कवलम् उपलकोटित् छिन्न मूलम्, वनहरिणेभ्यो दिश, वा शकयुवति कपोला ताम्बूकवल्लीदलम् अरुण पाण्डु नखाग्रैः पाटितं वधूभ्यः (दिश)

शब्दार्थ :

वंशः+काण्डत्+छवीनाम्-वांसनी कातणी जेवा यमकता (लीला), कुशानाम-
दर्भना, कवल-कोणिया, उपलकोटि-पथरनी अशी, छिन्न मूलम्-कूटी कूटीने,
वन+हरिणेभ्यो-वनना हरणाओने, दिश-आपे, वा-अथवा, शकयुवति-शक
युवतिओना, कपोल-गालना, ताम्बूक+वल्ली+दल-तांबूलना वेलाणा पान, अरुण-
लाल, नखाः+अग्रै-नभना आगणना भागथी, पाटितं-भाग करीने, यिरीने, दिश-
आपो.

भाषांतर :

लीला वांसनी कातणी जेवा दर्भना कोणिया, पथरनी अशीथी कूटी कूटीने कां तो
वनमां हरणाओने आपो अथवा तो शक युवतीओना गालना जेवा लाल लाल तांबूलनां
पान, गुलाबी नभना आगणना भागथी यीरीने प्रियाओने आपो.

विमर्श :

संसारमां मनुष्य माटे बे स्थिति आवकारदायक छे (१) वैराग्यभाव सेवी
वनमां जई हरणाओने कुशां-कुशां दर्भ घासना कोणिया भवडावो. (२) संसारमां रडी
प्रियतमाओने नागरवेलना पान लाथथी बनावी भवडावो.

- (७) मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-
मार्या समर्यादमिदं वदन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणा-
मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥३६॥

अन्वय :

आर्या मात्सर्यम् उत्सार्य कार्य विचार्य समर्यादम् इदं वदन्तु ? किं भूधराणाम्
सेव्या उत् विलासिनीनाम् स्मेर स्मर नितम्बा ?

શબ્દાર્થ :

આર્યા-હે આર્યો !, મત્સર-મત્સર, ઉત્સાર્ય-છોડીને, કાર્યમ્ -કાર્યનો, વિચાર્ય-વિચાર કરી, સમર્યાદમ્ -મર્યાદા પૂર્વક, પૂર્વગ્રહ વગર, હૃદં-આમ, વદન્તુ-(અમને) કહો, કિમ્ -શું, ભૂધરાણામ્ -પર્વતોના, નિતમ્બા-નિતમ્બો (ઢોળાવો), સેવ્યા-સેવવા લાયક, વિલાસિનીનામ્ -વિલાસથી, સ્મેર-સ્મિત વેરતી, સ્મર-કામ, સુંદરીઓ.

ભાષાંતર :

હે આર્યો ! મત્સર છોડીને, કાર્યનો વિચાર કરી, મર્યાદાપૂર્વક જરા અમને કહો, કે (આ સંસારમાં) શું પર્વતના નિતમ્બો (ઢોળાવો) સેવવા લાયક છે કે વિલાસથી સ્મિત વેરતી સુંદરીઓના નિતમ્બો સેવવા લાયક છે ?

વિમર્શ :

આ શ્લોકમાં કવિ 'આર્યો' એવું સંબોધન કરી એક પ્રશ્ન પૂછે છે અને વળી તટસ્થતા પૂર્વક ઉત્તર આપવાનું કહે છે કે કોનું સેવન કરવું જોઈએ (૧) પર્વતોના ઢોળાવો કે જ્યાં યોગીઓ રહે છે. (૨) સુંદરીઓના નિતમ્બો જેમાં કામીજનો રહેતા હોય છે. એક મોક્ષનું સ્થાન છે બીજું કામનું-રાગનું કે વિલાસનું. યોગીઓ કરતાં સંસારીઓની સંખ્યા વધારે હોઈ કવિએ અહીં કામદેવની અફાટ શક્તિ તરફ અંગુલિ - નિર્દેશ કર્યો છે.

(૮) સ્મૃતા ભવતિ તાપાય દૃષ્ટ્વા ચોન્માદકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા ભવતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥૪૨॥

અન્વય :

(યા) સ્મૃતા તાપાય ભવતિ, દૃષ્ટા ચ ઉન્માદકારિણી (ભવતિ) સ્પૃષ્ટા મોહાય (ભવતિ) સા નામ દયિતા કથમ્ ભવેત્ ?

શબ્દાર્થ :

સ્મૃતા-યાદ કરવામાં આવે ત્યારે, તાપાય-સંતાપ આપનારી, દૃષ્ટ્વા-જોવામાં આવતાં, ઉન્માદકારિણી-પાગલ કરનારી, સ્પૃષ્ટા-સ્પર્શ કરવામાં આવતા, દયિતા-બાપડી, ભવિતા-થાય છે/હોય છે.

ભાષાંતર :

સ્મરણ કરતાંની સાથે જ સંતાપ આપે છે, જોવાથી ઉન્માદ કરે છે, સ્પર્શ કરવાથી મોહ જગાડે છે. આવી પ્રિયતમાને દયાવાળી (દયિતા) કેમ કહી શકાય ?

વિમર્શ :

કવિ ભર્તૃહરિએ સ્ત્રી પ્રત્યેના મોહને ત્રણ રીતે ચકાસ્યું છે (૧) સ્મરણ કરવાથી (૨) માત્ર જોવાથી અને (૩) સ્પર્શ કરવાથી અનુક્રમે સંતાપ, ઉન્માદ અને મોહ

જગાડનારી કહી છે. એટલે કંઈ કર્યા વગર જ આ ત્રણ જાતનું આક્રમણ પુરુષવર્ગને સહન કરવું પડતું હોય તો તેને દયિતા કેમ કહી શકાય તેવો કવિએ કટાક્ષ કર્યો છે.

- (૯) અપસર સગ્રે દૂરાદસ્માત્કટાક્ષવિષાનલાત્
પ્રકૃતિવિષમાઘોષિત્સર્પાદ્વિલાસફલાભૃતઃ ।
ઇતરફણિના દૃષ્ટઃ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમૌષધે-
શ્ચતુરવનિતાભોગિગ્રસ્તં ત્યજન્તિ હિ મન્ત્રિણઃ ॥૫૧॥

અન્વય :

સગ્રે કટાક્ષ વિષાનલાત્, વિલાસફલાભૃતઃ પ્રકૃતિ વિષમઘ, યોષિત્ સર્પાત્ અપસર, હિ ઇતરકવિના દૃષ્ટઃ કિઞ્ચિત ઔષધૈઃ શક્યમ્, ચતુર વનિતા ભોગિગ્રસ્તં મન્ત્રિણઃ ત્યજન્તિ ।

શબ્દાર્થ :

સગ્રે-મિત્ર, કટાક્ષવિષાનલાત્-કટાક્ષરૂપી કાતિલ ઝેરથી ભરેલા, વિલાસફલાભૃતઃ-વિલાસરૂપી ફેણવાળા, પ્રકૃતિ વિષમાઘાત્-સ્વાભાવિક રીતે ભયંકર, યોષિત્-નારી, સર્પાન્-સાપથી, અપસર-દૂર રહેજે, હિ-કારણ કે, ઇતરફણિના-બીજો સાપ, દૃષ્ટ-કરડશે, ઔષધૈઃ-ઔષધથી, કિસ્તિત-સારવાર, શક્યમ્-શક્ય છે, ચતુર વનિતા-ચતુર સુંદરી, ભોગિગ્રસ્તમ્-રૂપી સાપ કરડે, મન્ત્રિણઃ-મંત્ર જાણનારાઓ, ગારુડીઓ વ. ત્યજન્તિ-ત્યજી દે છે.

ભાષાંતર :

હે મિત્ર ! કટાક્ષરૂપી કાતિલ ઝેરથી ભરેલા, વિલાસરૂપી ફેણવાળા અને સ્વાભાવિક રીતે જ ભયાનક આ નારીરૂપી નાગથી તું દૂર રહેજે. કારણ કે જો બીજો સર્પ કરડશે તો તેની ઔષધિથી સારવાર કરવી શક્ય છે, પરંતુ ચતુર સુંદરીરૂપી સાપ જો કરડે, તો ઝેર ઉતારનારા ગારુડીઓ પણ એને ત્યજી દે છે.

વિમર્શ :

કવિએ અહીં સ્ત્રી તૃષ્ણાને સર્પના ઝેર સાથે સરખાવી છે. અન્ય સાપ કરડે તો ઔષધિઓ, ગારુડીની મંત્રવિદ્યાથી ઝેર ઉતારી શકાય પરંતુ ચતુર સુંદરીના કામણરૂપી સાપ કરડે તો તે ઝેર ઉતારવું ગારુડીઓથી પણ શક્ય નથી. આમ અતિશયોક્તિપૂર્વક સાપ કરતાં સુંદરીઓની શક્તિ કવિ દર્શાવે છે.

- (૧૦) વિસ્તારિતં મકરકેતનધીવરેણ
સ્ત્રીસંજિતં બહિશમત્ર ભવામ્બુરાશૌ ।
ચેનાચિરાત્તદધરામિષલોલમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિકૃષ્ય વિપચત્યનુરાગવહૌ ॥૫૨॥

અન્વય :

અત્ર મકરકેતન ધીવરેણ, ભવ અમ્બુરાશૌ સ્ત્રીસંજ્ઞિતં વડિશમ્ વિસ્તારિતમ્ યેન અધરા મિષ લોલમ્ મર્ત્ય મત્સ્યાન્ અવકૃષ્ય અનુરાગ વહ્નિ વિપચત્ય ॥

શબ્દાર્થ :

અત્ર-અહિં, મકરકેતન-કામદેવરૂપી, ધીવરેણ-માછીમારે, ભવ-સંસાર (રૂપી), અમ્બુરાશૌ-સાગરમાં, સ્ત્રીસંજ્ઞિતં-સ્ત્રી નામનો, વડિશ-કાંટો, અચિરાત્-ટૂકડાથી, લોલ-લોલૂપ, મર્ત્ય-મનુષ્યોરૂપી, મત્સ્યાન્-માછલાને, આવિકૃષ્ય્-ખેંચીને, અનુરાગ-અનુરાગરૂપી, વહ્ન્યૌ-અગ્નિમાં, વિપચત્ય-પકાવશે.

ભાષાંતર :

આ કામદેવરૂપી માછીમારે, સંસારરૂપી સાગરમાં સ્ત્રી નામનો આ કાંટો (ગલ) નાખ્યો છે. જેના વડે હોઠરૂપી માંસના ટુકડામાં લોલૂપ બનેલા મનુષ્યોરૂપી માછલાંઓને ખેંચીને અનુરાગરૂપી અગ્નિમાં પકાવશે.

વિમર્શ :

ભર્તૃહરિએ અહીં કામદેવને માછીમાર સાથે, સંસારને સમુદ્ર સાથે, સ્ત્રીને માછલી મારવાના કાંટા (ગલ) સાથે અને મનુષ્યોને માછલા સાથે અને સ્ત્રી-પુરૂષોના આકર્ષણને અનુરાગરૂપી અગ્નિ સાથે સરખાવી છે. તે દ્વારા શૃંગારરૂપી કામની નિરર્થકતા પણ 'પકાવશે'-'વિપચત્ય' શબ્દ દ્વારા સિદ્ધ કરી છે.

(૧૧) વેશ્યાસૌ મદનજ્વાલા રુપેન્ધનવિવર્ધિતા ।

કામિભિર્યત્ર હૂયન્તે યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥૫૩॥

અન્વય :

અસૌ વેશ્યા રુપે ઇન્ધન વિવર્ધિતા મદનજ્વાલા યત્ર કામિભિ યૌવનાનિ ચ ધનાનિ હૂયન્તે ॥

શબ્દાર્થ :

અસૌ-આ, વેશ્યારુપે-વેશ્યારૂપી, ઇન્ધન-ઈંધણ, વિવર્ધિતા-વધેલી, મદન-કામ, જ્વાલા-જવાળા, યત્ર-જેમાં, કામિભિ-કામી લોકો, યૌવનાનિ-યુવાનીને, ચ-અને, ધનાનિ-ધનને, હૂયન્તે-હોમે છે.

ભાષાંતર :

આ વેશ્યારૂપી ઈંધણથી વધેલી કામની જવાળા છે. તેમાં કામી લોકો પોતાના યૌવન અને ધનને હોમે છે.

વિમર્શ :

વેશ્યા સાથેનાં સમ્બન્ધો શું આપે છે ? તેમાં કામરૂપી જવાલા વધતી જ જાય છે. માણસની યુવાની અને ખૂબ મહેનતથી મળેલું ધન આ સ્વચ્છંદતાના કારણે નાશ પામે છે. જે માર્ગ ભૂલેલાઓ વેશ્યા વડે કામવાસના શાંત કરવા મથે છે તે સફળ થતાં નથી, કારણ કે વેશ્યાનું રૂપ તો ઈંધણ છે જેમાં કામની જવાલાઓ વધે જ છે ને સઘળું હોમાઈ જઈ, બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.

૨.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૧. શૃંગારશતક કયા પુરૂષાર્થોને આવરી લે છે ?

૨. શૃંગારશતકમાં કયા દેવનો મુખ્ય રીતે ઉલ્લેખ થયો છે ?

૩. શૃંગારશતકના પ્રથમ શ્લોકમાં કવિ કયા દેવતાને અને શા માટે નમસ્કાર કરે છે ?

૪. કામદેવે કયા ત્રણ દેવોને નોકરો બનાવી દીધાં છે ?

૫. સ્ત્રીઓના કયા-કયા ભાવોને બંધનરૂપ માનવામાં આવે છે ?

૬. કયા કયા ભાવો સ્ત્રીઓના આભૂષણ અને હથિયાર છે ?

૭. સ્ત્રીઓને 'અબલા' નહિં પણ 'સબલા' કહેવા માટે કવિ કયા કારણો રજૂ કરે છે ?

૮. સંસારમાં મનુષ્ય માટે કઈ બે સ્થિતિ આવકારવા દાયક છે ?

૯. પ્રિયતમાને 'દયિતા' કેમ કહી શકાય ?

૧૦. કવિ ભર્તૃહરિ 'સગ્ને' એવા સંબોધનથી શી શીખામણ આપે છે ?

૧૧. કામદેવને માછીમારની ઉપમા આપી કવિ શું સમજાવે છે ?

૧૨. કામી લોકોની કામનાઓ પાછળ કઈ કઈ વસ્તુઓ હોમાઈ જાય છે ?

★ સંધિ છોડો :

(૧) એતન્ભૂષણમ્

(૨) ચોન્માદકારિણી

(૩) સ્પૃશન્ત્યાસ્તારૂણ્યમ્

(૪) શક્રાદયોઽપિ

(૫) માત્સર્યમુત્સાર્યમ્

(૬) ભવામ્બુરાશૌ

(૭) મત્સાન્વિકૃષ્યમ્

(૮) કામિભિર્યત્ર

(૯) વેશ્યાઽસૌ

★ પદોને જોડો :

(૧) વાચામ્+અગોચર+ચસ્ત્રિ+વિચિત્રતાય

(૨) પરાઙ્મુચ્ચૈ+અર્ધકટાક્ષ+વીક્ષણે

(૩) ભૂચાતુર્યાત્+કુઞ્ચિત+અક્ષાઃ

(૪) સ્ત્રીણામ્+એતદ+ભૂષણમ્

(૫) ગતાનામ્+આરમ્ભઃ

(૬) વંશઃ+કાણ્ડત્+છવીનામ્

(૭) ચ+ઉન્માદઃ+કારિણિ

(૮) મત્સ્યાન્+અવકૃષ્ય

(૯) વચૌભિઃ+ઙ્ઘૃષ્યાઃ+કલહેન

(૧૦) લજ્જિતઃ+અન્તાઃ+ચ

★ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

૧. ભગવતે મકરધ્વજાય નમઃ । સમજાવો.

૨. સમસ્તભાવૈઃ યત્નુ બન્ધનં સ્ત્રિયઃ । સ્પષ્ટ કરો.

૩. સેવ્યા નિતમ્બા કિમુ ભૂધરાણામ્ – સમજાવો .

૪. કવિ ભર્તૃહરિએ સ્ત્રી પ્રત્યેના મોહને કઈ રીતે ચકાસ્યું છે ?

૫. શુંગારશતકનો સંદેશ

વૈરાગ્યશતકના નિયત શ્લોકો અને પ્રશ્નો

રૂપરેખા

૩.૦ ઉદ્દેશ

૩.૧ પ્રસ્તાવના

૩.૨ વૈરાગ્યશતકમ્ (નિયતાંશ)

૩.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૩.૦ ઉદ્દેશ :

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓ –

- વૈરાગ્યશતકના શ્લોકોને અન્વય અને અર્થ સહિત સમજશે.
- સંસારમાં શા માટે રહેવું, પરમસ્થાન ખરેખર કયું, તે જાણી શકશે.
- જીવનની ઉત્તર અવસ્થાને સમજી શકશે.

૩.૧ પ્રસ્તાવના :

આ પહેલાનાં એકમ-૨ માં શૃંગારશતક અંતર્ગત મહત્વના શ્લોકોનો અભ્યાસ કર્યો. હવે આ એકમમાં કવિ ભર્તૃહરિના 'વૈરાગ્યશતક'ના મહત્વના શ્લોકોનો અભ્યાસ કરીશું. 'વિતરતિ રાગઃ ઇતિ વૈરાગ્યઃ' એ રીતે જ્યાં કામના રાગ, શૃંગાર વગેરેની નિરર્થકતા પ્રતીત થાય, તટસ્થતાનો ભાવ ઊભો થાય એટલે નીર-ક્ષીર વિવેક કેળવાય પછીનું ચિંતન કેવું હોય તે જાણી શકાય.

૩.૨ વૈરાગ્યશતકમ્ (નિયતાંશ) :

(૧)

ચૂડોત્તં સિતચન્દ્રચારુકલિકાચચ્ચિઠ્ઠિઠ્ઠાભાસ્વરો
લીલાદગ્ધવિલોલકામશલભઃ શ્રેયોદશાગ્રે સ્ફુરન્ ।
અન્તઃ સ્ફૂર્જદપારમોહતિમિરપ્રાગ્ભારમુચ્ચાટયં-
શ્વેતઃ સન્નિ યોગિનાં વિજયતે જ્ઞાનપ્રદીપો હરઃ ॥૧॥

અન્વય :

ચૂડા ઉત્તસિત ચારુ ચન્દ્રકલિકા ચચ્ચત્ શિશ્વાઃ ભાસ્વરઃ લીલાદગ્ધ વિલોલ કામ શલભઃ
શ્રેયઃ દશાઃ અગ્રેઃ સ્ફુરન્ અન્તઃ સ્ફૂર્જત્ અપાર મોહ તિમિરઃ પ્રાગ્ભારં ઉચ્ચાટયન્ જ્ઞાનપ્રદીપઃ

હર: યોગિનાં ચેત: સદ્ગનિ વિજયતે ।

શબ્દાર્થ :

ચૂડા-જટા, ઉત્તસિત-અલંકારની જેમ રાખ્યો છે, ચારુ-સુંદર, કલિકા-કલા, શિખા-કલગી, ભાસ્વર-પ્રકાશિત, કામશલભ-કામદેવરૂપી તીડને, લીલા-સહજ રીતે રમત માત્રમાં, દગ્ધ-બાળી નાંખ્યા, શ્રેયોદશાગ્રે-કલ્યાણરૂપી વાટની, સ્ફુરન-પ્રકાશતા, પ્રાગ્ભાર-અતિશય, ઉચ્ચાટ્યન્-દૂર કરી દેતો, ચેત:-મનરૂપી, સદ્ગનિ-મહેલમાં, વિજયતે-વિજય પામે છે.

ભાષાંતર :

જટામાં શોભતી સુંદર ચંદ્રકલાની કલગીથી દેદીપ્યમાન, જેણે ચંચલ કામદેવરૂપી તીડને સહજ રીતે બાળી નાખ્યો છે તેવા, કલ્યાણ માટે આગળ પ્રકાશતા, અંતરમાં ઊભરાતા અપાર મોહના ભારે અંધકારને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખનાર, જ્ઞાનના દીપક એવા ભગવાન શંકર, યોગીઓના મનરૂપી મંદિરમાં વિજય પામે છે.

વિમર્શ :

વૈરાગ્યશતકના પ્રથમ શ્લોકમાં કવિ ભર્તૃહરિએ યોગીઓના મનરૂપી મંદિરમાં પ્રકાશતા શિવસ્વરૂપ જ્ઞાનદીપકનું વિજયગાન કર્યું છે. તૃષ્ણા, તરસ, ઘેલછા, મોહ એ જ બધાં અનર્થો કે આપત્તિઓનું મૂળ છે. તૃષ્ણાનો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી રાગ જતો નથી અને વિરાગ પ્રગટતો નથી. જેમ ઈંડામાંથી મરઘી અને મરઘીમાંથી ઈંડુ જન્મે છે તેમ તૃષ્ણામાંથી મોહ અને મોહમાંથી તૃષ્ણા જન્મે છે. આ ભયાનક વિષયક છે, તેને કોઈ વિરલો જ ભેદી શકે અને જે ભેદી શકે તેને જ સાચો જ્ઞાનપ્રકાશ મળે.

(૨)

खलोल्लापः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥४॥

અન્વય :

खल उल्लापः तद् आराधना परैः कथम अपि सोढाः अन्तः बाष्पं निगृह्य शून्येन मनसा हसितम् अपि वित्तः स्तम्भः प्रतिहत धियाम् अञ्जलि अपि कृतः मोघ आशे आशे त्वम् अतः अपरम् किं नृत्यसि ?

શબ્દાર્થ :

खलः+उल्लापः-દુર્જનોનો બબડાટ, सोढाः-સહન કર્યા, निगृह्य-છૂપાવીને, अन्तर्बाष्पम्-અંતરના આંસુ, शून्येन मनसाશून्य मनशी, हसितमपि-હસી રહ્યાં, चित्तस्तम्भप्रतिहतधियाम्-ધનની જડતાથી જેની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે તેવા ધનવાનોના, अञ्जलिः कृतः-અંજલિ કરી છે, હાથ જોડ્યાં છે, मोघाशे-હે નિષ્ફળ આશાવાળી !

ભાષાંતર :

દુષ્ટોની સેવા કરતાં કરતાં, તેઓનાં કડવા વેણ મહામહેનતે સહન કર્યાં. આંસુને અંતરમાં સંઘરીને, શૂન્ય મનથી હસતા રહ્યા, મનની લાગણી રોકીને, બુદ્ધિ વિનાના

મનુષ્યોને હાથ પણ જોડ્યા. તો પછી નિષ્ફળ આશા વાળી હે આશા ! તું શા માટે મને હવે નચાવે છે ?

વિમર્શ :

મનુષ્ય ભૌતિક સુખો જેવા કે, ગાડી, બંગલા, સોના-ચાંદી, બેંક બેલેન્સ વધારવા અર્થાત્ ધન મેળવવા દુષ્ટ ધનિકોનાં કડવાં વેણ સાંભળે છે. કારણ વગર તેની સેવા કરવા દોડી જાય છે. આ બધુય કરવામાં તેનું મન અંદરખાને માનતું નથી. બહારથી હસતું મોઢું રાખીને પણ વેઠો કર્યો જાય છે. ધનના નશામાં છકી ગયેલાં, બુદ્ધિ અને સંસ્કારહીન શ્રીમંતો આગળ કાકલુદી કર્યા કરે છે. તે જેવા નાચ નચાવે છે તેવા કરે છે. આ માટે જ કવિએ આશાની આગળ ‘મોઘ’ વિશેષણ મૂકીને તેને મોઘાશા કહી છે તે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. મોઘનો અર્થ છે નિરર્થક, નિષ્ફળ જે કોઈ પણ પ્રકારનું ફળ નથી આપતી.

(૩)

અમીષાં પ્રાણાનાં તુલિત્ત્વિસિનીપત્રપયસાં
કૃતે કિં નાસ્માભિર્વિગલિતવિવેકૈર્વ્યવસિતમ્ ।
યદાઢ્યાનામગ્રે દ્રવિણમદનિઃ શઙ્ક મનસાં
કૃતં માનત્રીઢૈર્નિજગુણકથાપાતકમપિ ॥૫॥

અન્વય :

તુલિત-વિસિનીપત્ર-પયસામ્ અમીષાં પ્રાણાનાં કૃતે વિગલિત-વિવેકૈઃ અસ્માભિઃ કૃતે કિં ન વ્યવસિતમ્ । યત્ દ્રવિણઃ મદઃ નિઃશઙ્ક મનસામ્ આઢ્યાનામ્ અગ્રે વીતત્રીઢૈઃ નિજગુણ કથા-યાતકમ્ અપિ કૃતમ્ ॥

શબ્દાર્થ :

તુલિત-વિસિનીપત્રપયસામ્-કમળના પાંદડા ઉપર પડેલા પાણી જેવા, વિગલિત-વિવેકૈઃ-વિવેક ત્યજીને, વ્યવસિતમ્-વર્તન કર્યું છે, દ્રવિણમદ્-પૈસાનો મદ, નિઃ સંજ્ઞ-સમજણ વિનાના, મનસામ્-મનવાળા, આઢ્યાનામ્-ધનાઢ્યોની, અગ્રે-આગળ, માનત્રીઢૈ-માન અને મર્યાદાવાળા, નિજગુણકથાયાતકમ્-પોતાના ગુણો કહેવાનું પાપ, કૃતં-હોવા છતાં.

ભાષાંતર :

કમળના પાંદડા ઉપર પડેલાં જળબિંદુ જેવા આ પ્રાણોને માટે, વિવેકનો ત્યાગ કરીને પણ અમે શું શું નથી કર્યું ? ધનના અભિમાનથી સમજણ વિનાના મનવાળા ધનવાળાઓની આગળ અમે માન-મર્યાદાવાળા છીએ, છતાં પોતાના ગુણોની વાત કહેવાનું પાપ કર્યું.

વિમર્શ :

જીવન ક્ષણભંગુર છે. દરરોજ જીવનમાંથી એક-એક દિવસ ઓછો થાય છે. કમળના પાંદડા ઉપર પાણીના ટીપાની જેમ અસ્થિર એવું જીવન પસાર થઈ જાય છે. આવા તુચ્છ જીવન માટે મનુષ્યો શું શું નથી કરતાં! જેમકે વારંવાર વિવેકનો ત્યાગ કરવો પડે છે, ધન માટે આંધળા બની દોટ મૂકવી પડે છે, પોતાના ગુણોનો ઢોલ પીટવો પડે છે, લાચારીથી માફી માંગવી પડે છે અને આપવી પણ પડે છે, ટાઢ-તાપ વેઠવા પડે છે. પરંતુ જીવન જે માટે મળ્યું છે, તેનો જ વિચાર માણસ કરતો નથી. ખરેખર શિવપદનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, પરંતુ જગત મોહની મદિરાનું પાન કરીને પાગલ બની ગયું છે.

(૪)

બ્રહ્મજ્ઞાનવિવેકનિર્મલધિયઃ કુર્વન્ત્યહો દુષ્કરં
યન્મુચ્ચન્ત્યુપભોગભાજ્ઞયપિ ધનાન્યેકાન્તતો નિઃસ્પૃહાઃ।
સંપ્રાપ્તાન્ન પુરા ન સંપ્રતિ ન ચ પ્રાપ્તૌ વૃદ્ધપ્રત્યયા-
ન્વાજ્ઞામાત્રપરિગ્રહાનપિ પરં ત્યક્તું ન શક્ત્વ વયમ્ ॥૧૩॥

અન્વય :

બ્રહ્મ-જ્ઞાન-વિવેક-નિર્મલ-ધિય અહો દુષ્કરં કુર્વન્ત્ય યત્ એકાન્તતઃ નિઃસ્પૃહાઃ ઉપભોગ ભાજ્ઞ ધનાનિ અપિ મુજ્જતિ । વયં પુરા ન સંપ્રાપ્તવાન્ ન સંપ્રતિ પુરાપૂતૌ ચ ન વૃદ્ધ પ્રત્યાયાન્ વાજ્ઞ-માત્ર-પરિગ્રહાન્ અપિ ત્યક્તું પરં ન શક્ત્વઃ ॥

શબ્દાર્થ :

ઉપાભોગભાજ્ઞિ અપિ-ઉપભોગ કરવા યોગ્ય છતાં, એકાન્તતઃ-અત્યંત, વાજ્ઞામાત્ર પરિગ્રહાન્-માત્ર મનમાં કલ્પેલા, બ્રહ્મજ્ઞાનવિવેક-બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવેકથી, નિર્મલ-નિર્મળ, ધિયઃ-બુદ્ધિવાળા, યન્ મુજ્જન્ત્યુ-જેઓ છોડી દે છે, સંપ્રાપ્તાન્ન-અમે મેળવ્યું નથી, પુરા-પહેલાં, વાજ્ઞા માત્ર-માત્ર કલ્પેલા.

ભાષાંતર :

બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવેકથી નિર્મળ બુદ્ધિવાળા સઙ્કનો અહો ! કેવું દુષ્કર કામ કરે છે, કે તેઓ ઉપભોગ કરી શકાય તેવા ધનને નિઃસ્પૃહ બનીને સાવ ત્યજી દે છે. જ્યારે જેને અમે પહેલાં મેળવ્યું નથી, હવે મળવાનું નથી અને જે મળવાનો અમને વિશ્વાસ નથી, એવા માત્ર કલ્પેલા ધનવૈભવને પણ છોડવા અમે સમર્થ નથી.

વિમર્શ :

માનવજાતને બે પ્રકારના ધન મળ્યાં છે: આંતરિક અને બાહ્ય. સત્ય, શીલ, સદાચાર, વિવેક, નિષ્ઠા, સદ્વૃત્તિ અને બહારના ધન તરીકે સોનું-ચાંદી વગેરે. બીજા પ્રકારનું ધન મળે કે ન પણ મળે, ટકે અને ન પણ ટકે અને જો તે કદાચ ટકી પણ જાય તો મૃત્યુ તો થવાનું જ છે. સંસારમાં વિષય દ્વારા કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મદ-મસ્તર (અભિમાન) થી કરવામાં આવતું કોઈપણ કામ કલ્યાણ કરનારું નથી. તો પછી વિવેકબુદ્ધિથી શા માટે અંદરના ગુણોને લઈને પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે કાર્ય ન કરવું ? એમ આ સન્યાસી કવિનું ચિંતન છે.

(૫)

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो
नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।
दुर्वारस्मरबाणपन्नगविषव्याबिद्धमुग्धो जनः
शेषः कामविडम्बितान्न विषयान्भोक्तुं न भोक्तुं क्षमः ॥१७॥

અન્વય :

પ્રિયતમા અર્ધદેહહારી હરો રાગિષુ એકો રાજતે, નીરાગેષુ જનો લલના સંગ્ગો વિમુક્ત યસ્માત પર ન । શેષઃ જનઃ દુર્વાર સ્મરબાણ પન્નગ વિષ વ્યાવિદ્ધ મુગ્ધો, કામ વિડમ્બતાન્ વિષયાન્ ન ભોક્તુ ન ભોક્તુ ક્ષમઃ ॥

શબ્દાર્થ :

રાગિષુ-રાગીઓમાં, દેહાર્ધ=દેહ+અર્ધ-અડધા દેહને, હરો-શંકરના, પ્રિયતમા-પ્રેમીઓમાં,

રાજતે-શોભે છે, નીરાગેષુ જનો-વિરાગી માણસોમાં પણ, દુર્વાર-ન રોકી શકાય તેવા, સ્મરબાળ-કામદેવના બાણ, પન્નગ-સર્પો, વિષવ્યાવિદ્ધમુગ્ધ-ઝેરથી વ્યાપ્ત થવાના કારણે મૂઢ બનેલા, વિષયાન્-વિષયોને, કામવિડમ્બિતાન્-કામની વિડમ્બનાવાળા.

ભાષાંતર :

પ્રિયતમાના અર્ધા દેહને સાથે રાખનાર શંકર જેવા દેવ, પ્રેમીઓમાં એકલા શોભે છે. તેમજ વૈરાગી લોકોમાં પણ લલનાઓના સંગથી મુક્ત કોઈ બીજો નથી, બાકીના લોકો તો ન રોકી શકાય તેવા કામબાણરૂપી કાળાનાગના વિષથી મૂર્ચ્છિત થઈને, કામની વિડમ્બનાવાળા વિષયોને ન તો ભોગવી શકવા કે ન તો છોડી શકવા સમર્થ છે.

વિમર્શ :

રાગ અને વૈરાગ્ય, ભોગ અને યોગ, કામ અને મોક્ષ, રતિ અને વિરતિને સાથે રાખનાર જો કોઈ દેવ હોય તો તે શંકર છે. સાચો પ્રેમી પણ શંકર છે કેમ કે પાર્વતી સાથે તેનું અર્ધનારીનટૈશ્વર સ્વરૂપ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. આ સિવાય જે માનવીઓ છે તે વૈરાગ્યની જગ્યાએ રાગ, યોગની જગ્યાએ ભોગ, વિરતિની જગ્યાએ રતિ ઈચ્છે છે અને ચિંતનહીન જીવન જીવે છે. પરિણામે તે નથી વિષયોને છોડી શકતા, ભોગવી પણ શકતા નથી.

(૬)

તુઙ્ગં વેશ્મ સુતાઃ સતામભિમતાઃ સંખ્યાતિગા સંપદઃ
કલ્યાણી દયિતા વયશ્ચ નવમિત્યજ્ઞાનમૂઢો જનઃ ।
મત્વા વિશ્વમનશ્ચરં નિવિશતે સંસારકારાગૃહે
સંદશ્ય ક્ષણભદ્ગુરં તદગ્નિલં ધન્યસ્તુ સંન્યસ્યતિ ॥૨૦॥

અન્વય :

તુઙ્ગં (ઉત્તુગં) વેશ્મ, સતામ અભિમતા સુતાઃ અતિગાઃ સંખ્યા સંપદઃ, કલ્યાણી દયિતા, નવમિત્ય વયઃ ચ અજ્ઞાન મૂઢો જનઃ ।

(ઇદં) વિશ્વમ્ અનશ્ચરં મત્વા સંસાર કારાગૃહે નિવિશતે તદ ક્ષણભદ્ગુરં સંદશ્ય અગ્નિલં સંન્યસ્યતિ તુ ધન્ય ॥

શબ્દાર્થ :

તુઙ્ગમ્-ભવ્ય, વેશ્મ-મહેલ, સતામ્-સજ્જનોમાં, અભિમતા-માનીતા, સુતાઃ-સુપુત્રો, સંખ્યાતિગાઃ સંપદઃ-અતિશય સંપત્તિ, દયિતા-પુત્રવધૂ, અજ્ઞાન મૂઢો-અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલો, જનઃ-માણસ, અનશ્ચરં-અવિનાશી, મત્વાં-સમજીને, સંસારકારાગૃહે-સંસારરૂપી કારાગૃહમાં, નિવિશતે-પડ્યો રહે છે.

ભાષાંતર :

ભવ્ય આવાસ, સજ્જનોમાં માનીતા હોય તેવા પુત્રો, અતિશય સંપત્તિ, કલ્યાણી કુળવધૂ, યુવાન, ઉંમર વગેરેમાં અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલો માનવી આ વિશ્વને અવિનાશી સમજીને સંસારરૂપી જેલમાં જ પડ્યો રહે છે. પરંતુ તેને ક્ષણભંગુર સમજીને જે સંન્યાસ લઈ લે છે, તે ખરેખર ધન્ય છે.

વિમર્શ :

સંસાર અને તેની વસ્તુઓ અજ્ઞાનથી મૂઢ બનેલ માનવને વહાલી લાગે છે. ઊંચા અને આરામદાયક મહાલયો, અઢળક ધનદોલત, ગુણવાન સંતાનો, રૂપાળી

અને કલ્યાણી પ્રિયતમા અને રંગીલી યુવતી- આ બધું મનુષ્યને એવું ગમી જાય છે કે એના કેફી મોહમાં એ ભાન ભૂલી જાય છે. ખરેખર તો આ બંધન તેણે જાતે જ ઊભા કરેલા છે. એ અર્થમાં સંસાર એ એક જેલ છે પરંતુ મૂર્ખ, અજ્ઞાની માણસોને આવી જેલ વહાલી લાગતી હોય છે. જ્યારે યોગી આ ક્ષણભંગુર સત્યને જાણે છે, માટે તે ધન્ય છે.

(૭)

પુણ્યે ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટ્છન્નપાલિ કપાલિં
 ઘ્યાદાય ન્યાયગર્ભદ્વિજહુતહુતભુગ્ધૂમધૂમ્નોપકંટે ।
 દ્વારં દ્વારં પ્રવિષ્ટો વસ્મુદરદરીપૂરણાય ક્ષુધાર્તો
 માની પ્રાણૈઃ સનાથો ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ ॥૨૩॥

અન્વય :

સિતપટ્ ચ્છન્નપાલિં કપાલિં ઘ્યાદા, ન્યાયગર્ભ દ્વિજ હુતહુતભૂક ધૂમ ધૂમ્નોપકંટે મહતિ વને વા પુણ્યે ગ્રામે દ્વારં દ્વારંપ્રવિષ્ટો ક્ષુધાર્તો ઉદર-દરી-પૂરણાય વસ્મુ, (પરં) માની પ્રાણૈઃ સનાથો અનુદિનં (પ્રતિદિનં) કુલ્યેષુ તુલ્ય દીનઃ પુર્ન ન ।

શબ્દાર્થ :

સિતપત્ર-સફેદ વસ્ત્ર, ચ્છન્નપાલિ-ઢંકાયેલી છે, કપાલિ-ભિક્ષાપાત્ર, ન્યાય+ગર્ભ+દ્વિજ-ન્યાયને જાણનારા, બ્રાહ્મણો, હુતહુતભૂક-હોમાયેલો અગ્નિ, ધૂમ-ધૂમાડાથી, ધૂમ્નોપકંટે-સીમાડા મલીન થયા છે એવા, ઉદરદરીપૂરણાય-પેટનો ખાડો પૂરવા માટે.

ભાષાંતર :

સફેદ વસ્ત્રથી પૂરા ઢંકાયેલા ભિક્ષાપાત્રને લઈને, અંતરમાં ન્યાયવાળા બ્રાહ્મણોએ હોમેલા અગ્નિમાંથી નીકળતા ધૂમાડાથી જેના સીમાડા મલીન થયા છે, તેવા મોટા વનમાં અથવા પવિત્ર ગામમાં ઘેર ઘેર જઈને ભૂખ લાગે ત્યારે પેટનો ખાડો પૂરવો સારો. પરંતુ સ્વમાની આત્માવાળા પુરૂષે દરરોજ કુટુંબીઓની વચ્ચે રાંક બનીને રહેવું સારું નહિ.

વિમર્શ :

કવિ ભર્તૃહરિ આ જઠરપિઠરી પેટની પટારીને કદી ન ભરનારી ઢૂણૂરા કહે છે. તે માટે કેટ-કેટલી અવહેલના સહન કરવી પડે છે ! વળી આ પટારીનાં અપલક્ષણ તો જુઓ. ગમે તેવા કુળવાન માનવના માનને મૂકાવવામાં કાબેલ છે, આ રૂપાળી ચંદ્રિકા, ગુણોના વિકસેલા કમલવનને મૂરઝાવી નાખે છે. મર્યાદાની વધેલી વેલીનો લતામંડપ કાપી નાખવા તે કુહાડી જેવું કામ કરે છે, પણ કુટુંબની વચ્ચે દીન (ગરીબ) બનીને અપમાનિત દશામાં જીવવું તેના કરતાં ભિક્ષા માંગવી સારી. કવિ અહીં માનવ માટે ભૂખ કરતા પણ સ્વમાન અગત્યનું છે તે વાત ઉપર ભાર મૂકે છે.

(૮)

કિં કન્દાઃ કન્દરેભ્યઃ પ્રલયમુપગતા નિર્ઝરા વા ગિરિશ્યઃ
 પ્રધ્વસ્તા વા તરુશ્યઃ સસ્સફલભૂતો વલ્કલિન્યશ્ચ શાસ્ત્રાઃ ।
 વીક્ષ્યન્તે યન્મુશ્ચાનિ પ્રસભમપગતપ્રશ્રયાણાં ચ્ચલાનાં
 દુઃશ્રાપ્સસ્વલ્પવિત્તસ્મયપવનવશાનર્તિતભૂલતાનિ ॥૨૫॥

અન્વય :

કિં કન્દરેભ્ય કન્દા: પ્રલયં વા (કિં) ગિરિભ્ય નિર્ઝરા ઉપગતા સરલ-ફલ-ભૃતો પ્રધ્વસ્તા વા વલ્કલિ અન્યશ્ચ શાસ્ત્રા પ્રધ્વસ્તા યત્ (મનુષ્યાણામ્)ચ્ચલાનાં પ્રસભ-ઉપગત-પ્રશ્રયાણાં દુ:સ્વાપ્ન સ્વલ્પવિત્ત સ્મયપવન-વશા-નર્તિત-ભૂલતાનિ મુગ્ધાનિ વીક્ષ્યન્તે ॥

શબ્દાર્થ :

કન્દા:-કંદમૂળ, કન્દરેભ્ય:-ગુફાઓમાંથી, નિર્ઝરા-વહેતાં ઝરણા, પ્રસભમ-અત્યન્ત, અપગતપ્રશ્રયાણાં-જેનો વિવેક ચાલ્યો ગયો છે તેવા, ચ્ચલાનાં-દુષ્ટોના, દુ:સ્વાપ્ન-મહામહેનતે મેળવેલા, સ્વલ્પ-થોડું, વિત્ત-ધન, સ્મય-અભિમાન, પવન-પવન, હવા, વશઆનર્તિતભૂલતાનિ-તેને લીધે જેનાં નેણ નાચી રહ્યાં છે તેવા, મુગ્ધાનિ-મુખો, ચહેરાઓ.

ભાષાંતર :

શું પર્વતની ગુફાઓમાં કંદમૂળ ખૂટી ગયાં છે ? અથવા શું તેમાંથી વહેતા ઝરણાંનાં નીર સુકાઈ ગયાં છે ? અથવા શું સરસ ફળ આપનાર વૃક્ષો ભાંગી ગયા છે કે વલ્કલ આપનારી ડાળીઓ તૂટી પડી છે ? કે મનુષ્યોને દુષ્ટ લોકોના આશ્રયે જવું પડે છે અને મુશ્કેલીથી મળેલ થોડી મૂડીના અભિમાનથી ખેંચાયેલ નેણવાળાં તેઓના મુખને નીરખવાં પડે છે ?

વિમર્શ :

મનુષ્યને બે સમયનું ભોજન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવા અસંખ્ય ખાવા-પીવાનો પ્રબંધ-કાળજી ભગવાને દરેક માટે લીધી. 'કીડીને કણ અને હાથીને મણ' મળી જ રહે છે. રહેવા માટે હિમાલય અને અન્ય પર્વતો, પીવા માટે પર્વતમાંથી વહેતાં નિર્મલ ઝરણા સર્જ્યા છે. વિવિધ જાતના ફળ-ફૂલો બનાવ્યા છે. પહેરવા માટે વૃક્ષોની છાલો સહજ સુલભ છે. તો પછી સંવેદના વગરના જડ શ્રીમંતો આગળ શા માટે લાચારી કરવી ? ધનના લોભના કારણે જ શા માટે અપમાનના ઘૂંટડા પીવા ? આથી જ એક કવિ લખે છે -

ઈશ્વર આટલામાં જ છે, એ વાત મેં એ રીતે જાણી,
સદીઓથી મફત મળે છે; પ્રકાશ, પવન અને પાણી.

આ શ્લોકમાં પણ કવિ સ્વામાનનું મહત્વ પ્રગટ કરે છે, પરંતુ રાગબદ્ધ માનવ આ વાત ક્યાં સમજી શકે છે ?

(૯)

ये संतोषनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेसां न तृष्णा हता ।
इत्थं कस्य कृते: कृत: स विधिना कीदृक्पदं संपदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥२९॥

અન્વય :

ये जना: निरन्तर संतोष प्रमुदिता तेषां न भिन्ना मुद: अन्ये धनलुब्ध-संकुलधिय: तेषां तृष्णां हता न । रुत्थं स विधिना संपदापदं किदृक् कृते कृत: ? स्व-आत्मने एव समाप्त: (तस्मात्) मेरु न मे रोचते ।

શબ્દાર્થ :

न भिन्ना मुद:-આનંદ ઓછો નથી થયો, ધન+લુબ્ધ+સંકુલ+ધિયા-ધનના લોભથી સંકુચિત

બુદ્ધિવાળા, ઇત્યમ-આમ, સંપદા પદ-સંપત્તિઓનું સ્થાન એવો, સ:-તે (મેરૂપર્વત), વિધિના-વિધાતાએ, કસ્ય કૃતે કૃત:- કોને માટે બનાવ્યો છે, સ્વ+આત્મને+ઘ્વ+સમાપ્ત-મારા અંતરમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયો છે., હેમ+મહિમા-સોનાનો મહિમા.

ભાષાંતર :

જે લોકો નિરંતર સંતોષથી પ્રસન્ન રહેતા હોય છે, તેઓનો હર્ષ કદી તૂટતો નથી. પરંતુ જે બીજા લોકો ધનલોભી અને સંકુચિત બુદ્ધિના હોય છે, તેઓની તૃષ્ણા જતી નથી. તો પછી વિધિએ (વિધાતાએ) આ સંપત્તિઓનું સ્થાન કોને માટે શું કામ કર્યું હશે ? સોનાનો મહિમા મારા અંતરમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયો છે, તેથી મેરૂ પર્વત પણ મને ગમતો નથી.

વિમર્શ :

મનુષ્ય માટે ‘સંતોષ’ ધારણ કરવા જેવું ઘરેણું છે એટલે તો કહેવત છે કે, ‘સંતોષી નર સદા સુખી’. જ્યાં અસંતોષ છે ત્યાં દુઃખ જ છે. આનંદ એ સંપૂર્ણપણે મનુષ્યની અંદરથી ઊભી થતી વસ્તુ છે. કોઈ બહારનો પદાર્થ સોના, ચાંદી વગેરે આનંદ આપી શકે તે વાત જ અપ્રસ્તુત અને ભ્રામક છે. કેમકે, એ વસ્તુ જશે કે તરત જ આનંદ જતો રહેશે. ‘આઠે પહોરનો આનંદ’ એ વસ્તુ વગરનો આનંદ છે. ધનલોભી, સંકુચિત બુદ્ધિના માણસો બીજા પ્રકારના આનંદને મુખ્ય ગણે છે. તેને સતત ગુમાવવાનો ભય રહ્યા કરે છે. પરિણામે નથી ખાતા કે નથી ખવડાવતા. કહેવાય છે કે મેરૂ પર્વત આખેઆખો સોનાનો છે; પણ તેથી શું ? જેને મન સોનાનું મૂલ્ય જ ન હોય તેને મેરૂ નું શું મહત્વ ?

(૧૦)

આધિવ્યાધિશતૈર્જનસ્ય વિવિધૈરારોગ્યમુન્મૂલ્યતે
લક્ષ્મીર્યત્ર પતન્તિ તત્ર વિવૃત્તદ્વારા ઇવ વ્યાપદઃ ।
જાતંજાતમવશ્યમાશુ વિવશં મૃત્યુઃ કરોત્યાત્મસા-
ત્તિક્તિ તેન નિરુદ્ધશેન વિધિના યન્નિર્મિતં સુસ્થિરમ્ ॥૩૩॥

અન્વય :

ર્જનસ્ય વિવિધૈઃ શતૈઃ આધિ-વ્યાધિ આરોગ્યં ઝન્મૂલ્યતે, યત્ર લક્ષ્મી તત્ર વિવૃત્તદ્વારા ઇવ વ્યાપદઃ પતન્તિ । (મનુષ્યાઃ) જાતં જાતં અવશ્યં આશુ મૃત્યુ આત્મસાત્તમ્ કરોતિ । તત્ કિં તેન નિરુદ્ધશેન વિધિના યત્ નિર્મિતં સુસ્થિરમ્ ॥

શબ્દાર્થ :

શતૈઃ-સેંકડો, જર્જનસ્ય-મનુષ્યને, વિવિધૈઃ-અનેક પ્રકારની, આરોગ્યમ્+ઝન્મૂલ્યતે-આરોગ્ય દૂર થઈ રહ્યું છે, યત્ર લક્ષ્મી-જ્યાં લક્ષ્મી, પતન્તિ-પડે છે અર્થાત્ હોય છે, તત્ર-ત્યાં, વિવૃત્ત+દ્વારઃ+ઇવ-જાણે દરવાજા ખૂલી ગયા હોય, વ્યાપદ (પતન્તિ)-આપત્તિઓ આવી પડે છે, જાતમ્+જાતમ્-જેમ જેમ જન્મે છે, મૃત્યુ-મૃત્યુ/મરણ, આત્મસાત્-આત્મસાત્ (પોતાનો), કરોતિ-કરે છે, વિધિના-વિધાતાએ, યન્નિર્મિતં+સુસ્થિરમ્-સારી રીતે સ્થિર બનાવ્યું હોય ?

ભાષાંતર :

મનુષ્યને અનેક પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિ વડે આરોગ્ય દૂર થઈ રહ્યું છે. જ્યાં લક્ષ્મી હોય છે ત્યાં જાણે દરવાજા ખુલ્લી ગયા હોય તેમ આપત્તિઓ આવી પડે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ જન્મે છે, તેમ તેમ મૃત્યુ તેને આત્મસાત્ કરે છે. તેથી એવું શું છે, જેને તે નિરંકુશ વિધિએ સારી રીતે સ્થિર બનાવ્યું હોય ?

વિમર્શ :

માણસ જાત માટે ત્રણ આપત્તિઓ આવતી રહે છે (૧) દૈવી આપત્તિ=જેમકે ભૂકંપ, અતિવૃષ્ટિ, દુષ્કાળ (૨) આધિ કે ઉપાધિ=ચોર, લૂંટારા, સરકારીતંત્રની કનડગત, સગાં-વહાંલા વગેરે (૩) વ્યાધિ=જુદા જુદા રોગો. આ ત્રણ દરવાજાથી કોઈને કોઈ દુઃખ આવી જ પડે છે. દિવસ ઊગે ને આપણે મૃત્યુ પાસે એક-એક દિવસ નજીક જતાં હોઈએ છીએ.

સચરાચર જગતમાં દરેક વસ્તુ નાશવંત છે. વૃક્ષો, પર્વતો, નદીઓને પણ ઘસારો લાગે છે તો માનવીની યુવાની, રૂપ, ધન, બળ, અભિમાન વગેરેની શી વિસાત? નવાઈની વાત તો એ છે કે આ સઘળું માનવીની સામે જ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે. તો પછી જેનો નાશ નથી, જન્મ નથી, મૃત્યુ નથી તેવા બ્રહ્મનું શરણું શું કામ ન લેવું? અચલ એવું માત્ર ભગવાનનું શરણ જ છે, બીજું કંઈ નહીં.

(૧૧)

આયુઃ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-
સ્થર્થાઃ સંકલ્પકલ્પા ઘનસમયતદિદ્વિભ્રમા ભોગપૂગાઃ ।
કણ્ઠાશ્લેષોપગૂઢં તદપિ ચ ન ચિરં યત્પ્રિયાભઃ પ્રણીતં
બ્રહ્મણ્યાસક્ત્ત્વિચિત્તા ભવત ભવભયામ્બોધિપારં તરીતુમ્ ॥૩૬॥

અન્વય :

આયુઃ કલ્લોલઃ લોલં, યૌવનશ્રી કતિપય દિવસ સ્થાયિની, અર્થાઃ સંકલ્પ અકલ્પાઃ, ભોગપૂગાઃ ઘનસમય તદિત્ વિભ્રમાઃ પ્રિયાભિઃ કણ્ઠઃ ગૂઢં આશ્લેષો પ્રણીતં તદ અપિ ચિરં ન, (તસ્માત્) ભવ-ભયા-અમ્બોધિપારં તરીતુમ્ બ્રહ્મણ્ય આસક્ત્ત્વિચિત્તાઃ ॥

શબ્દાર્થ :

આયુઃ-આયુષ્ય, ઉંમર, કલ્લોલ+લોલં-પાણીના તરંગ જેવી ચંચળ, યૌવનશ્રી-યૌવનની શોભા, કતિપય-થોડા, દિવસ-દિવસ, સ્થાયિની-રહેનારી છે, અર્થા-પદાર્થો જેવા કે ધન, ધાન્ય, મકાન, મિલકત, વૈભવની વસ્તુઓ, સંકલ્પકલ્પા-સંકલ્પની જેવા (અસ્થિર) જેમ સંકલ્પ મનમાં જ ઊભા થાય છે ને મનમાં જ શમે છે તેમ, ભોગપૂગાઃ-ભોગના સમૂહો, ઘનસમય-વર્ષાકાળ, તદિત્ વિભ્રમાઃ-વીજળીના ચમકાર જેવા, પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં-પ્રિયતમાઓએ આપેલું, કણ્ઠાશ્લેષોપગૂઢં-કંઠમાંનું ગાઢ આલિંગન, ન ચિરં-લાંબુ નહીં, ભવ-સંસાર, અમ્બોધિપારં-સંસારરૂપી સાગરને પાર, તરીતુમ્-તરવા માટે, બ્રહ્મણ્યા-બ્રહ્મમાં, આસક્ત્ત્વિચિત્તા-મન લગાડો.

ભાષાંતર :

આયુષ્ય તો જળના તરંગ જેવું ચંચળ છે. યૌવનની શોભા તો થોડા દિવસો જ રહેનારી છે. ધનવૈભવ, સંકલ્પના જેવો (અસ્થિર) છે. ભોગવિલાસ, વર્ષા સમયે થતી વીજળીના જેવા છે. પ્રિયતમાઓએ કંઠમાં જે ગાઢ આલિંગન આપ્યું છે, તે પણ લાંબો વખત ટકતું નથી. તેથી આ સંસારરૂપી સાગરને પાર જવા માટે, બ્રહ્મમાં મન લગાડો.

વિમર્શ :

કાળ અર્થાત્ સમયની ગતિ અકળ છે. રોજ ઊગતો અને આથમતો સૂરજ જીવનને કાપ્યા કરે છે. કામકાજના બોજમાં અને ધનને રળવામાં ખુદ ક્યાં રોળાઈ જઈએ છીએ, તેની પણ ખબર પડતી નથી. દેખાવડા ચહેરા પર ક્યારે કરચલીયો પડે છે, તેની ખબર પણ પડતી નથી. જીવનનો સરવાળો કરીએ ત્યારે ખબર પડે કે

કુલ વર્ષોમાં સુખનો ભાગ તો ખૂબ થોડો હતો. ચોમાસામાં વીજળીના ચમકારા જેટલો જ ! પ્રિયતમાએ જે આલિંગન સુખ આપેલું તે પણ સમય જતાં સ્મરણરૂપી ત્રાસ આપી જાય છે. ખાન, પાન, આહાર-વિહાર એક સરખા છે તો પણ માણસ કંટાળતો નથી અને વધારેમાં વધારે તેમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે. અંતે સુખ આપનારી વસ્તુઓ જ તેને દુઃખ આપે છે. એટલે જ વિદ્વાન, ડાહ્યા અને શાણા માણસો બ્રહ્મને પામવા, તેનું આરાધન કરવા તેમની સાધન સંપત્તિ અને શક્તિઓને કામે લગાડે છે.

૩.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

● સમાસ થયેલ પદોને છૂટા પાડો.

(૧) લીલાદગ્ધયિવિલોલકામશલભમ્

.....
.....

(૨) વિત્તસ્તમ્ભપ્રતિહતધિયામચ્ચલિરપિ

.....
.....

(૩) તુલિતબિસિનીપત્રપયસામ્

.....
.....

(૪) બ્રહ્મજ્ઞાનવિવેકનિર્મલધિયઃ

.....
.....

(૫) દુર્વાસ્મરબાણપન્નગવિષવ્યાવિદ્મુગ્ધઃ

.....
.....

(૬) સિત્તપટચ્છન્નપાલિમ્

.....
.....

(૭) વરમુદરદરીપૂરણાય

.....
.....

(૮) પ્રસભમપગતપ્રશ્રયાણામ્

.....
.....

(૯) સંતોષનિરન્તરપ્રમુદિતાસ્તેષામ્

.....
.....

(૧૦) આધિવ્યાધિશતૈર્જનસ્ય

.....

● સંધિ જોડો :

(૧) દશાઃ+અગ્રે:

(૨) તદ્+આરાધનઃ

(૩) સ્વલ+ઉલ્લાપઃ

(૪) તત્+આરાધનઃ

(૫) ન+અસ્માભિઃ

(૬) વિવેકૈઃ+વ્યવસિતમ્

(૭) કુર્વન્તિ+અહઃ

(૮) ધિયઃ+તેષામ્

(૯) કરોતિ+આત્મસાત્

(૧૦) યત્+નિર્મિતમ્

● નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ચાર પુરૂષાર્થોમાંથી 'વૈરાગ્યશતકમ્' માં કયો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય છે ?

.....
.....
(૨) 'વૈરાગ્ય' શબ્દને કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

.....
.....
.....
.....
(૩) કવિ ભર્તૃહરિ પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવાન શંકરને કેવી પ્રાર્થના કરે છે ?

.....
.....
.....
.....
(૪) મનુષ્યને 'આશા' કેવી કેવી રીતે નચાવે છે ?

.....
.....
.....
.....
(૫) મનુષ્યના પ્રતિદિન પસાર થતાં જીવનને કવિ કોની સાથે સરખાવે છે ?

.....
.....
.....
.....
(૬) કવિ ભર્તૃહરિ સાચા પ્રેમી તરીકે શંકરને કેમ ઓળખાવે છે ?

.....
.....
.....
.....
(૭) કવિ ભર્તૃહરિ સંસારને કારાગૃહ શા માટે કહે છે ?

.....
.....
(૮) સ્વમાની પુરૂષે શું શું ન કરવું જોઈએ ?
.....
.....
.....
.....
.....

(૯) સંતોષી માણસને કેવા કેવા ફાયદા થાય છે ?
.....
.....
.....
.....
.....

(૧૦) મનુષ્ય જાતિને કેવી-કેવી આપત્તિઓનો સામનો કરવો પડે છે ?
.....
.....
.....
.....
.....

(૧૧) ધનવૈભવની પામરતા કવિ કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે ?
.....
.....
.....
.....
.....

● નીચેના વાક્યો સમજાવો :

(૧) યોગિનાં વિજયતે જ્ઞાનપ્રદીપો હરઃ ।
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

નીતિશતકના નિયત શ્લોકો અને પ્રશ્નો

રૂપરેખા

૪.૦ ઉદ્દેશ

૪.૧ પ્રસ્તાવના

૪.૨ નીતિશતકમ્ (નિયતાંશ)

૪.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૪.૦ ઉદ્દેશ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓ –

- ભર્તૃહરિ વિરચિત નીતિશતકના કેટલાક શ્લોકોને અન્વય અને અર્થ સહિત સમજી શકશે.
- જીવન કેવી રીતે જીવવું, સંસારની ઘટમાળમાં કઈ-કઈ કાળજી રાખવી તેનાથી માહિતગાર થશે.
- નીતિવિષયક વિચારોને જાણી શકશે.

૪.૧ પ્રસ્તાવના

ભર્તૃહરિના શતક સાહિત્યમાં ભારતીય સમાજને અનુકૂળ આવે તેવી રીતે શૃંગાર, વૈરાગ્યની ચર્ચા કરી છે. તે દ્વારા નાશવંત વસ્તુઓ વિષે ધ્યાન ન આપવા અને જે આવશ્યક જ વસ્તુ, પદાર્થ છે તેને જાળવવા મહામહેનત કરવા કહ્યું છે.

સમાજની સરળ વ્યવસ્થા માટે શું જરૂરી છે? ભારતના જીવનને શેની જરૂર છે, કોઈપણ સમયમાં કોઈપણ દેશને શ્રેષ્ઠ માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી સુંદર વિચાર સરણી નીતિશતક માં રજૂ થઈ છે.

૪.૨ નીતિશતકમ્ (નિયતાંશ)

(૧) દિક્કાલાઘનવચ્છિન્નનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે।

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥૧॥

અન્વય :

દિક્કાલાઘનવચ્છિન્નનન્તચિન્માત્ર મૂર્તયે, સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય, શાન્તાય, તેજસે નમઃ ॥

શબ્દાર્થ :

દિવ્+કાલ+અનવદ્ય-દિશાઓ અને કાળથી અવ્યાપન, અનન્ત-અનન્ત, ચિત્ માત્ર મૂર્ત્યે-કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સ્વાનુભૂત્યે-જાત અનુભવ, એકમ્ આનાય-જેનું પ્રમાણ છે, શાન્તાય-શાંતિ આપનારા, તેજસે-પરબ્રહ્મને, નમઃ-પ્રણામ હો.

ભાષાંતર :

જેની મૂર્તિ દિશા અને કાળ વગેરેથી અવ્યાપ છે, એટલા માટે જ અનન્ત અને ચૈતન્યરૂપી છે, એક જ જાત અનુભવ જેનું પ્રમાણ છે, તેવા શાંતિ આપનારા પરબ્રહ્મને પ્રણામ હો.

વિમર્શ :

જેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા દેશકાળના બંધનોથી પર અને સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ નીતિ અથવા નૈતિકતા પણ સર્વવ્યાપી છે. તેનું સંસારમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. નૈતિકતાનું પતન થાય છે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી. આ અંધકારનો નાશ થાય છે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી. આ રીતે મંગલશ્લોકનો 'તેજ' શબ્દ સાર્થક છે. નીતિનું પાલન એ પરમાત્માના પૂજન સમાન છે.

(૨)

પ્રસહ્ય મણિમુદ્ધરેન્મકરવક્ત્રદંષ્ટ્રાન્તરા-
ત્સમુદ્રમપિ સન્તરેત્પ્રચલદૂર્મિમાલાકુલમ્।
ભુજ્ઙમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધયેત્॥

અન્વય :

(નરઃ) મકરવક્ત્રદંષ્ટ્રાન્તરાત્ મણિં પ્રસહ્ય ઉદ્ધરેત્, પ્રચલદૂર્મિમાલાકુલં સમુદ્રમ્ અપિ સન્તરેત્, કોપિતં ભુજ્ઙમ્ અપિ પુષ્પવત્ શિરસિ ધારયેત્, તુ પ્રતિનિવિષ્ટ મૂર્ખજનચિતં ન આરાધયેત્ ॥

શબ્દાર્થ :

પ્રસહ્ય-બળપૂર્વક, મકર-મગર, વક્ત્ર -મુખ, દંષ્ટ્રાન્તરાત્-દાઢોની વચ્ચેથી, પ્રચલત્-ઉછળતા, ડૂર્મિમાલાકુલમ્-મોજાંઓનો સમુદાય, કોપિતં-ગુસ્સે થયેલા, ભુજ્ઙ -સાપ, પુષ્પવત્ -પુષ્પની જેમ, શિરસિ -માથા પર, અવધારયેત્-ધારણ કરી શકાય, પ્રતિનિવિષ્ટ -દુરાગ્રહી, મૂર્ખજન-મૂર્ખ માણસ, ચિત્તમ્-ચિત્તને, મનને, ન આરાધયેત-પ્રસન્ન કરી શકાય નહીં.

ભાષાંતર :

(મનુષ્ય ધારે તો) મગરના મુખની દાઢોમાંથી બળપૂર્વક મણિ ખેંચી કાઢી શકે, ઉછળતા મોજાની હારોથી ભરપૂર દરિયાને તરી શકે, ગુસ્સે થયેલા સાપને પણ પુષ્પની જેમ મસ્તક પર ધારણ કરી શકે. પરન્તુ દુરાગ્રહી મૂર્ખ માણસના મનને પ્રસન્ન કરી શકે નહિ.

વિમર્શ :

જે માણસ મૂર્ખ વળી હઠીલો હોય, પોતાનો જ કક્કો સાચો આવી જેની

મનોવૃત્તિ હોય, તેને કેમેય કરીને સમજાવી શકાય જ નહિ, તેનાથી વિપરીત મગર જેવા હિંસક પ્રાણીના મુખમાં રહેલા મણિને ખેંચી શકાય, ગુસ્સે થયેલા સાપને હળવેથી માથા પર ધારણ કરી શકાય, તોફાની દરિયાને પણ તરી શકાય. આ બધુય આપણે ટી.વી. વગેરેમાં જોઈએ છીએ, પણ મૂર્ખને ન સમજાવી શકાય. અતિશયોક્તિ અલંકારનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ શ્લોકમાં જોવા મળે છે.

- (૩) લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્
પિબેચ્ચ મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ।
કદાચિદપિ પર્યટજ્શશવિષાણમાસાદયેત્
ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધયેત્ ॥

અન્વય :

(નરઃ) યત્નતઃ પીડયન્ સિક્તાસુ તૈલમ્ અપિ લભેત, ચ પિપાસાર્દિતઃ મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલ પિબેત, કદાચિત્ પર્યટન્ શશવિષાણમ્ અપિ આસાદયેત્, તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તં ન આરાધયેત્ ॥

શબ્દાર્થ :

યત્નત-પ્રયત્નપૂર્વક, સિક્તાસુ-રેતીમાં, પીડયન્-પીલવાથી, તૈલમ્ -તેલ, અપિ-પણ, લભેત-મળે, પિપાસાર્દિત- તરસથી વ્યાકુળ બનેલ, મૃગતૃષ્ણિકાસુ-મૃગ જળમાંથી, સલિલ-જળ, પિબેત્-પી લે, પર્યટન્-ફરતા, શશવિષાણમ્-સસલાનું શીંગડુ, આસાદયેત-મેળવે.

ભાષાંતર :

(માણસ ધારે તો) પ્રયત્નપૂર્વક રેતી પીલવાથી તેલ મળી શકે, તરસથી વ્યાકુળ બનેલ કોઈ મૃગજળના પાણી પી શકે, ફરતા ફરતા કોઈકવાર સસલાનું શીંગડું પણ મળી આવે પરંતુ દુરાગ્રહી મૂર્ખ માણસના ચિત્તને પ્રસન્ન કરી શકાય નહિ.

વિમર્શ :

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે મૂર્ખઓને સમજાવવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવા કરતાં જડ અને અશક્ય લાગતી બાબતોમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો લાંબે ગાળે પણ કંઈક પરિણામની આશા રાખી શકાય. અશક્ય વાત પણ શક્ય બને પરંતુ દુરાગ્રહી મૂર્ખ વ્યક્તિને સમજાવી શકાય નહીં. આ શ્લોકમાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ હોવાથી અતિશયોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

- (૪) યદા કિંચિજ્જોઙ્ઘં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમભવં
તદા સર્વજ્જોઙ્ઘ્મીત્યભવદવલિપ્તં મમ મનઃ।
યદા કિંચિત્કિંચિદબુધજન સકાશાદવગતં
તદા મૂર્ખોઙ્ઘ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ॥૮॥

અન્વય :

યદા અહં કિંચિત્ જગ્નઃ (તદા) દ્વિપઃ ઇવ મદાન્ધઃ સમભવમ્ તદા સર્વજ્નઃ અસ્મિ
ઇતિ મમ મનઃ અવલિપ્તમ્ અભવતા યદા બુધજનસકાશાત્ કિચ્ચિત્ અવગતં તદા
મૂર્ચ્ઘઃ અસ્મિ ઇતિ મે મદઃ જ્વરઃ ઇવ વ્યપગતઃ ॥

શબ્દાર્થ :

યદ-જ્યારે, અહં-હું, કિંચિત્-થોડું, જગ્નો-જાણતો, દ્વિપ-હાથી, ઇવ-જેમ,
મદાન્ધ-અભિમાનથી અંધ, સમભવમ્-થયો, તદા-ત્યારે, સર્વજ્ન+અસ્મી+ઇતિ-હું
સર્વજ્ઞ છું, અવલિપ્ત-ધમંડી, બુધજન-ડાયા માણસો, સકાશાત્-પાસેથી, અવગતમ્-
પ્રાપ્ત થયું, મૂર્ચ્ઘ+અસ્મી+ઇતિ-હું મૂર્ખ છું, જ્વર-તાવ.

ભાષાંતર :

જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો ત્યારે હાથીની જેમ મદથી આંધળો બની ગયો હતો
અને “હું સર્વજ્ઞ છું” એવા (વિચારે) મારું મન છડી ગયું હતું. પણ જ્યારે મેં ડાહ્યા
માણસો પાસેથી થોડું થોડું જાણ્યું ત્યારે “હું તો મૂર્ખ છું” એમ મારું અભિમાન તાવની
જેમ ચાલી ગયું.

વિમર્શ :

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે ‘અધૂરો ઘડો છલકાય ઘણો’ તે રીતે અજ્ઞાની
અથવા ઓછા જ્ઞાની માણસોનો અહમ્ ચરમ કક્ષાએ હોય છે. ‘હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા,
શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે’ તેવો તેમનો વિચાર હોય છે. આ શ્લોકની વિશેષતા
એ છે કે કવિએ ‘યદા અહમ્’ જ્યારે હું એમ કહીને વાત કરી છે. અન્યોક્તિ વાપરી
નથી. અહીં કવિના નમ્ર સ્વભાવનો પરિચય થાય છે.

(૫)

શક્યો વારયિતું જલેન હુતભુક્ષત્રેણ સૂર્યાતપો

નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદૌ દણ્ડેન ગોગર્દભૌ।

વ્યાધિભેષજસંગ્રહૈશ્ચ વિવિધૈર્મન્ત્રપ્રયોગૈર્વિષં

સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ચ્ઘસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ ॥૧૦॥

અન્વય :

હુતભુક્ જલેન વારયિતું શક્યઃ, સૂર્યાતપઃ છત્રેણ, સમદૌ નાગેન્દ્રઃ નિશિતાં અંકુશેન,
ગૌ ગદર્ભૌ દણ્ડેન, વ્યાધિઃ ભેષજસંગ્રહૈઃ, ચ વિષં વિવિધૈઃ મન્ત્રપ્રયોગૈઃ। સર્વસ્ય
શાસ્ત્રવિહિતમ્ ઔષધમ્ અસ્તિ (કિન્તુ) મૂર્ચ્ઘસ્ય ઔષધં ન અસ્તિ

શબ્દાર્થ :

હુતભુક્-અગ્નિને, જલેન-જળથી, વારયિતું-શાંત કરવો, છત્રેણ-છત્રથી, સૂર્ય
આતપ-સૂર્યના તડકાને, નાગેન્દ્ર-હાથીને, નિશિતામ્-તીક્ષ્ણ, અંકુશેન્-અંકુશથી,
સમદૌ-મદથી મદમસ્ત, વ્યાધિ-રોગ, ભેષજસંગ્રહૈ-દવાઓ લેવાથી, વિષં-ઝેર,
વિવિધૈ+મન્ત્ર+પ્રયોગૈઃ-વિવિધ મંત્રોના પ્રયોગોથી, શાસ્ત્રવિહિતમ્-શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે, ઔષધમ્-ઔષધ, અસ્તિ-છે, મૂર્ચ્ઘસ્ય+ન+અસ્તિ+ઔષધમ્-મૂર્ખ માણસ માટે
કોઈ દવા નથી.

ભાષાંતર :

જળથી અગ્નિને શાંત કરવો શક્ય છે, છત્રીથી સૂર્યના તડકાને અટકાવી શકાય. તીક્ષ્ણ અંકુશથી હાથીને વશમાં લઈ શકાય અને દંડથી મદમસ્ત એવા બળદ અને ગધેડાને પણ વારી શકાય. દવાઓ લેવાથી રોગને નિવારી શકાય અને વિવિધ મંત્ર પ્રયોગોથી ઝેરને શમાવી શકાય. આમ બધી જ વસ્તુઓને માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેનું ઔષધ છે. એકમાત્ર મૂર્ખા માણસને માટે કોઈ દવા નથી.

વિમર્શ :

ભર્તૃહરિ ફરી એકવાર આ સુભાષિતમાં મૂર્ખ માણસની ટીકા કરે છે. દુનિયામાં બધા અનર્થોનો પ્રતિકાર કરી શકાય છે કે એનું ઔષધ-દવા મળે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં તમામ બાબતોનો ઉકેલ મળે છે; પણ એક મૂર્ખ માણસને માટે તેની મૂર્ખાઈ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી કે કોઈ દવા નથી. આવા મૂર્ખો પહેલાં પોતાને, પછી કુટુંબને, ગામને અને રાષ્ટ્રને પણ પોતાની મૂર્ખામીથી પરેશાન કરે છે.

(૬)

શિરઃ શાર્વ સ્વર્ગાત્પશુપતિ શિરસ્તલ્ક્ષિતિધરં

મહીઘ્રાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનેશ્ચાપિ જલધિમ્

અધો ગઙ્ગા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા

વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુચ્ચઃ ॥૧૧॥

અન્વય :

इयं गङ्गा स्वर्गात् शार्व शिरः पतति, शिरसः तल्लिखितिधरन् उतुङ्गात् महीघ्रात् अवनिम्, अपि च, अवनेः जलधिं (पतति), एवम् अधः अधः स्तोकं पदम् उपगता। अथवा, विवेकभ्रष्टानां शतमुच्यः विनिपातः भवति॥

શબ્દાર્થ :

इयं-આ, स्वर्गात्-સ્વર્ગમાંથી, शार्वः-શંકર, शिर-મસ્તક, पतति-પડી, तत्-ક્ષિતિધરમ્-પર્વત પરથી, महीघ्रात्-હિમાલય પર્વત પરથી, अवनिम्-પૃથ્વી પર, जलधिं-સમુદ્રમાં, अधः-અધ-નીચે નીચે, पदं-સ્થાન, स्तोकं-હલકું, ઉતરતું, उपगता-પામી, विवेकभ्रष्टानाम्-વિવેકમાંથી ચલિત થયેલાઓનું, शतमुच्यः-સેંકડો પ્રકારે, विनिपातः-પતન થાય.

ભાષાંતર :

સ્વર્ગમાંથી શંકરના મસ્તક પર, શંકરના મસ્તક પરથી પર્વત પર, ઉતુંગ હિમાલય પર્વત પરથી પૃથ્વી પર અને વળી પૃથ્વી પરથી સમુદ્રમાં પડી. આ ગંગા નીચું ને નીચું હલકું પદ પામી અથવા વિવેકમાંથી ચલિત થયેલાઓનું સેંકડો પ્રકારે પતન થાય છે.

વિમર્શ :

જેમ ગંગા ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળીને મહાદેવજીના મસ્તકથી શરૂ કરી અંતે ખારા સાગરમાં એમ નીચાં નીચાં સ્થાને પડતી રહી. આમ એકવાર નીચા સ્થાન પર માણસ પડવાનું શરૂ કરે પછી સતત તેની અધોગતિ થાય છે. પડતીની પ્રથમ નિશાની 'વિવેક' માંથી ભ્રષ્ટ થવું તે છે. અર્થાત્ સારું શું ? ખરાબ શું ? એનો પ્રથમ વિચાર કરવા માત્રથી પતનમાંથી બચી શકાય.

(૭) સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ।
તૃણં ન ચ્ચાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ॥૧૨॥

અન્વય :

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ (નરઃ) પુચ્છવિષાણહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ। તૃણં ન ચ્ચાદન્
અપિ જીવમાનઃ, તત્તૂ પશૂનાં પરમં ભાગધેયમ્ ॥

શબ્દાર્થ :

સાહિત્ય+સંગીત+કલા+વિહિન-સાહિત્ય સંગીત અને કલા વગરનો,
પુચ્છ+વિષાણ હીન-પૂંછડા શીંગડા વગરનો, સાક્ષાત્ પશુઃ-સાક્ષાત પશુ, તૃણ-ઘાસ,
ન ચ્ચાદન્ન+અપિ-ઘાસ ખાતો ન હોવા છતાં પણ, જીવમાન-જીવતો, ભાગધેયમ્-
નસીબ.

ભાષાંતર :

સાહિત્ય સંગીત અને કલા વગરનો માણસ પૂંછડા અને શિંગડા વગરનો સાક્ષાત પશુ
છે. ઘાસ ખાતો ન હોવા છતાં જીવે છે. એ પશુઓનું સૌભાગ્ય છે.

વિમર્શ :

મનુષ્યો	સમાનતા	પશુઓ
(૧) ઊંઘ, આહાર, મૈથુન (પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે)	(૧) ઊંઘ, આહાર, મૈથુન (પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે)	(૧) ઊંઘ, આહાર, મૈથુન (પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે)
અસમાનતા		
(૧) સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો શોખ હોય છે.	(૧) સાહિત્ય, સંગીત, કલાને માણી નથી શકતા.	(૧) સાહિત્ય, સંગીત, કલાને માણી નથી શકતા.
(૨) ઉપરની બંને વાતો હોય તો જ માણસ માણસ છે.	(૨) ઉપરની બીજી બાબત જીવનમાં ન હોય તો પશુ જ છે.	(૨) ઉપરની બીજી બાબત જીવનમાં ન હોય તો પશુ જ છે.

(૮) યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ।
તે મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥૧૩॥

અન્વય :

યેષાં વિદ્યા ન તપ, ન દાનં, ન જ્ઞાનં, ન શીલં, ન ગુણઃ, ન ધર્મ, ન (અસ્તિ), તે
મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારભૂતા:મનુષ્યરૂપેણ મૃગા: ચરન્તિ ॥

શબ્દાર્થ :

યેષામ્-જેઓની પાસે, મૃત્યુલોકે-મૃત્યુલોકમાં, મનુષ્ય લોકમાં, ભારભૂતા-ભારરૂપ
બનેલા, મૃગાશ્ચરન્તિ-પશુઓની જેમ ચરી ખાય છે.

ભાષાંતર :

જેઓની પાસે નથી વિદ્યા કે નથી તપ, નથી જ્ઞાન કે નથી ચારિત્ર્ય, નથી સદ્ગુણ
કે નથી ધર્મ. મનુષ્ય લોકમાં ધરતી પર ભારરૂપ બનેલાં તેઓ મનુષ્યના રૂપમાં પશુઓની
જેમ ચરી ખાય છે.

વિમર્શ :

વિદ્યા-તપ-દાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-સદ્ગુણ-ધર્મ એ જીવનમાં ઉતારવા અને આચરવા જેવી બાબત છે. મનુષ્યની ઉંમરની સાથોસાથ જ આ ગુણો વિકસવા જોઈએ. પરંતુ જેઓ આ ગુણો પૈકી એકપણ મેળવતા નથી, તેઓનું જીવન ફોગટ ગયું તેમ સમજો. આ પૃથ્વી ઉપર તેઓ ભારરૂપ અર્થાત્ બોજારૂપ એટલા માટે છે કે આવા માણસના પરિચયમાં આવનાર કોઈ કંઈ પામતું નથી. કદાચ સામેના માણસને નુકશાન પણ થાય. આવા મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. કેમકે માણસનો આકાર મળવા માત્રથી માણસ નથી થવાતું. માણસના આકારમાં પશુઓ જેવા ખાવું-પીવું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એવા જ ગુણો હોય તેવા મનુષ્યની નિંદા કરવામાં આવી છે. ભર્તૃહરિનો આ શ્લોક ખૂબ જ લોકપ્રિય થયો છે.

(૯) હર્તુર્યાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુષ્ણાતિ યત્સર્વદા
 હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદ્યમાનમનિશં પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્।
 કલ્પાન્તેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિધનં વિદ્યાચ્ચમન્તર્ધનં
 વેષાં તાન્પ્રતિ માનમુગ્ઙ્ઙત નૃપાઃ કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥૧૬॥

અન્વય :

યત્ હર્તુઃ ગોચરં ન યાતિ, સર્વદા કિમપિ શં પુષ્ણાતિ, હિ અર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદ્યમાનમ્ અનિશં પરાં વૃદ્ધિં પ્રાપ્નોતિ, કલ્પાન્તેષુ અપિ નિધનં ન પ્રયાતિ, વિદ્યાચ્ચમ્ અન્તર્ધનં વેષાં (અસ્તિ) તાન્ પ્રતિ, હે નૃપાઃ માનમ્ ઉગ્ઙ્ઙતા તૈઃ સહ કઃ સ્પર્ધતે ॥

શબ્દાર્થ :

હર્તુ-ચોરની, ગોચરં-નજરમાં, યાતિ-પડતું નથી, શં-કલ્યાણ, અર્થિભ્ય-યાચકોને, પ્રતિપાદ્યમાન-આપવામાં આવતું, અનિશં-હંમેશા, કલ્પાન્તેષુ-યુગના અન્તે, નિધનં-નાશ, વિદ્યાચ્ચ+અન્તર્ધનમ્-વિદ્યારૂપી આંતરિક ધન, ઉગ્ઙ્ઙત-ત્યજો, છોડી દો.

ભાષાંતર :

જે ચોરની નજરે પડતું નથી, કંઈક અવર્ણનીય કલ્યાણ હંમેશા સાધે છે, યાચકોને આપવામાં આવતાં જે સતત, પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામે છે, યુગના અન્તે પણ જે નાશ પામતું નથી, એવું 'વિદ્યા' નામનું આંતરિક ધન જેમની પાસે છે તેમના પ્રત્યે હે રાજાઓ, તમારું અભિમાન છોડી દો, કોણ તેમની હરીફાઈ કરી શકે છે ?

વિમર્શ :

કવિ ભર્તૃહરિ દર્શાવે છે કે ભૌતિક ધન કરતાં પણ વિદ્યારૂપી ધન ઘણું ચડિયાતું છે. ધનવાન વ્યક્તિ વિદ્યાવાન હોઈ શકે છે; પણ તેના ધનને ચોર દ્વારા, રાજાદ્વારા, સંબંધીઓ દ્વારા લઈ લેવાનો સતત ભય રહ્યા કરે છે. પરંતુ જેની પાસે વિદ્યારૂપી ધન છે તેને આવો કોઈ ભય રહેતો નથી. આથી કવિ રાજાઓની સત્તાને, પ્રભાવને ઠપકો આપતાં કહે છે કે વિદ્વાનો સાથે તુચ્છતા ન રાખો, અભિમાન છોડી નમ્ર બનો. આવું જ અન્ય એક સુભાષિતમાં કહેવાયું છે.

ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં ન ભ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભાર્કારિ
વ્યયે કૃતે વર્ધત એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥

(૧૦) કેયૂરા ન વિભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્જ્વલા
 ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલકૃતા મૂર્ધજાઃ।
 વાળ્યેકા સમલઙ્કરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે
 ક્ષીયન્તે ચ્ચલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણ ભૂષણમ્ ॥૧૧॥

અન્વય :

કેયૂરા: પુરુષં ન વિભૂષયન્તિ, ચન્દ્રોજ્જ્વલા: હારા: ન, સ્નાનં ન, વિલેપનં ન, કુસુમં ન, અલંકૃતા: મૂર્ધજા: ના એકા સંસ્કૃતા વાળી, યા ધાર્યતે, પુરુષં સમલઙ્કરોતિ। ચ્ચલુ ભૂષણાનિ ક્ષીયન્તે (કિન્તુ) વાગ્ભૂષણ સતત ભૂષણમ્ ॥

શબ્દાર્થ :

કેયૂરા:-બાજુબંધ, વિભૂષયન્તિ-શોભાવે છે, ચન્દ્રોજ્જ્વલા:-ચંદ્રની જેમ પ્રકાશિત, મૂર્ધજા-કેશ, શણગારાયેલા વાળ, ધાર્યતે-ધારણ કરે છે, ક્ષીયન્તે-નાશ પામે છે, વાગ્ભૂષણં-વાણીરૂપી ઘરેણું.

ભાષાંતર :

બાજુબંધ, ચંદ્રની જેમ ચમકતો હાર, સ્નાન, ચંદ્રનનો લેપ, શણગારેલાં વાળ આમાંથી કોઈપણ વસ્તુ પુરુષને શોભા આપતી નથી. ફક્ત ધારણ કરવામાં આવેલી સંસ્કારયુક્ત વાણી પુરુષને શોભાવે છે. વાણીરૂપી અલંકાર સાચું ઘરેણું છે.

વિમર્શ :

આ શ્લોક દ્વારા કવિ સંસ્કારયુક્ત વાણીનાં વખાણ કરે છે. માણસ જે બોલે છે, તેના દ્વારા તેની ઓળખાણ થાય છે. ‘યદા યદા મુચ્ચતિ વાગ્બાણં તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્’ જ્યારે જ્યારે માનવી વાણી-ભાષા બોલે છે ત્યારે ત્યારે તે કયા કુળનો છે, તે આપો આપ સાબિત થઈ જાય છે. એટલે કહેવાયું છે કે “સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્” સાચું બોલો અને પ્રિય બોલો. વાણીરૂપી આભૂષણ એ સાચું ઘરેણું છે. જ્યારે બાજુબંધ, હાર, પુષ્પોથી, શણગારાયેલા વાળ, ચંદ્રનનો લેપ વગેરે આભૂષણો ક્ષણિક અને નાશવંત છે. એમ કવિ ભારપૂર્વક કહે છે.

(૧૧) વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં
 વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ।
 વિદ્યા બન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં
 વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥૨૦॥

અન્વય :

વિદ્યા નામ નરસ્ય અધિકં રૂપં, પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનમ્। વિદ્યા ભોગકરી, યશઃ સુખકરી। વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ। વિદેશગમને વિદ્યા બન્ધુજનઃ। વિદ્યા પરં દૈવતમ્। રાજસુ વિદ્યા પૂજિતા, ધનં તુ ના વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ અસ્તિ।

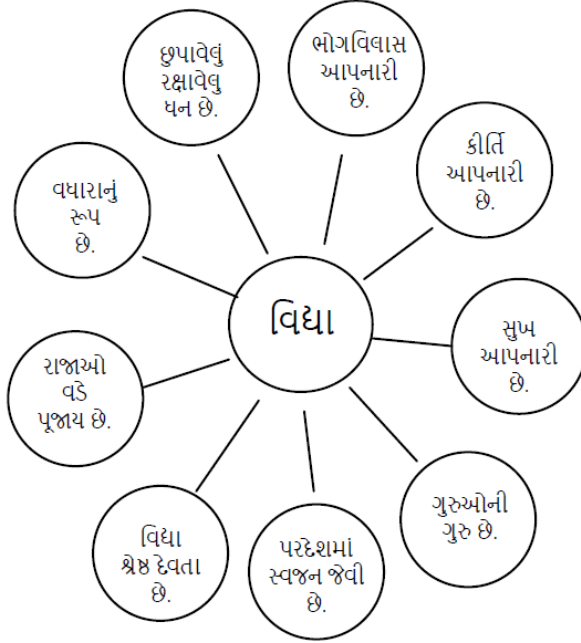
શબ્દાર્થ :

નામ-ખરેખર, સાચે જ, પ્રચ્છન્નગુપ્તમ્-છુપાયેલું ગુપ્ત ધન, ભોગકરી-ભોગવિલાસ આપનાર, બન્ધુજન-સ્વજન.

ભાષાંતર :

વિદ્યા માણસનું વધારાનું રૂપ છે, છૂપાવેલું અને રક્ષાયેલું ધન છે. વિદ્યા ભોગવિલાસ, કીર્તિ અને સુખ આપનારી છે. વિદ્યા ગુરુઓની પણ ગુરુ છે. પરદેશના પ્રવાસમાં વિદ્યા સ્વજન છે. વિદ્યા શ્રેષ્ઠ દેવતા છે. રાજાઓ વચ્ચે (=રાજાઓમાં) વિદ્યા પૂજાય છે, ધન નહિ, વિદ્યા વગરનો (માણસ) પશુ છે.

વિમર્શ :

માનવી પાસે વિદ્યા હોય તો બધી જ સુખ સગવડો આવી મળે છે: આજનો જમાનો પણ એવોજ છે. એટલે જ એમ કહેવાય છે કે Knowledge is Power જ્ઞાન એ શક્તિ છે. કેવળ બાપ-દાદાનું ધન હોય તો અનેક રસ્તે ખર્ચાઈ જાય. પણ વિદ્યા વાપરો તેમ વધે છે. કવિ ભર્તૃહરિનો આ શ્લોક દરેક સમયમાં સાંપ્રતસત્ય અને માર્ગદર્શન આપનાર બની રહે છે.

(૧૨) રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણં શ્રૂયતામ્-

મમ્બોદા બહવો હિ સન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નૈતાદૃશાઃ।

કેચિદ્વૃષ્ટિભિરાદ્યન્તિ વસુધાં ગર્જન્તિ કેચિદ્વૃથા

યં યં પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુસ્તો મા બૂહિ દીનં વચઃ ॥૫૧॥

અન્વય :

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણં શ્રૂયતામ્, હિ, ગગને બહવઃ અમ્બોદાઃ સન્તિ, સર્વે અપિ એતાદૃશાઃ ન, કેચિદ વૃષ્ટિભિઃ વસુધામ્ આદ્યન્તિ, કેચિદ વૃથા ગર્જન્તિ, (ત્વં) યં યં પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુસ્તઃ દીનં વચઃ મા બૂહિ ।

શબ્દાર્થ :

સાવધાન મનસા-સાવધાન મનથી, ક્ષણં-એક ક્ષણવાર, શ્રૂયતામ્-સાંભળ, ગગને-

આકાશમાં, અમ્બોદા-વાદળો, ન+એતાદૃશા-સરખા નથી હોતા, વૃષ્ટિભિઃ-વરસાદથી, આર્દયન્તિ-ભીજવે છે, વસુધાં-ધરતીને, વૃથા-ફોગટ, ખોટી, ગર્જન્તિ-ગજર્યા કરે છે, દીનં વચઃ-ગરીબડી વાણી.

ભાષાંતર :

અરે ઓ મિત્ર ચાતક ! એક ક્ષણવાર સાવધાન મનથી તું સાંભળ. આકાશમાં ઘણાં વાદળો હોય છે. (પણ) બધાય સરખા નથી હોતા. કેટલાંક વરસાદથી ધરતીને ભીજવી દે છે અને કેટલાંક ફોગટ ગજર્યા કરે છે. (તેથી) જેને જેને તું જુએ તેની તેની સામે ગરીબડી વાણી બોલીશ નહિ.

વિમર્શ :

પ્રત્યક્ષ રીતે ચાતકને સંબોધીને અને પરોક્ષ રીતે સજ્જન વ્યક્તિઓને સંબોધી કવિ કહે છે કે આકાશમાં અસંખ્ય વાદળો હોય છે પણ તે બધાં એક જેવા હોતા નથી. કેટલાંક જ વરસે છે. જ્યારે બાકીના ખાલી ગર્જના કરી ચાલ્યા જાય છે. તેથી બધાની આગળ લાચારી કરવી જોઈએ નહીં. સમાજમાં તમામ સંપત્તિવાળામાં દાનવીર હોવાનો ગુણ હોતો નથી. તેથી બધાની આગળ હાથ લંબાવવો યોગ્ય નથી. કેટલાંક મોટી મોટી વાતો કરી જાણે છે; પણ સમય આવ્યે મદદ કરતાં નથી. તેથી સ્વમાનથી જીવવું જોઈએ કારણ કે **उत्तमाःमानमिच्छन्ति** ઉત્તમ પ્રકારના લોકો માનની ઈચ્છા રાખે છે. **मानो हि महतां धनम्** । માન એ મહાપુરૂષનું ધન છે. એકને ઉદ્દેશીને અન્યોને કહેવાની રીત હોય તેને અન્યોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

કવિ ભર્તૃહરિ અન્યોક્તિ દ્વારા પોતાના વિચારોને શાશ્વત સ્વરૂપ આપે છે. આ શ્લોક ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૪.૩ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

(૧) ‘નીતિશતકમ્’માં કયાં પ્રકારની વિચાર સરણી જોવા મળે છે ?

(૨) દેશ કાળના બંધનોથી કઈ વસ્તુ પર છે ?

(૩) માણસ ધારે તો શું શું કરી શકવા સમર્થ છે ?

(૪) માણસ ધારે તો પણ શું કરી શકવા સમર્થ નથી ?

(૫) અલ્પજ્ઞાની માણસની દશા કેવી હોય છે ?

(૬) ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસ પાસે જવાથી શું પરિવર્તન આવે છે ?

(૭) વિવેકમાંથી ચલિત થયા પછી ગંગાનું કયા કયા પ્રકારે નીચું સ્થાન ગયું ?

(૮) સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને માણવાથી શા શા ફાયદાઓ થાય છે ?

(૯) ખરેખર કયુ ઘરેણું સાચું છે ?

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांज मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशां स्मित वडे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पछोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गडेके
अंधकारने उडसेलीने उजासना इल मडेके;
बंधन नही को स्थान समयना जवुं न धरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध मडेके, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पछोंये सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये लांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माणि...
दिव्य राष्ट्र निर्माणि...
भव्य राष्ट्र निर्माणि

